

รายงานผลการวิจัย

เรื่อง

จันทร์บุรี และตราด : กรณีศึกษาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๐)

โดย

รองศาสตราจารย์เป็ยนถ บุนนาค

รองศาสตราจารย์พวงเพชร สุรัตน์กรวิบูล

โครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒๕๒๗

I12942303

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของงานวิจัยเรื่องนี้ มุ่งที่จะศึกษาความเป็นมาและสภาพการณ์ของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในช่วงสมัยที่อยู่ในความยึดครองของกองทหารฝรั่งเศส ระหว่าง พ.ศ. 2436 ถึง พ.ศ. 2450 โดยแบ่งออกเป็น 3 บท คือ บทที่ 1 เกี่ยวกับความเป็นมาของเมืองจันทบุรี และการยึดครองของฝรั่งเศส บทที่ 2 ว่าด้วยเรื่องการเจรจาและการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี และบทที่ 3 เกี่ยวกับความเป็นมาของเมืองตราด และการยึดครองของฝรั่งเศส ผลจากการศึกษาพบว่าฝรั่งเศสยึดครองเมืองจันทบุรีก่อนระหว่าง พ.ศ. 2436 ถึง พ.ศ. 2447 หลังจากนั้นจึงยึดครองเมืองตราดแทนจนถึง พ.ศ. 2450 การยึดครองเมืองทั้งสองนี้ก็เป็นหลักทรัพ์ค้าประกัน จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญาและอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งรัฐบาลไทยทำกับฝรั่งเศสภายหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 และจนกว่าจะเกิดความสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงในระยะ 25 กิโลเมตร ไร่ก็ดี การยึดครองเมืองทั้งสองนี้เป็นการยึดครองเพียงบางส่วน ปรากฏว่าส่วนใดที่ยังคงอยู่ในอำนาจอธิปไตยของไทยก็จะมีราษฎรอพยพเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ

ในระหว่างที่กองทหารฝรั่งเศสยึดครองเมืองอยู่นั้น เศรษฐกิจของเมืองทั้งสองโดยเฉพาะเมืองจันทบุรีมีสภาพที่ขึ้นกว่าเดิม แต่แม้กระนั้นก็มีปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ภัยจากโรคพิษพาหนะต่าง ๆ อันเกิดจากคนในบังคับฝรั่งเศส ภัยเรื่องการหลบหนีภาษี และที่สำคัญมากคือภัยฮังยีกำเรียบ ภัยเหล่านี้รวมทั้งการที่เมืองจันทบุรีและเมืองตราดเป็นเมืองที่อยู่ในเขตการปกครองของไทยอย่างแท้จริง และพลเมืองส่วนใหญ่เป็นไทย โดยเฉพาะเมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่สำคัญในทางยุทธศาสตร์ ไทยจึงพยายามที่จะเจรจาเพื่อขอให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากเมืองจันทบุรี ซึ่งในที่สุดก็ประสบความสำเร็จภายหลังจากที่

ไทยต้องยอมเสียดินแดนบางส่วนเป็นการตอบแทนให้ฝรั่งเศส แม้กระนั้นฝรั่งเศส
ก็ไปยึดครองเมืองตราดอีกจนกระทั่งไทยต้องยอมเสียดินแดนแลกเปลี่ยนอีกครั้ง-
หนึ่ง ฝรั่งเศสจึงถอนกองทหารออกจากเมืองตราด จึงเป็นอันว่าเมืองทั้งสอง
ได้กลับคืนมาเป็นของไทยอย่างสมบูรณ์หลังจากเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันตามคำ
เรียกร้องของฝรั่งเศสเป็นเวลา รวม 14 ปี

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กิติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่องนี้จะสำเร็จลงมิได้ถ้าไม่ได้รับทุนจากโครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้วิจัยจึงใคร่ขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย นอกจากนี้ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะกรรมการผู้พิจารณาให้ทุนทำวิจัยด้วย

ผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณสุรีย์ เลียงแสงทอง เป็นพิเศษที่ช่วยในการเก็บรวบรวมข้อมูล ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ และสถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้อำนวยความสะดวกในการเข้าค้นหาข้อมูล ผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณจารุณี ทิพย์พิมานชัยกร ด้วยความทรามซึ่งใจยิ่งที่พิมพ์รายงานวิจัยด้วยความตั้งใจและมีประสิทธิภาพอย่างยิ่ง และขอขอบคุณคุณแผนสาริกา ผู้โรเนียวเข้าเล่มงานวิจัยนี้ด้วย ในที่สุดผู้วิจัยขอขอบคุณเลขาธิการสถาบันวิจัยสังคม ซึ่งได้ช่วยเหลือให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ในด้านงานติดต่อตลอดการทำวิจัย

ถ้ามีขอบกพร่องของงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยขอน้อมรับการแสดงความคิดเห็นด้วยความเต็มใจยิ่ง

สถาบันวิจัยสังคม
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

		หน้า
บทนำ		
	ที่มาและความสำคัญของปัญหา	1
	วัตถุประสงค์ในการวิจัย	3
	วิธีดำเนินการวิจัย	4
	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	4
	ข้อชี้แจง	5
บทที่		
1	ความเป็นมาของ เมืองจันทบุรีและการยึดครองของฝรั่งเศส ...	6
	ความสำคัญของเมืองจันทบุรี	6
	จันทบุรีก่อนฝรั่งเศสยึดครอง	6
	ที่ตั้งของจันทบุรี	7
	สภาพเศรษฐกิจและสังคมโดยทั่วไป	10
	กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี	11
	- สาเหตุที่ยึดครอง	11
	สนธิสัญญาและอนุสัญญาไทย-ฝรั่งเศส	19
	กองบัญชาการและที่พักของกองทหารฝรั่งเศส.....	25
	- การบังคับบัญชาของกองทหารฝรั่งเศส	26
	- การระวังป้องกันภัยของกองทหารฝรั่งเศส	28
	- การลงโทษทหารฝรั่งเศส	30
	ที่ตั้งศพกองทหารฝรั่งเศส	31

การติดต่อระหว่างกองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีกับ อินโดจีนของฝรั่งเศส	32
การปกครองของไทย	34
การจัดตั้งพลตระเวนในจันทบุรี	36
สภาพการณ์และปัญหาสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี	37
- สังคมจันทบุรี	37
ปัญหาเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศส	40
พลเมืองญวนและจีนขอเข้าไปอยู่ในความคุ้มครอง ของฝรั่งเศส	43
- ปัญหาเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส	45
- ปัญหากรณีพิพาทในเรื่องที่ดิน	48
- ปัญหาภาษีอากร	50
ปัญหาอั้งยี่ในเมืองจันทบุรี	52
2 การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการถอนทหารฝรั่งเศส ออกจากเมืองจันทบุรี	56
การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องเมืองจันทบุรี	56
การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสครั้งแรก ค.ศ. 1899- 1900	57
การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสครั้งที่ 2 ค.ศ. 1902	60
การเจรจาปัญหาการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี ครั้งที่ 2	61

ความล้มเหลวของสนธิสัญญา 7 ตุลาคม 1902	65
- ฝรั่งเศสขอทราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับการถอนทหารออกจากจันทบุรี	70
- ไทย-ฝรั่งเศสลงนามในสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447	72
- ฝรั่งเศสตกลงถอนทหารออกจากจันทบุรี	76
ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี	78
ฝรั่งเศสมอบเมืองจันทบุรีแก่ไทย	80
- ฝรั่งเศสขอตั้งกงสุลที่จันทบุรี	83
- ฝรั่งเศสขอที่ดินปากน้ำจันทบุรี	85
- พิธีฉลองเมืองจันทบุรี	86
- การจัดการการเมืองจันทบุรี	88
- การจัดตั้งมณฑลจันทบุรี	92
จัดตั้งเขตสุขาภิบาลในมณฑลจันทบุรี	94
การจัดการศึกษาและการศาสนา	95
3. ความเป็นมาของเมืองตราดและการยึดครองของฝรั่งเศส	97
ความเป็นมาของเมืองตราดก่อนสมัยฝรั่งเศสยึดครอง	97
ภูมิประเทศและเศรษฐกิจ	98
เมืองตราดในสมัยการยึดครองของฝรั่งเศส	99
การเตรียมการของฝรั่งเศสในการถอนทหารไป	
เมืองตราด	100

การได้รับความร่วมมือจากคนในบังคับฝรั่งเศสส่งชาว
 ทรานการเคลื่อนไหวของกองทัพฝรั่งเศสที่จะไปเมือง
 ทรานค 115

ความสนใจของรัฐบาลไทยต่อเมืองทรานคเมื่อถูกฝรั่งเศส
 ยึดครอง 116

ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส 125

แนวความคิดในการจัดการปกครองเมืองทรานคหลัง
 จากกลับมาเป็นของไทยตามเดิม 129

บทสรุป 132

ภาคผนวก ก. 136

ภาคผนวก ข. 150

บรรณานุกรม 152

สถาบันวิจัยประชากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

หัวเมืองชายทะเลตะวันออก เช่น จันทบุรี ตราด ระยอง และชลบุรี เป็นหัวเมืองชั้นนอกที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงต่างประเทศ (เดิมเป็นกรมท่า)¹ จนกระทั่ง พ.ศ. 2441 จึงได้ย้ายไปขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย แต่ยังไม่มีการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล เพิ่งจะมีการจัดตั้งเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2449² สาเหตุที่จัดตั้งล่าช้า เนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ในเรื่องอาณาเขตดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง นำไปสู่การสู้รบในอ่าวไทย ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า "วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112" จากเหตุการณ์ดังกล่าว ไทยจำเป็นต้องยอมแพ้และทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) นอกจากต้องเสียดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและต้องเสียค่าปรับเป็นจำนวนมากแล้ว ฝรั่งเศสยังยึดเอาเมืองจันทบุรี ซึ่งมีที่ตั้งเหมาะสมเป็นท่าเรือที่สองของอ่าวไทยทางด้านตะวันออก และเป็นทางเข้าเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ ซึ่งเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ตามอนุสัญญาข้อที่ 6 จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญา เมื่อไทยปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนแล้ว

---

¹พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), "เรื่องของมหาดไทย" พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์, 2495, หน้า 115.

²"เรื่องประกาศตั้งมณฑลจันทบุรีตั้งแต่ 1 เมษายน พ.ศ. 2449" ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 125 เล่ม 23, หน้า 23.

กองทหารฝรั่งเศสก็ยังคงยึดครองจันทบุรีต่อไปอีก ไม่ยอมถอนออกไปตามสัญญา โดยอ้างว่า "การยังไม่เสร็จเรียบร้อย"¹ การยึดครองของกองทหารฝรั่งเศส ทำให้รัฐบาลและประชาชนรวมทั้งมหาอำนาจที่สำคัญในขณะนั้นคือ อังกฤษ ไม่พอใจไปด้วย ทั้งนี้เพราะจันทบุรีเป็นศูนย์กลางการคมนาคมระหว่างไซ่ง่อนกับกรุงเทพฯ ที่ควบคุมอ่าวไทย ซึ่งอังกฤษมีผลประโยชน์ทางการค้าอยู่มาก

การที่มีกองทหารต่างชาติเข้ามาตั้งอยู่ในดินแดน เป็นปัญหาสำคัญซึ่งเกี่ยวข้องกับอธิปไตยและความมั่นคงของชาติ² เมื่อไทยไม่มีกำลังที่จะขับไล่ฝรั่งเศสออกไปได้ จึงต้องใช้วิธีการเจรจาตกลงทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสในวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 ขอมยกเมืองตราดและเกาะต่าง ๆ ให้แก่ฝรั่งเศส ดังนั้นฝรั่งเศสจึงยอมถอนทหารออกจากจันทบุรีและไปยึดเมืองตราดแทน การยึดครองเมืองจันทบุรีของฝรั่งเศสนั้นเป็นเวลานานถึง 10 ปีเศษ คือตั้งแต่ พ.ศ. 2436 - พ.ศ. 2447 จนมีผู้กล่าวว่า "เมืองจันทบุรี ซึ่งทหารฝรั่งเศสได้เข้าไปตั้งอยู่เป็นเวลาช้านานจนกลายเป็นแผ่นดินฝรั่งเศสไปแล้ว"³ ส่วนเมืองตราดและเกาะต่าง ๆ นั้น ฝรั่งเศสยึดครองตั้งแต่ พ.ศ. 2447 จนถึง พ.ศ. 2450 เมื่อไทยยอมทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ยกเมืองพระตะบอง

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 (พระนคร : แสงรุ่งการพิมพ์, 2523), หน้า 307.

² สมบูรณ์ เจลิมศรี, "สถานภาพของทหารในต่างแดน" รัฐศาสตร์-นิเทศ 8, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2516), หน้า 8.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ใฝ.19/1 "ใบบอกของพระยาสุรียานุวัตร ราชทูตสยาม กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ" (ไม่ลงวันที่).

เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงยอมมอบตราดและเกาะต่าง ๆ กลับคืนสู่อธิปไตยของไทยอีกวาระหนึ่ง

ช่วงระยะเวลาที่เมืองจันทบุรี และตราด อยู่ในภาวะยึดครองของฝรั่งเศสนั้น เป็นที่น่าสนใจว่าความสัมพันธ์ระหว่างชาวเมืองทั้งสองกับกองทหารฝรั่งเศสดำเนินไปในลักษณะใด นโยบายของรัฐบาลไทยและฝรั่งเศสต่อการยึดครองเมืองทั้งสอง ตลอดจนผลของการยึดครองของฝรั่งเศสต่อสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และการปกครองของเมืองจันทบุรี และตราด เป็นอย่างไร ซึ่งเรื่องดังกล่าวนี้สมควรจะได้ทำการศึกษาในรายละเอียดต่อไป

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อทำการศึกษาวิจัยความสำคัญของเมืองจันทบุรีและตราดในค่านุศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมต่ออาณาจักรไทย
2. เพื่อศึกษาถึงสภาพสถานการณ์เมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมในช่วงระยะเวลาที่อยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส
3. เพื่อศึกษาถึงนโยบายของรัฐบาลกลางและฝรั่งเศสต่อหัวเมืองทั้งสอง และทัศนคติของชาวเมืองทั้ง 2 ต่อรัฐบาลกลางและฝรั่งเศส
4. เพื่อศึกษาถึงอิทธิพลของฝรั่งเศสต่อชาวเมืองทั้งสอง ซึ่งส่งผลต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ขอบเขตของการวิจัย

เน้นศึกษาความสำคัญของเมืองจันทบุรีและตราดในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ในช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสทำการยึดครองอยู่ ตลอดจนนโยบายของรัฐบาลไทยและฝรั่งเศสต่อเมืองทั้งสอง

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องนี้ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยใช้การวิเคราะห์ข้อมูลทางคานเอกสาร (Documentary Research) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยอาศัยข้อมูลที่ได้จากเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือโต้ตอบของทางราชการทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศส หนังสือทางราชการของไทย ประกอบทั้งข้อมูลจากเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ได้แก่ หนังสือ วิทยานิพนธ์ และบทความต่าง ๆ ทั้งนี้โดยได้ทำการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกระทรวงการต่างประเทศ หอสมุดคณะและมหาวิทยาลัยต่าง ๆ สถาบันวิจัยสังคม ศูนย์เอกสารแห่งประเทศไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฯลฯ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เนื่องจากการวิจัยเรื่องนี้ยังไม่มีการศึกษาอย่างลึกซึ้ง ดังนั้นผลวิจัยนี้จะทำให้การศึกษาเรื่องไทยในแง่มุมต่าง ๆ มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น
2. ผลการวิจัยจะช่วยขยายความรู้ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้าน และประเทศตะวันตกกว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น
3. ผลการวิจัยนี้อาจเป็นโครงการ เล็กที่เอื้อประโยชน์โครงการวิจัยใหญ่ ในฐานะเป็นโครงการพื้นฐาน ก้าวแรกที่จะนำไปสู่โครงการวิจัยใหญ่ เช่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออก เป็นต้น ซึ่งจะทำให้ไม่เกิดความซ้ำซ้อนเปลืองแรงงาน เวลา และกำลังทรัพย์โดยเปล่าประโยชน์ เมื่อจะมีการวิจัยโครงการใหญ่จริง ๆ กับทั้งยังเป็นแนวทางการวางแผนงานในอนาคตด้วย

4. ผลการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนในวิชาต่าง ๆ ในระดับอุดมศึกษา เช่น วิชาประวัติศาสตร์ไทย ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ตลอดจนวิชาอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกัน

คำชี้แจง

ตัวอย่างที่ใส่ตลอดงานวิจัยเรื่องนี้ตรงเชิงบรรณและบรรณานุกรม หมายความว่า เป็นเอกสารจากแฟ้มของกระทรวงต่าง ๆ จากแหล่งต่าง ๆ ดังนี้

กขช. ย่อมาจาก กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

กขช. ร.5 ย่อมาจาก เอกสารรัชกาลที่ 5 กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

ก. ย่อมาจาก กระทรวงการต่างประเทศ

น. ย่อมาจาก กระทรวงนครบาล

ป. ย่อมาจาก ฝรั่งเศส

กต. ย่อมาจาก เอกสารกองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ

อนึ่ง งานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยแบ่งความรับผิดชอบดังนี้

หวงเพชร สุรัตน์กรีกุล รับผิดชอบงานในบทที่ 1 และบทที่ 2

ปิยนาด บนนาค รับผิดชอบงานในบทที่ 3

บทที่ 1

ความเป็นมาของเมืองจันทบุรี และการยึดครองของฝรั่งเศส

ความสำคัญของเมืองจันทบุรี

ทำไมฝรั่งเศสจึงเลือกที่จะยึดเอาเมืองจันทบุรีเป็นประกัน จันทบุรี เป็นเมืองที่สำคัญยิ่งในการรักษาความปลอดภัยของประเทศไทยทางค่านะวันออก จะเห็นได้จากการเตรียมพร้อมที่จะป้องกันการรุกรานของฝรั่งเศส ทางหัวเมือง ชายทะเลตะวันออก โดยเฉพาะที่เมืองจันทบุรี มีการจัดวางกำลังเข้มแข็งกว่า ตำบลอื่น ๆ ได้สร้างป้อมไว้พร้อมที่ปากน้ำ¹ แสดงให้เห็นว่าจันทบุรีเป็นเมือง ยุทธศาสตร์ที่สำคัญ เพราะเป็นเมืองท่าที่คุมอ่าวไทย และยังเป็นทางผ่านที่จะเข้าไปยังเมืองที่อุดมสมบูรณ์ที่สุด 3 เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ² นอกจากนี้จันทบุรียังเหมาะสมที่จะเป็นท่าเรือ เนื่องจากตั้งอยู่ลึกจากทะเลไป ประมาณ 10 ไมล์³ อู่ต่อเรือที่สำคัญของไทยก็ตั้งอยู่ที่เมืองนี้ การยึดครองจันทบุรีของฝรั่งเศสซึ่งเท่ากับยึดอู่ต่อเรือ และเรือลำอื่น ๆ เป็นการตัดกำลังของไทยไปด้วย

จันทบุรีก่อนฝรั่งเศสยึดครอง

จันทบุรี* เป็นเมืองที่มีมาแต่โบราณกาลแล้ว จะเริ่มเมื่อใดใครสร้าง ขึ้นไม่ปรากฏหลักฐาน จากหนังสือเสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419 ของ

¹รัชกาลที่ 5 ฝ. 17/2 หนังสือพระยาชลยุทธโยธิน กราบพุดกรมหมื่น เทวะวงศ์วโรปการ, 26 เมษายน พ.ศ. 2436.

²กรมโฆษณาการ, ประเทศไทย เรื่องการเดินทางดินแดนแก่ฝรั่งเศส (พระนคร : โรงพิมพ์พานิชกุลนธ, 2483), หน้า 30.

³ประจักษ์วงศาอากาศ เล่มที่ 18, (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2509), หน้า 53-54.

* แต่เดิมเรียกว่า จันทบูรณ.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวถึงฐานะของเมืองจันทบุรีในอดีตว่าเป็นเมืองประเทศราชเมืองหนึ่งของราชอาณาจักรศรีอยุธยา มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ไทยหลายครั้ง คือ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศได้เนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปเกาะลังกา แต่ภายหลังได้หลบหนีกลับมาทางเมืองมริคเมื่อพ่ายกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 และได้ไปรวบรวมพรรคพวกที่จันทบุรีจนกระทั่งไทยเสียกรุงแก่พม่าแล้ว จึงย้ายไปตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองพินาย และที่สำคัญยิ่งกว่านั้นคือ จันทบุรี เป็นแหล่งตั้งตัวของมหาบุรุษผู้กู้ชาติไทย นั่นคือ พระเจ้ากรุงธนบุรี ภายหลังที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งยกไพร่พลมาจากเมืองกำแพงเพชร ได้ตีฝ่าทัพพม่าและทำการสู้รบกับคนไทยที่ตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ในที่ต่าง ๆ ตามลำดับ ในที่สุดก็เข้าตีและยึดเมืองจันทบุรีไว้ได้¹

การที่ผู้นำไทยสมัยนั้นนิยมใช้จันทบุรี เป็นที่มั่นและรวบรวมไพร่พล แสดงให้เห็นว่า เมืองจันทบุรีจะต้องเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์และมีพลเมืองมากประการหนึ่งกับอีกประการหนึ่ง จันทบุรีจะต้องตั้งอยู่ในทำเลที่ดีซึ่งจะยึดเป็นที่มั่นได้ สถานที่ตั้งของเมืองจันทบุรีจึงมีความสำคัญ

ที่ตั้งของจันทบุรี จากบันทึกของ บาคหลวง ฟองเตนอย (Pere Fontenay) ซึ่งได้ตาม บาคหลวง คาร์ซาร์ต มาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อ ค.ศ. 1685 (พ.ศ. 2228) ได้กล่าวถึงที่ตั้งของเมืองจันทบุรีสมัยนั้นว่า "ตั้งอยู่ที่เชิงเขาสูงหนึ่งในเทือกเขาที่คั่นแดนระหว่างไทยและเขมร... วิวภูเขาแห่งนี้ทำหน้าที่เป็นสิ่งกีดกันตามธรรมชาติจากการ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี (พิมพ์แจกในงานศพ นางกิมเฮียะ อังศุสิงห์, 2508), หน้า 167.

บุกรุกของพวกเวียคนามที่จะเข้ามาบูรณาการเมืองจันทบุรี¹

จากหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำฝรั่งเสสยึกจันทบุรีของหลวงสาครคชเขตต์ ได้กล่าวถึงที่ตั้งของเมืองจันทบุรีในยุคแรกว่า ตั้งอยู่ที่หน้าเขาสระบาป* ฝั่งตะวันออกของลำน้ำจันทบุรี² ยังปรากฏทราบตัวเมืองให้เห็นอยู่บ้างในปัจจุบันคือ กำแพงที่ทำด้วยศิลาแลง นับเป็นส่วนสำคัญที่ยังคงเหลืออยู่ บางส่วนบางตอนกลายเป็นพื้นที่ที่ราษฎรใช้ทำไร่นาไปแล้ว

ในเวลาต่อมาได้มีการย้ายไปสร้างเมืองใหม่ที่บ้านลุ่ม ตำบลตลิ่งสาครจันทบุรี อยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำแม่น้ำจันทบุรี ซึ่งก็คือที่ตั้งของจังหวัดจันทบุรีในปัจจุบันนี้ การย้ายมาสร้างกันใหม่นี้สันนิษฐานกันว่า เป็นเพราะเมืองเก่าอยู่ทางไกลริมแม่น้ำล้าคลอง การคมนาคมไปมาไม่สะดวก เมื่อมาตั้งในที่แห่งใหม่ พลเมืองเพิ่มจำนวนมากขึ้น การค้าขายเจริญรุ่งเรือง ทั้งนี้เนื่องจากการไปมาสะดวกเพราะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำ จึงเป็นประโยชน์ในการค้าขาย³ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากดินแดนทางตะวันออกมีปัญหากับญวน

¹ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีด, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 แปลโดย ดินจง สุวรรณโกสิน (พระนคร : กรมศิลปากร, 2525), หน้า 108.

* น่าจะเป็นภูเขาลูกเดียวกับที่ภาคหลวงฟองเตนออกกล่าวเอาไว้ผู้เขียน.

² หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเสสยึกจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2447 (พระนคร : แพร่พิทยา, 2515), หน้า 533.

³ Ibid., p. 549.

อยู่เสมอ ประกอบกับเมืองจันทบุรีขณะนั้นตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่ม ไม่เหมาะที่จะ
ใช้เป็นสถานที่มั่นในการป้องกันการรุกรานของญวน จึงได้ย้ายไปสร้างเมืองใหม่เมื่อ
พ.ศ. 2377¹ ที่บ้านเนินวง ตำบลบางกะจะ อ. เมืองจันทบุรี และยังคงสร้าง
ป้อมปืนใหญ่ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ด้วย ที่ตั้งเมืองใหม่นี้อยู่ในทำเลที่เหมาะสมแก่การตั้ง
ฐานทัพ เนื่องจากเป็นที่สูง นอกจากนั้นยังได้สร้างวัดพร้อมคฤหาสน์ วิหาร
เจดีย์ รวมกันอยู่แห่งหนึ่ง มีกำแพงศิลาแลงโดยรอบบริเวณ สมเด็จเจ้าพระยา
องค์ใหญ่* ได้ให้นามว่า วัดโยชานิมิตร² เนื่องจากสร้างในพื้นที่ที่สูง วัดนี้จึง
เป็นจุดเด่นของเมืองจันทบุรีที่สร้างใหม่ เฟรดเดอริก อาร์เซอร์นีล** ได้บรรยาย
ถึงสภาพบ้านเมืองของจันทบูรณ์ (จันทบุรี) ในสมัยนั้นว่า

จันทบูรณ์ เป็นจังหวัดที่อุดมสมบูรณ์จังหวัดหนึ่งของประเทศสยาม สภาพ
บ้านเมือง และปรากฏของเมืองก็ไม่ค่อยมีจุดสำคัญเท่าใด สิ่งเดียวที่เป็น
จุดเด่นของเมืองก็คือวัด (คงหมายถึง วัดโยชานิมิตร-ญเขียน) วัดหนึ่งที่มี
หลังคางคางสวยงามเขียวแหลม³

อย่างไรก็ตามเนื่องจากเมืองใหม่นี้ตั้งอยู่ในที่สูงและอยู่อีก พลเมือง
อพยพไปอยู่น้อย เพราะลำบากและการค้าขายไม่สะดวก ดังนั้นเมื่อเหตุการณ์

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *op.cit.*, p. 167.

* คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์-ดิศ บุนนาค.

² หลวงสาครดชเชกซ์, *op.cit.*, pp. 576-80.

** เป็นชาวอังกฤษเดินทางมากรุงเทพฯ เมื่อ ค.ศ. 1840 เคยเข้ารับ
ราชการกับรัฐบาลไทยในตำแหน่งนายทหารเรือ ฯลฯ ท้ายที่สุดก็ย้ายไปรับราชการ
กรมทหารม้า ตำแหน่งราชองครักษ์ของเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า-
เจ้าอยู่หัว)

³ เฟรดเดอริก อาร์เซอร์นีล, *op.cit.*, p. 98.

ทางค่านิยมสงบเรียบร้อย. จึงได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านลุ่มเมืองเก่า ในสมัยรัตนโกสินทร์¹ ชาติ
ที่ 5¹ ซึ่งก็คือที่ตั้งของเมืองจันทบุรีในปัจจุบันนี้

อาณาเขตของเมืองจันทบุรี ในปัจจุบัน²

ทิศเหนือ ติด จังหวัดปราจีนบุรี

ทิศตะวันออก ติด จังหวัดตราดและประเทศกัมพูชา

ทิศตะวันตก ติด จังหวัดระยอง

ทิศใต้ ติด ทะเลในอ่าวไทย

สภาพเศรษฐกิจและสังคมโดยทั่วไป

จันทบุรีเป็นหัวเมืองชั้นนอกทางภาคตะวันออกที่อุดมสมบูรณ์เมืองหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ตอนปลาย จันทบุรีเป็นเมืองที่มีพลเมืองมาก ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการค้าขาย การเพาะปลูก พืชที่ปลูกมีหลายชนิดที่สำคัญคือ การบูร กายาน เครื่องเทศต่าง ๆ ส่วนการเลี้ยงสัตว์นั้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งวัว จะไม่มีการเลี้ยงเนื่องจากกลัวกันว่าจะไปเหยียบฆ่าพวกพืชพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ดังกล่าว³

ที่จันทบุรีจะมีโรงเก็บของของรัฐบาลเป็นตึก สำหรับเก็บผลผลิตที่มีราคาและสำคัญ ในโรงเก็บนี้จะมีราษฎรทั้งชายและหญิงรวมทั้งเด็กจะช่วยกันทำงานอย่างแข็งขัน จะเห็นได้จากหนังสือที่เฟรเดอริก อาร์เชอร์นีย์ เขียน

¹หลวงสาครราชเขตต์, op.cit., p. 580.

²สงวน อึ้งคง, สารานุกรมภูมิศาสตร์ เล่ม 1. (พระนคร : เขมมบรรณกิจ, 2514), หน้า 267-269.

³เฟรเดอริก อาร์เชอร์นีย์, op.cit., pp. 106 และ 108.

ได้บรรยายถึงสภาพการทำงานของพลเมืองจันทบุรีในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า "ณ ที่นั้นเราพบทั้งชายและหญิง และเด็กทำงานกันอย่างขมุกขมน เก็บและเลือก จัดกระวานใส่ที่ คนอื่น ๆ ก็ขึงงาข้าง การบูร บางคนก็ขนของเตรียมพร้อมที่จะส่งลงเรือ"¹

สินค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่จะส่งไปยังเมืองหลวง โดยจะมีเรือรบ เรือสำเภา ตลอดจนเรือสินค้าของรัฐบาล ซึ่งจะจอดอยู่นอกเกาะเล็ก ๆ ของแหลมสิงห์ ตรงปากแม่น้ำจันทบุรีมารับไป การขนสินค้าจะใช้เรือเล็ก สินค้าที่บรรทุกส่วนใหญ่เป็นพวกงาช้าง การบูร เครื่องเทศ และอื่น ๆ ซึ่งมีมูลค่ามาก จันทบุรีจึงเป็นเมืองที่สำคัญต่อรัฐบาลในทางเศรษฐกิจเมืองหนึ่ง

นอกจากสินค้าดังกล่าวแล้ว ยังมีพริกไทย ข้าว เหว กระจวาน กระจอบ รง ไม่น่าง ฝ้าย หวาย ตัว ยาสูบ ราม เปื่อเคย กุ้งแห้ง และอื่น ๆ²

* กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี

สาเหตุที่ยึดครอง สืบเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เกี่ยวกับการอ้างสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสอ้างว่าดินแดนดังกล่าวเคยเป็นของญวนมาก่อน และกล่าวหาว่าไทยบุกรุกดินแดนญวน³

¹ เฟรเดอริก อาร์เชอร์โนล, op. cito, pp. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 น.1 สวนพระองค์เสด็จ ประพาสที่ต่าง ๆ.

³ กรมโฆษณาการ, ประเทศไทย เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส (พระนคร : โรงพิมพ์พานิช, 2483), หน้า 17.

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2435 นายปาวีได้เข้ามารับตำแหน่ง เขต
ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ และได้ทำการเจรจามหาการปักปันเขตแดนกับ
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกักร เพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง ทางฝ่ายไทยเสนอข้อ
ตกลงชั่วคราว (Modus Viendi)¹ ต่อปาวี 2 ครั้ง โดยให้ตั้ง 2 ฝ่ายตั้ง
เขตเป็นกลาง ซึ่งกว้าง 50 ก.ม. ยาว 650 ก.ม. ตั้งแต่ใต้เมืองคำมวง
ลงมาถึงที่แห่งหนึ่งแห่งใด ในบริเวณแลตติจูดที่ 13 องศาเหนือ ทั้งสองฝ่ายจะ
ต้องถอนคนและทหารออกจากบริเวณดังกล่าวให้หมด จนกว่าการปักปันเขตแดน
จะเรียบร้อย แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ไม่ว่าข้อเสนอใด ๆ ของไทย ฝรั่งเศสไม่
ยอมรับทั้งสิ้น กลับยืนยันที่จะให้ไทยถอนทหารออกจากที่มีริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง²

การเจรจาทางการทูตเพื่อแก้ไขปัญหาเขตแดน และปัญหาสิทธิย่อย
ต่าง ๆ ไม่สามารถจะตกลงกันได้ กลับทำให้ความสัมพันธ์ของทั้ง 2 ประเทศ
ยิ่งเครียดมากขึ้น ฝรั่งเศสหันไปใช้นโยบายเรือปืน และกำลังเป็นเครื่องมือใน
การบีบบังคับไทยให้ยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศส

ท่าทีคุกคามของฝรั่งเศส ทำให้รัฐบาลไทยเร่งจัดการป้องกันกรุงเทพฯ
และหัวเมืองชายทะเลตะวันออก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระวิตกกังวลมาก ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชลยุทธโยธิน (Richelieu)
ซึ่งเป็นชาวเคนมาร์ก และเป็นรองผู้บัญชาการทหารเรือ เป็นผู้อำนวยการป้องกัน
รักษาพระราชอาณาเขตหัวเมืองชายทะเลตะวันออก

¹ ใญ่ศรี ตึก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย
(พระนคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527), หน้า 55.

² สวรรค์ สุวรรณโชติ, เรื่องเดิม, หน้า 26-28.

พระยาชลยุทธโยธินทร์ ได้กราบทูลแผนการป้องกันหัวเมืองชายทะเล
ตะวันออก ดังนี้¹

1. ที่เกาะกง ได้จัดทหารเรือจากกรุงเทพฯ 14 คน จากตราด
24 คน และทหารจากเมืองแกลง 12 คน รวมเป็น 50 คน และยังมีมอบปืน
เฮนรี มาทีนี (Henry Martini Rifles) ไว้ให้อีก 100 กระบอกพร้อม
กระสุน

2. ที่แหลมงอบ ได้จัดกำลังไว้อย่างน้อยที่สุด 200 คน เพื่อที่จะ
ส่งไปที่เกาะกงทันทีที่ต้องการ และมีมอบปืนเฮนรี มาทีนี ไว้ให้ 288 กระบอก
พร้อมกระสุนด้วย

3. ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ เกณฑ์ประชาชนทั้งหมดจากจันทบุรี, เมือง
แกลง และขลุ่ย ที่มีอายุระหว่าง 23-41 ปี มารวมกัน เหลือเอาไว้ตามเมือง
ดังกล่าวแต่เพียงพอที่จะดูแลรักษาการณ์เท่านั้น ที่แหลมนี้จะมีทหารประมาณ
600 คน มีการฝึกซ้อมทั้งเช้าและบ่าย ส่วนตอนกลางวันก็จะสร้างป้อมเตรียม
ไว้ด้วย

ที่แหลมสิงห์และจันทบุรีได้มอบปืนไว้ถึง 1,000 กระบอก ที่แกลง
100 กระบอก และที่ระยอง 100 กระบอก

จะเห็นได้ว่าที่เมืองจันทบุรีได้มีการเตรียมการป้องกันอย่างแข็งแรง
กว่าตำบลอื่น ๆ ที่ปากน้ำก็ได้เตรียมการตักแต่งป้อมไว้พร้อม แสดงให้เห็นว่า
จันทบุรีเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ดังนั้นเมื่อฝรั่งเศสประกาศปิดอ่าวไทย จึง
ได้ปิดอ่าวจันทบุรีด้วย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ. 17/2 หนังสือพระยา-
ชลยุทธโยธินทร์ กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรปการ ลงวันที่ 26 เมษายน 2436.

การเตรียมการป้องกันของฝ่ายไทย แสดงให้เห็นถึงความไม่พร้อมหลายอย่างในสมัยนั้น ยังไม่มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร การจัดระเบียบทางทหาร ตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ยังด้าสมัย ทหารที่เกณฑ์มาจากชาวพื้นเมือง ขาดความชำนาญในการรบ ไทยจึงเสียเปรียบฝ่ายฝรั่งเศสอยู่หลายประการ การเตรียมพร้อมของไทยจึงเป็นการเตรียมพร้อมอย่างไม่มี ความหวังที่จะชนะ¹

ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสทวีความตึงเครียดอยู่ ณ อังกฤษซึ่งติดตามเหตุการณ์อย่างใกล้ชิด เพราะเป็นประเทศตะวันตกประเทศเดียวที่มีผลประโยชน์ในด้านต่าง ๆ มากที่สุด ได้ส่งเรือรบ 3 ลำทยอยเข้ามายังสันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา คือเรือ เอ็ม.เอ็ม.เอส. สวิฟท์ (M.M.S. Swift) และเรือรบ เอช.เอ็ม.เอส. พัลลัส (H.M.S. Pallas) โดยอ้างว่าเพื่อคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของคนในบังคับอังกฤษ² ฝ่ายฝรั่งเศสเมื่อได้ทราบว่า อังกฤษได้ส่งเรือรบหลายลำเข้ามาในกรุงเทพฯ จึงได้กระทำการโดยแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจะส่งเรือแองกอสตองค์ (Inconstant) และเรือโคแมต (Com'ete) เข้ามากรุงเทพฯ โดยกำหนดจะถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) ขอให้ทางการไทยจัดเรือนำร่องไปรับด้วย³ แต่ปรากฏว่าฝรั่งเศสแจ้งให้ทราบว่าเรือทั้ง 2 ลำจะเลื่อนกำหนดมาถึงเป็นวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งเป็นวันเกิดวิฤตกาล

¹หลวงสาครرخเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 33.

²อัช บณยานนท์, สังเขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112, หน้า 124-126.

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.18.1/8 นายปาวีกรามทูตกรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

ทางรัฐบาลไทยได้คัดค้านมิให้เรือฝรั่งเศสข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ เพราะเป็นการละเมิดสนธิสัญญาฉบับ พ.ศ. 2399 (1856) แต่นายปาวีและพลเรือตรี อูมานน์ (Admiral Humann) ผู้บังคับการเรือฝรั่งเศสไม่ฟังเสียง กลับตัดสินใจนำเรือเข้ามาในปากน้ำ การกระทำดังกล่าวถือว่าเป็นการละเมิดอำนาจอธิปไตยของไทย¹ ดังนั้นเมื่อเรือรบฝรั่งเศสแล่นเข้ามา ก็เกิดการยิงต่อสู้กันกับกำลังป้องกันฝ่ายไทย เนื่องจากพระบรมราชโองการที่ส่งไว้ตั้งแต่วันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ว่า

ถ้าเรือรบฝรั่งเศส ไม่ได้รับอนุญาตให้ข้ามสันดอนเข้ามาในลำน้ำ และขึ้นแล่นเข้ามาโดยประการใด ๆ ก็ดี ให้กรมทหารเรือหาญปรุ่ตามธรรมเนียมที่นัดหมายกันควยยิงปืนไม่มีกระสุนนัดหนึ่ง แล้วถ้าไม่ฟังก็ให้ยิงสกัดหน้าเรือควยกระสุนนัดหนึ่ง ถายังขึ้นไม่ฟังห้าม ก็ให้หาญยิงหมายใหญ่ถูกใด จะยิงปืนก่อน ฎาไซทอร์บีโดยิงระเบิดอย่างไร ก็ให้ไซไปตามที่ชอบใจไซใด เพื่อจะหามาให้หยุดจริง ให้ทำตามคำสั่งตามเหตุที่จะเป็นเช่นทุกประการ²

การสู้รบกันมีผลให้ทั้ง 2 ฝ่ายได้รับความเสียหาย เรือฝรั่งเศส 2 ลำ คือแองกอสตองต์ และเรือโตเมทท์ สามารถฝ่ากระสุนปืนเข้ามาจอดที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสได้

¹ ใหญ่ศรี ตึก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย..., หน้า 59.

² จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เรื่องเดิม, หน้า 218 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ. 18/7 หนังสือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

ภายหลังจากวิกฤตกาลดังกล่าว นายเคอร์แอดส์ รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศได้แถลงในที่ประชุมรัฐสภา เมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม 2436 ถึงสาเหตุของความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสว่า สืบเนื่องมาจากไทยได้บุกกรุกเข้าไปแย่งชิงดินแดนของญวนและเขมร และทำการกดขี่ข่มเหงคนฝรั่งเศส ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงคิดจะทำตามอำนาจอันชอบธรรม โดยมีคำสั่งให้ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน ชัยไพลทหารไทยให้ถอยออกไปจากดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ฝ่ายไทยได้ทำการต่อสู้และจับกุมร้อยเอกโทเชอส์ นอกจากนี้ข้าหลวงไทยยังได้ส่งทหารไทยล้อมข่านายโกรสกุแรง แต่ถึงกระนั้นก็ตามฝรั่งเศสก็พยายามทำความตกลงกับไทย จึงได้ส่งผู้แทนไปเจรจากันที่กรุงเทพฯ ซึ่งเมื่อเกิดเหตุร้ายขึ้นเสียก่อน ในวันที่ 13 กรกฎาคม 2436 เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้เห็นได้ว่าฝ่ายไทยมีเจตนาประทุมร้ายต่อฝรั่งเศส สมควรที่ทางรัฐบาลจะต้องดำเนินการให้ได้รับสิ่งตอบแทนอันน่าพอใจ¹

รัฐสภาฝรั่งเศสลงมติเห็นด้วยที่จะให้รัฐบาลฝรั่งเศสดำเนินการดังกล่าว นายเคอร์แอดส์ได้แจ้งให้พระองค์เจ้าวิวัฒนานวงศ์ทราบ และกล่าวยืนยันว่าฝรั่งเศสไม่ต้องการทำลายความเป็นเอกราชของไทย ถ้าหากไทยยอมรับข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส ซึ่งราชทูตฝรั่งเศสจะเป็นผู้แจ้งให้ทราบ ฝรั่งเศสก็จะถอนกองเรือรบที่ประจำที่กรุงเทพฯ ออกโดยเร็ว²

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 230.

² จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 230 อ้างจาก
กองจดหมายแห่งชาติ, ผ. 12/7 โทรเลขที่ 41 พระองค์เจ้าวิวัฒนานวงศ์ กราบทูล
กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสตั้งเครียดเพิ่มขึ้นเมื่อนายปาวีอิน
คำขาดวางยกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม 2436 และ
ให้ตอบภายใน 48 ชั่วโมง หากไทยไม่ยอมปฏิบัติตามคำขาดดังกล่าว ราชทูต
ฝรั่งเศสจะเดินทางออกจากกรุงเทพฯ และจะปิดอ่าวไทยรวมทั้งน่านน้ำไทยทันที

สาระสำคัญของคำขาดมีดังนี้¹

1. ไทยต้องยอมรับว่า เขมรและญวนมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินริมฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขง และเกาะทั้งหลายด้วย
2. ให้ไทยรื้อถอนคานทั้งหลายบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้เสร็จภายใน
1 เดือน
3. ไทยต้องจัดการปัญหาทุ่งเชียงคำ เมืองคำมวน และความเสียหาย
ที่เรือรบฝรั่งเศส และชาวฝรั่งเศสได้รับจากการปะทะกันให้เรียบร้อย
4. ให้ไทยลงโทษผู้กระทำความผิด และให้เงินเป็นค่าทำขวัญแก่
ญาติพี่น้องของผู้ตายและบาดเจ็บทั้งหลายนั้น
5. ไทยต้องชดใช้เงินค่าปรับใหม่ 2 ล้านแฟรงค์ ให้แก่ชาวฝรั่งเศส
ที่ได้รับความเสียหาย
6. เพื่อเป็นหลักประกันในการเรียกร้องข้อ 4 และข้อ 5 ไทยต้อง
นำเงิน 3 ล้านแฟรงค์ไว้เป็นประกัน ถ้าไม่มีก็จำนำเงินภาษีอากรในหัวเมือง
พระตะบองและเสียมราฐแทน

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 231-232 อ้างจาก
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ. 18.2/1 สำเนาแปล นายปาวีกรบาทุลากรมหลวง-
เทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

จากคำขาดดังกล่าว ฝ่ายไทยยอมรับทุกข้อยกเว้นข้อ 1 ทั้งนี้เพราะไทยถือว่าดินแดนที่ฝรั่งเศสเรียกร้องนี้เป็นดินแดนในราชอาณาจักรไทยมานานแล้ว ปรากฏว่าคำตอบของไทยไม่เป็นที่พอใจของฝรั่งเศส ปาวิจึงถอนคณะทูตออกจากประเทศไทย แล้วก็เดินทางออกจากกรุงเทพฯ พร้อมกับเรือรบฝรั่งเศส ตรงไปยังเกาะสีชัง แล้วเรือรบฝรั่งเศสก็ลงมือปิดล้อมอ่าวไทย เมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม 2436 นาวาเอกเรอูกูซ (Reculoues) ผู้บังคับการเรือพ่อแก่ได้ประกาศห้ามเรือทุกชนิดผ่านไปมาในเส้นซีกจากแหลมเจ้าลายถึงแหลมกระบังโดยใช้เวลา 3 วัน เพื่อให้เรือต่าง ๆ ถอนออกไปจากบริเวณดังกล่าว อีก 3 วันต่อมา นายพลเรือตรียูมานน์ ผู้บังคับบัญชาการกองเรือภาคตะวันออกไกลได้ประกาศปิดอ่าวไทยเป็นครั้งที่ 2 โดยขยายเขตเพิ่มอีกแห่งหนึ่งระหว่างเกาะเสม็ดถึงแหลมสิงห์ โดยใช้เวลา 3 วัน เพื่อให้เรือต่าง ๆ ถอนออกไปจากบริเวณนี้เช่นกัน การกระทำของฝรั่งเศสสร้างความหวั่นวิตกแก่รัฐบาลไทย ระหว่างนั้นรัฐบาลไทยได้ติดต่อกับรัฐบาลอังกฤษเพื่อขอคำแนะนำเกี่ยวกับปัญหานี้ ต่อมาพระยามหาโยธาราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน ได้โทรเลขแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่า ลอร์ดโรสเบอรีให้คำแนะนำว่า ไทยควรยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสเพื่อความปลอดภัยของไทยเอง และไม่ควรถ้าสิ่งใดที่เป็นการช่วยุติมาชนในฝรั่งเศส ให้โกรธแค้นยิ่งขึ้น¹ ด้วยเหตุนี้ไทยจึงตกลงใจตอบรับคำขาดของฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม 2436 ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสตั้งข้อเรียกร้องเพิ่มมากยิ่งขึ้น โดยอ้างถึงความล่าช้าในการตัดสินใจของรัฐบาลไทย นายเคอแวลส์ไคย์มันท์กปารีส (Paris Note) ลงวันที่ 30 กรกฎาคม 2436 ให้แก่ราชทูตไทย มีข้อความว่า ห้ามไทยส่งทหารเข้าไปประจำในเสียมราฐ พระตะบอง นอกจากนี้

¹ จีราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, เฟิงอ้าง, หน้า 244 อ้างจาก กต. เข้มที่ 2.1 โทรเลขที่ 26 พระยามหาโยธา กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวิโรภการ ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

ฝรั่งเศสจะยึดปากน้ำและเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าไทยจะถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้หมด และให้ไทยตั้งเขตปลอดทหารภายใน 25 กิโลเมตรจากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง พร้อมกันนี้ฝรั่งเศสยังขอสิทธิที่จะจัดตั้งสถานกงสุลที่นานและโคราชด้วย¹

การตั้งข้อเรียกร้องเพิ่มเติมนี้ ฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นการลงโทษที่รัฐบาลไทยตอบรับคำขาดล่าช้า และเพื่อเป็นการค้าประกันด้วยว่าไทยจะปฏิบัติตามคำขาดทุกประการ ในที่สุดรัฐบาลไทยจำต้องยอมรับข้อเรียกร้องเพิ่มเติมทุกประการ เมื่อวันที่ 5 สิงหาคม 2436 ฝรั่งเศสจึงยอมยกเลิกการล้อมปิดอ่าวไทย²

สนธิสัญญาและอนุสัญญา ไทย-ฝรั่งเศส

วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

ก่อนที่จะมีการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาและอนุสัญญาเพื่อยุติกรณีพิพาท ร.ศ. 112 นั้น ฝรั่งเศสขอให้ไทยถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกลับมาฝั่งขวา ซึ่งไทยยืนยันว่าได้ทำการถอนทหารเรียบร้อยแล้ว ตั้งแต่ไทยยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสแล้ว³ รวมทั้งได้จ่ายเงินประกันให้ฝรั่งเศสเมื่อ 22 สิงหาคม คิต

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เหิงอ้าง, หน้า 246 อ้างจากใน กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ.18.1/1 Paris Note.

² เพ็ญศรี คุ้ม, เรื่องเคิม, หน้า 61.

³ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เรื่องเคิม, หน้า 263 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึงนายเลอว์-เมียร์ เคอ วิลเลร์ ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 112.

เป็นเงินไทย 1,605,235 บาท 02 อัฐ¹ หลังจากนั้นก็มี การเจรจาระหว่าง นายเลอเมียร์ เดอ วิลาร์ (Le Myre de Vilers) ผู้แทนฝรั่งเศส กับ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ผู้แทนฝ่ายไทย แต่การเจรจายืดเยื้อ เนื่องจาก ร่างสัญญาที่ฝรั่งเศสส่งมานั้นไทยเสียเปรียบหลายประการ โดยเฉพาะเรื่องการ ยึดปากน้ำและเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน ในที่สุดรัฐบาลไทยก็ยอมตกลงเสีย-เปรียบ โดยเฉพาะเรื่องเมืองจันทบุรี กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเห็น ว่า "เรื่องจันทบุรีนั้น ถ้ามันจะอยู่เดิมมีสัญญาถ้าไม่มี มันก็ค้ำอยู่ได้ด้วยอำนาจแล หาดเหตุต่าง ๆ ถ้าไม่ตกลงให้แล้วไปก็มันแต่จะติดอยู่อย่างนี้ ถ้าตกลงกันโดยดี เป็นที่พอใจจะเป็นช่องออกได้บ้าง"² ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงตัดสินพระทัยลงนาม ในสนธิสัญญากับฝรั่งเศสในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

สาระสำคัญในหนังสือสัญญามีทั้งหมด 10 ข้อ ดังนี้³

1. รัฐบาลไทยยอมสละกรรมสิทธิ์ที่มีอยู่เหนือดินแดนฝั่งตะวันออก ของแม่น้ำโขง และบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรชนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 263-264 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 ที่ 25 ๗ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 112.

² จีราภรณ์ สถาปนาวรรชนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 303 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ.18.2/5 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบ- บังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ. 112.

³ จีราภรณ์ สถาปนาวรรชนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 384-387 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112.

2. รัฐบาลจะไม่มีเรือรบหรือเรือเดินในทะเลสาบ ในแม่น้ำโขง และในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ภายในเขตที่ระบุไว้ในข้อต่อไปนี้

3. รัฐบาลไทยจะไม่ก่อสร้าง คาน ค่าย คู หรือที่ปักของทหารใน แขวงเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในระยะเขต 25 กิโลเมตรบนฝั่งขวาของ แม่น้ำโขง

4. ภายในเขตที่ระบุไว้ในข้อ 3 ห้ามมีพลประจำหรือพลเกณฑ์ทั้งอยู่ ประจำ ให้มีได้เฉพาะเท่าที่จำเป็นเท่านั้น

5. รัฐบาลไทยจะปรึกษากับรัฐบาลฝรั่งเศสในการจัดวิธีการค้าขาย และการตั้งค่านโรงภาษีในดินแดนที่กล่าวไว้ในข้อ 3 และการแก้ไขสัญญาที่ทำไว้ในปี 1856 ภายใน 6 เดือน และรัฐบาลไทยจะไม่เก็บภาษีสินค้าขาเข้าและออก ในจังหวัดที่กล่าวไว้ในข้อ 3 จนกว่าจะไต่ตกลงกัน

6. เพื่อเป็นการสนับสนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขง อาจจะมีการจำเป็นในการสร้างท่าเรือจอด และทำที่เก็บหินและถ่านบนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง รัฐบาลไทยต้องยอมรับว่าจะให้ความช่วยเหลือเพื่อความสะดวกเท่าที่จำเป็นเมื่อ รัฐบาลฝรั่งเศสร้องขอ

7. ชาวฝรั่งเศสและคนในบังคับฝรั่งเศส ไปมาค้าขายได้โดยสะดวก ภายในเขตที่กำหนดไว้ในข้อ 3 เมื่อมีหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศส ในเขตนั้น ฝ่ายราษฎรในเขตนั้นก็ได้รับผลตอบแทนอย่างเดียวกัน

8. รัฐบาลฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลไว้ ณ ที่ใดก็ได้ซึ่งเห็นว่าจะ เป็น ประโยชน์แก่คนในบังคับฝรั่งเศส เช่นที่เมืองนครราชสีมา และเมืองน่าน เป็นต้น

9. ถ้ามีปัญหาในเรื่องการตีความหมายในหนังสือสัญญา จะใช้ภาษา ฝรั่งเศสเป็นหลัก

10. สัญญานี้จะได้รับการตรวจแก้ไขได้ภายในเวลา 4 เดือน นับแต่วันลงนาม

อนุสัญญาการค้ากัน 6 ข้อ คือ¹

1. กองทหารไทยที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จะต้องถอนออกอย่างช้าภายใน 1 เดือน นับแต่วันที่ 5 กันยายน
2. ต้องรื้อถอนบรรดาป้อม ค่าย คู ที่อยู่ในเขตที่ระบุไว้ในข้อ 3 ของสัญญาข้างต้นให้หมด
3. เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยจะต้องชำระคดีผู้ก่อเหตุการณ์ร้ายที่ทุ่งเชียงคำ และที่คำมวน โดยจะมีผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสช่วยในการตัดสิน รัฐบาลฝรั่งเศสคงสงวนไว้ซึ่งอำนาจในการที่จะเห็นชอบว่าคำตัดสินนั้นเหมาะสมหรือไม่ ถ้ายังเห็นไม่เหมาะสมควร ก็จะทำให้จัดตั้งศาลผสม โดยมีรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นผู้เลือกตุลาการเอง
4. รัฐบาลไทยจะต้องมอบคนในบังคับฝรั่งเศส ที่มีภูมิลำเนาอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งต้องถูกจับกุมไม่ว่ากรณีใด ๆ ให้แก่ราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ หรือเจ้าหน้าที่ประจำพรมแดน และรัฐบาลไทยจะไม่ชักขวางโดยทางหนึ่งทางใดในการที่ผู้อยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแต่กาลก่อน กลับคืนยังภูมิลำเนาเดิม
5. ให้รัฐบาลไทยนำบางเปี่ยนแห่งทุ่งเชียงคำ และพรรคพวกรวมทั้งอาวุธและของซึ่งฝ่ายไทยยึดไว้ นั้น ส่งมอบให้กับสถานทูตฝรั่งเศส
6. รัฐบาลฝรั่งเศสจะคงยึดเงินทบริไว้จนกว่ารัฐบาลไทยจะได้ปฏิบัติตามนัยแห่งอนุสัญญานี้โดยตลอด เช่นว่าเลิกถอนทหารออกหมดสิ้นแล้ว และมีความสงบเรียบร้อยขึ้นทั้งในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และในเขตที่ระบุไว้ในข้อ 3 แห่งสัญญาค้างกล่าวข้างต้น

---

¹ จีรากรณ์ สภาปะนะวารชณะ, เพ็งอ้าง, หน้า 387-389 อ้างจาก
 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 สำเนาบันทึกวาทจา ลงวันที่ 3 ตุลาคม
 ร.ศ. 112.

ผลสะท้อนของสัญญาที่สำคัญคือ ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าไทยจะปฏิบัติตามอนุสัญญาโดยครบถ้วน การยึดจันทบุรีเป็นเสมือนหนามเสียดแทงจิตใจคนไทย เนื่องจากจันทบุรีเป็นเมืองท่าที่สำคัญ ซึ่งควบคุมอ่าวไทยค่านะวันออก และทางเข้าไปยังจังหวัดที่อุดมสมบูรณ์สามจังหวัดของไไทย นั่นคือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ

กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี

ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีตามอนุสัญญาข้อ 6 ซึ่งได้ลงนามกันเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม 1893 มีใจความว่า

คอเรือนแมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะไ้ทำการสำรวจตามข้อความในหนังสือสัญญานี้ แลเป็นคูนวางจนถึงเวลาที่เลิกก่อนจากที่เสร็จ แลเป็นการสงบเรียบร้อยทั้งฝ่ายชาย ฝากตะวันออกแลฝั่งขวาฝากตะวันตกเพียงจังหวัดที่โคกกลางไว้ในหนังสือสัญญานับใหม่ที่ทำไว้วันนี้ ข้อ 3 นั้น¹

การยึดจันทบุรีเป็นหลักประกันก็เพื่อให้ไทยปฏิบัติตามข้อความในสัญญาที่สำคัญ 2 ประการคือ ประการแรก สละกรรมสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกาะทั้งหลายในแม่น้ำโขง อีกประการหนึ่งไทยจะต้องไม่สร้างค่าน ค่ายคู หรือที่พักของทหารในเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในเขต 25 กิโลเมตรบนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง

เมื่อประชาชนพลเมืองของจันทบุรีได้ทราบว่ากองทหารฝรั่งเศสจะเข้ายึดครองจันทบุรี ต่างก็มีความตื่นเต้น และเมื่อทางเมืองจันทบุรีได้รับคำสั่งจากกระทรวงต่างประเทศว่า รัฐบาลไทยยินยอมให้ฝรั่งเศสเข้ายึดจันทบุรีได้ กองทหารฝรั่งเศสก็ไ้เข้ามาตั้งในจันทบุรี ความตื่นเต้นของพลเมืองจึงสงบลง²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.18.2/5 สัญญาน้อย 29 กันยายน 112.

² หลวงสาครศษเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 39.

กองทหารฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองจันทบุรีภายหลังจากที่เลิกปิดล้อม
 อ่าวและก่อนที่จะมีการเจรจาทางการทูตระหว่างฝ่ายฝรั่งเศสกับเสนาบดีว่าการ
 ต่างประเทศของไทย และตามหลักฐานของนายปาวี กล่าวว่า เรืออูแดงของ
 ฝรั่งเศสได้เข้ายึดจันทบุรีตั้งแต่วันที่ 9 สิงหาคม 1893¹ ก่อนที่กองทหารฝรั่งเศส
 จะเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรี ทหารเรือไทยที่เตรียมพร้อมอยู่ที่ค่ายจันทบุรีและที่
 ปากน้ำแหลมสิงห์ก็ได้รับคำสั่งให้เคลื่อนย้ายทหารออกจากจันทบุรีและปากน้ำ
 แหลมสิงห์ ไปอยู่ที่อำเภอขลุง พร้อมด้วยอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ส่วนที่ใช้ไม่ได้ก็
 ทิ้งเอาไว้ ซึ่งฝรั่งเศสเอาไปใช้ทำอะไรไม่ได้แล้วเนื่องจากความล่าสมัย²
 หลังจากย้ายออกไปเรียบร้อยแล้วกองทหารฝรั่งเศสก็เข้ายึดจันทบุรีทันที

กองทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาประจำอยู่ในจันทบุรีแบ่งกำลังออกเป็น
 2 กอง คือ ประจำที่ค่ายเมืองจันทบุรีแห่งหนึ่ง มีกำลังทหาร 1 กองพันและจัด
 ตั้งไว้ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ (บริเวณศึกแดงเคี้ยวนี้) ประมาณ 1 กองร้อย กอง
 ทหารนี้ประกอบด้วยทหารฝรั่งเศสและญวน แต่มีจำนวนทหารของญวนมากกว่า
 ทหารฝรั่งเศส ทหารญวนมีอยู่ประมาณ 600 คน ทหารฝรั่งเศสทั้งนายทหารและ
 พลทหารมีอยู่ประมาณ 60-70 คน³ ทหารมีทุกเหล่าคือทหารราบ ทหารช่าง
 ทหารปืนใหญ่ ทหารม้า เหล่าทหารม้านี้ไซ้มาบาง บางครั้งก็ใช้เพื่อแทน⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ. 19/4 หนังสือพระยา-
 สุริยานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวศวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 16 ตุลาคม 121 (1902).

² หลวงสาครศษเขตต์, เรื่องเคิม, หน้า 40.

³ สวรรค์ สุวรรณโชติ, เรื่องเคิม, หน้า 53.

⁴ หลวงสาครศษเขตต์, เรื่องเคิม, หน้า 56-57.

กองบัญชาการและที่พักของกองทหารฝรั่งเศส

ในระยะเริ่มแรกที่เข้ามาพวกทหารฝรั่งเศสยังไม่มีกองบัญชาการของตนเอง จึงต้องอาศัยพักอยู่ตามโรงเรียนของฝ่ายไทยไปพลางก่อน ต่อมาก็ได้ลงมือก่อสร้างบ้านเรือนและที่พักของทหารภายในค่ายทหาร และได้ทำการก่อสร้างตึกเป็นที่ทำการและที่พักอาศัยอย่างถาวรหลายหลัง ดังนี้¹

1. ตึกรูปสี่เหลี่ยมชั้นเดียว หลังคาตัด ใช้เป็นตึกบัญชาการและเป็นที่พักของผู้นั่งบังคับบัญชาการทหาร เรียกว่า ตึกกอมมันด์ังต์
  2. ตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่ ใช้เป็นที่เก็บอาวุธยุทโธปกรณ์
  3. ตึกชั้นเดียวขนาดเล็ก ใช้เป็นที่อยู่ของพนักงานคลัง (กอมมินเซ)
  4. ตึกชั้นเดียวขนาดยาว ใช้เป็นโรงพยาบาลทหาร
  5. ตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่ ใช้เป็นที่พักของนายทหาร (ชั้นออฟฟิศเซอร์)
- รวม 2 หลัง
6. ตึกขนาดใหญ่ อยู่หน้าประตูค่ายทหาร ใช้เป็นที่อยู่ของกองทหารรักษาการณ์ และค่านหลังใช้เป็นที่พักของนักโทษทหาร

สำหรับพลทหารฝรั่งเศสนั้นให้พักตามโรงเรียนของฝ่ายไทยที่มีอยู่ภายในค่ายทหารอีกหลังหนึ่ง ส่วนทหารญวนนั้นได้แยกไปพักต่างหากอีกแห่งหนึ่งคือที่หน้าค่ายทหารในบริเวณศาลและศาลากลางจังหวัดในปัจจุบันนี้ ก่อสร้างเป็นโรงทหาร ทำด้วยเครื่องไม้ไผ่ ฝาซัด เอาดินมาผสมกับฟางข้าวยา และใช้ดินสอดพองทำประกอบอีกชั้นหนึ่ง สร้างไว้ประมาณ 7-8 หลัง และที่ปากน้ำแหลมสิงห์ได้สร้างตึกแดงสำหรับเป็นที่พักของผู้นั่งบังคับกองทหารที่ประจำอยู่ที่ปากน้ำ และได้สร้างคุกทหารอีกหลังหนึ่ง ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังคงมีซากอยู่ ส่วนตึกแดงทางราชการยังคงรักษาเอาไว้

¹หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเดิม, หน้า 195.

เป็นที่พักผ่อนตากอากาศสำหรับเจ้านาย ข้าราชการ และชาวต่างประเทศจน
ทุกวันนี้

นอกจากนี้กองทัพฝรั่งเศสยังได้จัดการคมนาคม สร้างถนนระหว่าง
กองทัพภายในค่ายกับกองทัพที่ปากน้ำแหลมสิงห์ นั่นคือถนนสายจากหน้าค่าย
ทหารตลอดจนถึงหน้าวัดโบสถ์ ถือว่าเป็นผลประโยชน์ที่ได้รับจากการที่กอง-
ทหารฝรั่งเศสเข้ามายึดครองจันทบุรี

สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่กองทัพฝรั่งเศสได้ทำไว้ดังกล่าว แสดงให้เห็น
ว่าฝรั่งเศสมีได้มุ่งที่จะยึดครองจันทบุรีแต่เพียงชั่วคราวเท่านั้น แต่มีความตั้งใจที่
จะตั้งกองทหารอยู่ที่จันทบุรีให้นานที่สุด และถ้าเป็นไปได้ก็คงจะยึดเอาจันทบุรีไว้
ในความอารักขาของฝรั่งเศสตลอดไปเหมือนญวนและเขมร

การบังคับบัญชากองทัพฝรั่งเศส

กองทัพฝรั่งเศสไม่ได้ยึดครองจันทบุรีทั้งเมือง แต่ยึดครองเฉพาะ
ส่วนที่ตั้งของกองทัพ คือที่ค่ายทหารที่เมืองจันทบุรี และค่ายทหารที่ปากน้ำ-
แหลมสิงห์ รวมถึงบุคคลที่อยู่ในความคุ้มครองป้องกันของฝรั่งเศสเท่านั้น ส่วน
ราษฎรไทยที่อยู่ภายในเขตทหารทางราชการให้ย้ายออก

กองทหารที่ประจำอยู่จันทบุรี ฝ่ายฝรั่งเศสเรียกว่า "กองทหารยึด
ครองจันทบุรี" (Les troupes d'occupation de Chantaboon)¹
ผู้บังคับกองพันเมียสพันตรี (กอมมันดังส์) กิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับทหารฝรั่งเศส
ที่ตั้งอยู่ในจันทบุรีอยู่ในบังคับบัญชาของกอมมันดังส์ที่จันทบุรี สำหรับกองทหารที่

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และแซน บัจจุसानนท์, กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. 112 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา,
2510), หน้า 181.

ปากน้ำแหลมสิงห์ ก็มีผู้บังคับกองร้อยเป็นผู้บังคับบัญชา แต่ก็ขึ้นอยู่กับผู้บังคับการที่จันทบุรี การปฏิบัติทางทหารใด ๆ ในจันทบุรีคอมันดั่งสจะต้องได้รับคำสั่งจากผู้บัญชาการทหารที่ไซ่งอน สำหรับในกรณีที่เกิดปัญหาหรือคดีที่เกี่ยวข้องคนในบังคับหรือป้องกันของฝรั่งเศสผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสต้องพุดจาและฟังคำสั่งจากราชทูต และกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ¹

ส่วนพวกทหารญวนซึ่งจะมียศอย่างสูงแก่จ่านายสิบ ก็จะอยู่ที่บังคับบัญชาของนายทหารฝรั่งเศสชั้นนายร้อยอีกชั้นหนึ่ง

ในช่วงระยะเวลา 10 ปีเศษที่กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี มีการโยกย้ายสับเปลี่ยนนายทหาร ตลอดจนทหารอยู่ตลอดเวลาโดยเฉพาะคอมันดั่งสจะมาประจำไม่เกิน 1 ปีก็จะย้ายกลับ จะเห็นได้จากระยะเวลาที่ประจำอยู่ในจันทบุรีของคอมันดั่งสต่อไปนี้

รายนามผู้บังคับกองพัน	รับหน้าที่เมื่อ
พันตรี ชินเย	ตุลาคม 2436
พันตรี เยแดงส์	ตุลาคม 2436
พันตรี อาร์ลาบอส	ตุลาคม 2439
พันตรี คุณท์	ตุลาคม 2439
ร้อยเอก โบนากุซีร์ (รักษาการแทน)	พฤษภาคม 2441
พันตรีคีกูเอต์	กรกฎาคม 2441
พันตรีโรแมร์	พฤษภาคม 2442
พันตรีบุลีเย	พฤษภาคม 2445
พันตรี บรูเซต์	มิถุนายน 2445

¹หลวงสาครเกษม, เรื่องเดิม, หน้า 133-134.

พันตรี เวเนล

สิงหาคม 2445

พันตรี โฟเคต์

สิงหาคม 2447

การระวังป้องกันภัยของกองทหารฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรีจะมีการจัดวางกำลังดูแล เพื่อความปลอดภัยอยู่ตลอดเวลา

ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ฝรั่งเศสได้ตั้งด่านตรวจเรือที่ตึกแดง โดยนำสะพานยื่นจากหัวแหลมตึกแดงออกไปที่ปากอ่าวจันทบุรี สำหรับตรวจตราบรรดาเรือเมลก่อนที่จะผ่านเข้าออกที่ปากน้ำจันทบุรี เมื่อใกล้จะถึงหัวแหลมตึกแดงแล้ว ถ้าเป็นเรือกลไฟต้องเปิดตราสัญญาณให้กองทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำไค้ยิน และต้องรองนกว่าจะตรวจตราเรียบร้อย กับต้นเรือต้องยื่นบัญชีจำนวนสินค้าและจำนวนคนโดยสารไปมาให้ทราบทุกครั้ง เมื่อตรวจเรียบร้อยแล้วจึงจะออกไปได้ ทำหน้าที่คล้ายนายด่านศุลกากร เป็นเจ้าท่า ส่วนเรืออื่น ๆ เช่นเรือใบ ซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้าออกไปมาค้าขายก็ต้องแวะที่หน้าด่านตึกแดงให้กองทหารฝรั่งเศสตรวจดูสิ่งของหรือสินค้านั้น เช่นเดียวกัน สาเหตุที่กองทหารฝรั่งเศสต้องทำคังกล่าวเนื่องจากความไม่ไว้วางใจกลัวว่าจะมีการบรรทุกสิ่งของต้องห้าม เช่นพวกอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ เข้ามาในเมืองจันทบุรี¹

นอกจากที่ปากน้ำแหลมสิงห์แล้ว ในบริเวณค่ายกองทหารฝรั่งเศสก็จะมีการระวังป้องกันภัยอยู่ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน จะมีทหารยามฝรั่งเศสรักษาการณ์อยู่รายรอบ มีปืนใหญ่สนามกระบอกหนึ่งตั้งหันไปทางจวนเจ้าเมือง อีกกระบอกหนึ่งจะตั้งตรงไปยังหมู่บ้านในตลาด ค่ายที่ปากน้ำแหลมสิงห์ก็จัดตั้ง

¹ หลวงสาครคชเชตต์, เพ็ญอ้าง, หน้า 135-137.

ในลักษณะเช่นเดียวกัน¹

ส่วนพวกทหารที่อยู่ในค่ายเมืองจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์ก็จะทำการฝึกซ้อมเป็นประจำ ในฤดูแล้งจะทำการฝึกหัดยิงเป้า โดยจะมีการตั้งเป้าบริเวณทุ่งนาเขยแห่งหนึ่ง และที่เกาะจุฬาฯ หน้าปากน้ำแหลมสิงห์แห่งหนึ่ง บางครั้งก็จะมีการซ้อมรบ โดยจะเดินทางไกลไปฝึกซ้อมที่สนามเนินเขาพลอยแหวนอีกแห่งหนึ่ง

ในการซ้อมรบแต่ละครั้งจะประกาศให้ราษฎรทราบล่วงหน้าเสมอ อย่างในกรณีที่กองทหารฝรั่งเศสจะซ้อมหัดยิงปืนใหญ่ โดยมีศูนย์อยู่ที่เกาะจุฬาฯ กองมันตั้งสักจะมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองจันทบุรีว่า

จะจัดการซ้อมหัดยิงปืนใหญ่ที่ปากน้ำจันทบุรี ในวันอังคารที่ 15 และพุธที่ 20 เดือนนี้ แต่เวลาบ่าย 2 โมงจนถึงบ่าย 4 โมง ศูนย์อยู่ที่เกาะจุฬาฯ และเมื่อก่อนเวลาที่จะลงมือยิงจะไล้ชักธงแดงบนเสาธงแหลมสิงห์เป็นสำคัญ ขอให้พระยาวิหยาธิบดีประกาศให้ราษฎรทราบทั่วกัน ถ้าราษฎรที่มีเรือจะผ่านไปมาในทางนั้น เมื่อใดเห็นธงแดงบนเสาธงแหลมสิงห์แล้วให้หยุดพักเสียก่อนอย่าเพื่อผ่านไป²

ส่วนฝ่ายฝรั่งเศสจะจัดให้มีเรือกรรเชียงเที่ยวลาดตระเวนตามชายทะเลนั้นด้วย³

ในระยะแรก ๆ ที่กองทหารฝรั่งเศสเข้ามายึดจันทบุรี จะมีเรือรบฝรั่งเศสผดัดเปลี่ยนกันมารักษาการณ์อยู่ที่ปากน้ำจันทบุรีเสมอ เมื่อเหตุการณ์

¹ หลวงสาครคชเขตต์, เพ็ญอ้าง, หน้า 125.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/18 เรื่องฝรั่งเศสเมืองจันทบุรีจะซ้อมทหาร (21 ธันวาคม - 31 มกราคม 122).

³ เรื่องเดิม.

เขารูปเป็นปกติแล้ว นับแต่ปลายเดือนมกราคม 1895 เป็นต้นมาก็ไม่มีเรือรบฝรั่งเศสมาจอดประจำอยู่ที่ปากน้ำจันทบุรีอีกต่อไป นอกจากนี้ยังมีนายทหารชั้นพันเอกหรือนายพลเดินทางจากไซ่งอนมาตรวจกองทหารนี้ตามระยะเวลา ครั้งสุดท้ายเมื่อปลายเดือนกรกฎาคม ค.ศ. 1904 พลตรีเปเนเนอแกง มาตรวจกองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี ในการรับรองท่านนายพลเปเนอแกงที่เมืองจันทบุรี ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสได้สั่งให้ประคับชงชาติฝรั่งเศสที่หน้าบ้านนายพลจะขึ้นและตามบ้านราษฎรทั่วไปที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศส¹

การลงโทษทหารฝรั่งเศส

ทหารฝรั่งเศสที่อยู่ประจำในจันทบุรี ไม่ว่าจะเป็ทหารฝรั่งเศสหรือทหารญวนเมื่อกระทำผิดความผิด จะเป็นด้วยเหตุใดก็ตามจะมีการลงโทษในลักษณะต่าง ๆ กันออกไป

การลงโทษของฝรั่งเศส มีลักษณะดังนี้

1. กักขังห้องมืดมีกำหนด
2. ให้ออกไปมาในเขตที่อื่นมีกำหนด (หยุดเดินไม่ได้)
3. ให้อยู่ในเขตที่อื่นมีกำหนด (ย่างเท้าไปไหนไม่ได้)
4. ห้ามเที่ยวมีกำหนด
5. ตัดเงินเดือน
6. ให้งานหนักหรือทำความสะอาด

การลงโทษพวกทหารฝรั่งเศส ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการลงอาญาในข้อที่ 2 และ 3 ซึ่งมีอยู่เป็นประจำ แต่การลงโทษแบบอื่น ๆ ยังไม่เคยปรากฏ²

¹สวัสดิ์ จันทน์ และแซน บัจจุสถานนท์, เรื่องเดิม, หน้า 182.

²หลวงสาครรชเขตท, เรื่องเดิม, หน้า 84-85.

ที่ตั้งศพกองทหารฝรั่งเศส¹

กองทหารฝรั่งเศสจะมีสุสานสำหรับทหารฝรั่งเศสและทหารญวน 2 แห่ง คือตั้งอยู่ริมถนนหน้าบริเวณค่ายทหารที่จันทร์หนึ่ง กับอีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่ที่เขาแหลมสิงห์ปากน้ำจันทร์ ทหารฝรั่งเศสหรือญวนถ้าถึงแก่กรรมจะนำศพไปฝังไว้ ณ สุสานทั้ง 2 แห่งเสมอ คือถ้าตายที่ค่ายจันทร์ก็นำไปฝังไว้ที่สุสานจันทร์ ถ้าตายที่กองทหารปากน้ำ ก็นำไปยังที่ปากน้ำแหลมสิงห์

ลักษณะของหลุมศพก็จะแตกต่างกันออกไปคือ หลุมศพที่เป็นของทหารฝรั่งเศส จะก่อหลักคอนกรีตสูงประมาณ 1 เมตร เป็นรูปสี่เหลี่ยมแบน จารึกชื่อของผู้นายบักไว้ที่หน้าหลุมศพควย ที่ปลายปลักจะทำเป็นรูปกางเขน รอบหลุมศพ จะทำเป็นลูกกรงควยไม้ทาสีดำไว้อีกชั้นหนึ่ง ส่วนทหารญวนใช้ดินถมพอเป็นรูปหลังเต่า และมีหลักกางเขน ทำควยไม้ทาสีดำไว้ที่หน้าหลุม 1 อัน

สาเหตุการตายของพวกทหารฝรั่งเศส มักจะเกิดจากอาการเป็นไข้มากกว่าอย่างอื่น แต่ก็ยังมีบางคนที่ตายน้ำตาย²

สุสานทั้งสองแห่งนี้ภายหลังรัฐบาลไทยกับฝรั่งเศส ได้ตกลงกันโดยฝ่ายไทยต้องการที่ดินสุสานของฝรั่งเศสเพื่อก่อสร้างเป็นสถานที่ราชการ ฝรั่งเศสยอมตกลง จึงได้ย้ายอัฐิของพวกทหารฝรั่งเศสกับญวนไปไว้ที่สุสานวัดโรมันคาทอลิกที่ตั้งอยู่ที่ตำบลจันทน์นิมิตในหมู่บ้านญวนตะวันออก

¹หลวงสาครชเชตต์, เรื่องเคิม, หน้า 161-165.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/13 เรื่องทหารฝรั่งเศสเมืองจันทร์ยกอน้ำตาย.

การติดต่อระหว่างกองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีกับอินโดจีนของฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีกับอินโดจีนของฝรั่งเศสจะมีการติดต่อกัน อยู่เสมอ อาหาร เครื่องสรรพาวุธ และทหาร จะมีการเคลื่อนย้ายไปมาระหว่าง อินโดจีนฝรั่งเศสและจันทบุรีตลอดเวลา จะมีการลำเลียงเสบียงอาหารประเภท เนื้อสดเช่นเนื้อสัตว์พาหนะ (โค) ต้องส่งมาจากไซ่งอน เพราะจันทบุรีสมัยนั้น ไม่มีสัตว์พาหนะ (โค) แม้จะมีบ้างแต่ก็เป็นส่วนน้อยไม่พอที่จะจำหน่ายแก่กอง ทหารฝรั่งเศส ดังนั้นอาหารเนื้อสดจึงต้องส่งมาจากไซ่งอนเสมอ แม้แต่อาหาร สัตว์พาหนะเช่นควาแหว่งสำหรับให้ออกิน ก็ต้องส่งมาจากไซ่งอนด้วยเหมือนกัน ดังนั้นขณะที่กองทหารฝรั่งเศสประจำอยู่ที่จันทบุรีจะมีเรือฝรั่งเศสเข้าออกเมือง จันทบุรีเป็นประจำ ดังรายงานต่อไปนี้

- 23 กรกฎาคม 121 : เรือแม่โขงเข้ามาเมืองจันทบุรีมีโค 31 ตัว
สิ่งของ 40 ทีบ ซากลับมีนายทหารปืนเล็กกลับไซ่งอน
จำนวน 1 คน
- 23 มิถุนายน 122 : เรือรบฝรั่งเศสชื่อ "คอเม็ต" บรรทุกเสบียงอาหาร
มีทีบสิ่งของ 30 ทีบ, เหว่งสิ่งของ 20 วันกลับมี
ทหาร ร.อ.บาเลนาคที่เลื่อนเป็นนายพันตรีกลับ
ไซ่งอน พร้อมนายทหารบางคน
- 24 มิถุนายน 122 : เรือนายคุมกลับไปไซ่งอน มีนายสิบและพลทหาร
กลับไซ่งอน รวม 44 คน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/13 รายงานเรือ
ฝรั่งเศสมาเมืองจันทบุรี (23 ก.ค. 121 - 6 ธ.ค. 123).

- 29 กรกฎาคม 122 : เรือโคณียจากไซ่งอนถึงปากน้ำจันทบุรี มีทหาร
ฝรั่งเศสร้อยเอกทหารปืนเล็ก 40 คน ปืนเล็ก
40 กระบอก ทิมสิ่งของประมาณ 100 ทิม ขนขึ้น
ไปที่ค่ายจันทบุรี
- 26 สิงหาคม 122 : เรือโกไทย จากไซ่งอนมีทหารฝรั่งเศส ทหารปืนเล็ก 3
ทหารฉนวน 2 รวม 5 คน ครั้นเรือกลับไปไซ่งอน
มีทหารปืนเล็กกลับไป 6 คน ฉนวนกลับไป 5 คน
- 30 สิงหาคม 122 : เรือโคณียจากไซ่งอนถึงจันทบุรี ไม่มีทหารมา
เมื่อกลับมีทหารฝรั่งเศสปืนเล็ก 10 คน ฉนวน 4 คน
- 23 พฤศจิกายน 122 : เรือกวางนัมจากไซ่งอนถึงจันทบุรี มีร้อยเอก
ทหารฝรั่งเศส 1 คน ทหารฉนวน 13 คน เมื่อกลับ
มีทหารฉนวน 5 คน
- 27 พฤศจิกายน 122 : เรือกวางนามจากไซ่งอนถึงจันทบุรี มีทหารนายสิบ
ฝรั่งเศส 1 นาย ทหารฉนวน 2 คน เมื่อกลับมี
นายสิบฝรั่งเศส 2 คน ทหารฉนวน 57 คน
- 23 ธันวาคม 122 : เรือฝรั่งเศสชื่อกวางนัมถึงจันทบุรี มีทหารฝรั่งเศส
6 คน ฉนวนผู้หญิง 2 คน เมื่อกลับมีทหารฉนวน
ปืนเล็ก 60 คน ฉนวนผู้หญิง 76 คน
- 14 มกราคม 122 : รายงานว่าเรือกวางนัมจากไซ่งอนถึงจันทบุรี
เมื่อ 29 ธันวาคม มีทหารฉนวน 42 คน ฉนวนผู้หญิง
15 คน ทิมใส่กระสุนปืน 4 ทิม เมื่อกลับไปมีทหาร
ฉนวน 50 คน ฉนวนผู้หญิง 13 คน

- 1 กุมภาพันธ์ 122 : เรือโค่นัยจากไซ่ง่อนมาจันทบุรี มีทหารญวน 25
 ผู้หญิงญวน 5 คน หีบสิ่งของ 300 หีบ หีบกระสุนปืน
 8 หีบ ทั้งหมดคนขึ้นที่ค่ายเมืองจันทบุรี
- 29 กุมภาพันธ์ 122 : เรือโค่นัยจากไซ่ง่อนถึงปากน้ำจันทบุรี มีทหาร
 ฝรั่งเศส 37 คน ทหารญวน 27 คน ญวนผู้หญิง
 10 คน หีบสิ่งของ 300 หีบ
- 2 เมษายน 123 : เรือโค่นัยจากไซ่ง่อนมีทหารญวน 4 คน ทหาร
 ฝรั่งเศส 3 คน หีบสิ่งของ 150 หีบ เมื่อกลับมี
 ทหารฝรั่งเศส 11 คน ทหารญวน 5 คน
- 2 มิถุนายน 123 : เรือโค่นัยมาถึงจันทบุรีมีทหารญวน 28 คน
 ค็อกเตอร์ฝรั่งเศส 1 คน เมื่อกลับมีทหารญวน
 5 คน ค็อกเตอร์ฝรั่งเศส 1 คน

จากรายงานดังกล่าวจะเห็นว่าการปรับเปลี่ยนโยกย้ายนายทหารและ
 มีการส่งอาวุธ กระสุน ตลอดจนคนผู้หญิงญวนเข้ามาที่จันทบุรี โดยเรือโค่นัยและ
 กวางนัม ซึ่งเป็นของบริษัทฝรั่งเศสเป็นส่วนใหญ่

การปกครองของไทย

การปกครองระหว่างไทยกับกองทัพฝรั่งเศสที่จันทบุรีนั้นจะแยกกัน
 คนละส่วน ดินแดนที่อยู่นอกเหนือจากการยึดครองของกองทัพฝรั่งเศส ยังคง
 อยู่ในความปกครองของคนไทย

จันทบุรีในสมัยที่ฝรั่งเศสยึดครอง ยังคงเป็นเมืองที่ขึ้นอยู่กับกระทรวง
 การต่างประเทศหรือกรมท่า ยังไม่ขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทย และยังไม่มีการจัด

ระเบียนการปกครองท้องถิ่นในปัจจุบันนี้ มีข้าราชการฝ่ายไทย¹ ที่สำคัญ

1. พระยาวิชาชัยคี (หวาด บุนนาค) ภายหลังเป็นพระยาอรรคราช-
นารถภักดี เป็นผู้ว่าราชการเมือง
2. พระกำแพงฤทธิรงค์ (แบน บุนนาค) ปลัดเมือง ภายหลังเป็น
พระเทพสงคราม และต่อมาเป็นพระยาวิชาชัยคี
3. พระเสนาราชภักดี (โต บุนนาค) ต่อมาเป็นพระเทพสงคราม
ยกกระบัตรเมือง
4. หลวงศรีวิไชย (ศุภ ปริษณานนท์) ต่อมาเป็นพระกำแพงฤทธิรงค์
และเป็นพระยาพิพิธวิไสยสุนทรธาดา ผู้ช่วยราชการเมือง และต่อมาเป็นผู้ว่า-
ราชการจังหวัดตราด
5. พระจักรยานุพิจารณ์ (ตรุษ) ผู้บังคับการทหารเรือ
6. หลวงสวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว พันธมนันท์) ใ้เคลื่อนเป็นพระสวัสดิ์-
บุรีเมือง และเป็นพระยามนตรีไพบพิเษ กรมการฝ่ายตุลาการ
7. หลวงอุทกสมบัติ (ทมา บุนนาค) ใ้เคลื่อนเป็นพระยามนตรีพจนกิจ
พระยาศักดิ์เสนี และพระยาเคชานุสิต ข้าหลวงกำกับราชการ เมือง นอกจากนี้ก็
ยังมีกรมการตำแหน่งเมือง วัง คลัง มา ทำหน้าที่แตกต่างกันออกไป

ใน พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด-
เกล้าฯ ให้จัดการปกครองท้องถิ่น มีอำเภอบ้านฉาง ผู้ใหญ่บ้านอย่างปัจจุบันนี้ จึง
โอนจันทบุรีไปขึ้นกระทรวงมหาดไทยแต่นั้นมา การปกครองท้องถิ่นแต่ละจังหวัด
เป็นอิสระ เឹងจะรวมกันเป็นมณฑลเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ. 2449 หลังจากฝรั่งเศส
ออกจากจันทบุรีไปตั้งอยู่ที่จังหวัดตราดแล้ว

¹ ขุนมเวียงจันทบุรี, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นางวรรณ จันทวิมล 29 พฤศจิกายน 2514, หน้า 163-164.

สถานที่ราชการของไทยสมัยนั้น ยังไม่มีหลักแหล่งที่แน่นอน ส่วนใหญ่ จะใช้眷ของผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นที่ทำการของฝ่ายปกครอง และเป็นศาล จังหวัดตลอดจนเป็นที่รับแขกเมืองด้วย เนื่องจากมีปัญหาหลายประการและการ ดำเนินงานไม่สะดวก รัฐบาลจึงให้สร้างศาลากลางจังหวัดเมื่อ พ.ศ. 2442 ตั้งอยู่ริมน้ำในบริเวณบ้านลุม* เมื่อสร้างเสร็จก็ไ้ย้ายฝ่ายปกครองและศาล จังหวัดมาอยู่ที่ศาลากลางแต่นั้นมา

การจัดตั้งพลตระเวนในจันทบุรี

การจัดตั้งพลตระเวนหรือที่เรียกในปัจจุบันว่าตำรวจภูธรนั้น เนื่อง มาจากการเกิดปัญหาขังยี่ ดังนี้เพราะเมื่อพวกขังยี่กำเริบ ทางฝ่ายบ้านเมืองไม่ มีกำลังที่จะปราบปราม จึงต้องขอความร่วมมือจากกองทหารฝรั่งเศสที่ยึดจันทบุรี อยู่ ดังนั้นเพื่อป้องกันปัญหาต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นต่อไปและเพื่อความเรียบร้อย ของบ้านเมือง ทางเจ้าหน้าที่จันทบุรีจึงขออนุญาตไปยังส่วนกลาง จัดตั้งกอง ตระเวนประจำดูแลความเรียบร้อย ก็ได้รับอนุญาตจากส่วนกลางให้ตั้งได้ปี พ.ศ. 2441 พลตระเวนในเวลานั้นมีอยู่ประมาณ 40 คน มีไม้พลองเป็นอาวุธประจำ ตัว นายเม็คมณีเป็นผู้นับครองบังคับบัญชา ผู้ที่เข้ามาเป็นพลตระเวนนี้ไม่มีการ บังคับหรือเกณฑ์ แต่อาศัยความสมัครใจเป็นสำคัญ

ฝ่ายกองทหารฝรั่งเศสก็ได้จัดตั้งโรงพลตระเวนของฝรั่งเศสในปี เดียวกันโดยตั้งที่ตลาดจันทบุรี ใช้ทหารญวนมาประจำรักษาการณ์ จุดประสงค์ ก็เพื่อที่จะให้คอยดูแลควบคุมทหารฝรั่งเศสเอง ไม่ให้สร้างปัญหาหรือเที่ยวก่อ เหตุรุกรานประชาชนพลเมืองในจันทบุรี¹

* ปัจจุบันคือกองป่าไม้.

¹ หลวงสาครرخเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 155-157.

สภาพการณ์และปัญหาสมัยฝรั่งเสสยัดจันทบุรี

สังคมจันทบุรี เมื่อฝรั่งเสสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรีระยะแรก นั้น
 คุเป็นของแปลกประหลาดสำหรับคนไทยในสมัยนั้น แต่เมื่อนานไปก็เริ่มคุ้นเคย
 การติดต่อระหว่างทหารกับข้าราชการและพลเมืองไทยนั้นจะใช้ล่ามเพื่อความ
 สะดวกในการพูดจา ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเสส ส่วนบรรดาพวกทหารฝรั่งเสส
 บางคนที่พักแวนไต้ก็จะใช้แวนเป็นภาษากลาง เพราะพลเมืองในจังหวัดจันทบุรี
 มีคนแวนพื้นเมืองอยู่มาก นอกจากนั้นทหารฝรั่งเสสบางคนสามารถพูดภาษาแวน
 ไต้ควย

พวกนายทหารฝรั่งเสสโดยมากจะมีภรรยามาจากยุโรป ส่วนพวกนาย
 ทหารชั้นรอง ๆ ลงมา มักจะไต้บุตรหลานของทหารแวนเป็นภรรยา และที่ไต้กับ
 คนไทยและแวนพื้นเมืองก็มี ทหารฝรั่งเสสที่ไต้กับคนไทยหรือแวนก็ไต้มักจะมา
 เข้าบ้านอยู่ในตลาดจันทบุรี ไต้มีการพาไปอยู่ในไต้ เพราะมีกฎข้อบังคับห้ามไว้
 เว้นแต่นายทหารชั้นผู้บังคับการที่มีภรรยา เป็นชาวยุโรปไต้ด้วยกัน จึงจะมีสิทธิอยู่ใน
 ไต้ทหาร

ส่วนพวกนายสิบและพลทหารแวนนั้น ส่วนมากจะมีครอบครัวจากอินไต้จีน
 มาอยู่ควย และจะรวมกันที่โรงทหารแวน

มีตัวอย่างที่หญิงไทยไต้อยู่กับทหารฝรั่งเสส และมีบุตรด้วยกันไต้คือ
 นายศรีตราข สาคริกานนท์ ชื่อเดิมคือ บุ่งเย เป็นชื่อเดิมของนายร้อยตรีบุ่งเย
 เป็นชาวฝรั่งเสสไต้นางพิมพ์ชาวจันทบุรีเป็นภรรยา ต่อมาเมื่อกองทหารฝรั่งเสส
 ดอนจากจันทบุรีไปอยู่ตราค นายบุ่งเยก็พาภรรยาไปอยู่ตราคไต้ แต่ภายหลัง
 เมื่อกองทหารฝรั่งเสสออกจากตราคในปี พ.ศ. 2450 นายบุ่งเยก็กลับยุโรป
 นางพิมพ์กับบุตรจึงตกค้างที่ตราค เมื่อบุระยาศรีสเทพ (เล็ง วิริยะศิริ) ไป
 รับมอบเมืองตราคคืนจากข้าหลวงฝ่ายฝรั่งเสส พ.ศ. 2450 จึงไต้เปลี่ยนชื่อ

นายบรู๊จเย บุตรนางทิมใหม่ ให้ชื่อว่า "ศรีตราด"¹

ในด้านการค้าขาย จีนทมิฬสมัยนั้นนับว่าการค้าขายเฟื่องฟูมาก การจัดตั้งโรงงานสำหรับจำหน่ายขายสิ่งของต่าง ๆ ให้กับกองทัพฝรั่งเศสเช่นที่บริเวณหน้าค่ายกองทัพฝรั่งเศส พวกจีนฮกเกี้ยนในบังคับฝรั่งเศสหลายคนได้รับอนุญาตจากกองทัพฝรั่งเศสให้ตั้งโรงงานจำหน่ายสินค้าและเครื่องคัมให้แก่พวกทหารฝรั่งเศสในค่าย สิ่งของที่นำมาจำหน่ายจะส่งมาจากไซ่ง่อน เช่น เสื้อผ้า สุรา ยาสูบ และอาหารกระป๋องต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีสินค้าพวกอาวุธและกระสุนปืนจำหน่ายด้วย²

การติดต่อค้าขายกับกองทัพฝรั่งเศส ส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าชาวจีนและญวนพื้นเมือง พวกนี้จะทำหน้าที่รับส่งสินค้าและเสบียงอาหารต่าง ๆ เช่น ข้าวสาร เนื้อโค สุกร เป็ดไก่ ฟืน ผักต่าง ๆ ให้กับกองทัพฝรั่งเศส การจำหน่ายสินค้าต่าง ๆ ให้กับกองทัพฝรั่งเศสได้ประโยชน์และมีกำไรอย่างงาม ทำให้พวกพ่อค้าแม่ค้าพากันมั่งคั่งร่ำรวย ดีกว่าทำการค้าขายกับคนไทยด้วยกัน ระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองเป็นเวลา 10 ปีกว่า รัฐบาลฝรั่งเศสได้ทุ่มเทเงินทองเป็นจำนวนหลายล้านฟรังค์³ ถ้าเปรียบเป็นเงินไทยก็หลายสิบล้านบาท นับเป็นจำนวนไม่น้อยเพื่อที่จะรักษากองทัพฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรี เงินจำนวนนี้เองที่ทำให้ชาวจันทบุรีในยุคนั้นพากันร่ำรวย มีแหล่งบำเรอความสุขของกองทัพต่างชาติมากมาย เช่น โรงม่อนเบี้ย โรงหญิงสัญญาหรือโสภณี เป็นต้น

¹ หลวงสาครคชเขตต์, เรื่องเดิม.

² เพิ่งอ้าง, หน้า 120.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 5 ฝ. 19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 122 (1904).

การค้าหญิงโสเภณี นับเป็นอาชีพหนึ่งที่หารายได้ให้กับเจ้าของไม่น้อย
 โรงหญิงโสเภณีมีอยู่ด้วยกันหลายโรง แต่ละโรงมีหญิงไม่น้อยกว่า 5-6 คน ทั่ว
 เขตที่ทหารพวกนี้ครองจากบ้านเมืองมา บางคนที่ไม่มีความระมัดระวังเกิดความ
 เหวงเป็นธรรมดา สถานที่ดังกล่าวจึงให้ความสำราญกับพวกกองทหารฝรั่งเศส
 ได้บ้าง หญิงโสเภณีในยุคนั้นส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิงใหญ่ ซึ่งเจ้าของโรงจะจัดหา
 และถ่ายถอนมาจากนายเงินในกรุงเทพฯ คนหนึ่งราคาหลายร้อยชั่ง หญิงโสเภณี
 นอกจากคนไทยแล้ว หญิงฉวนและญี่ปุ่นก็มีบ้างแต่ไม่มากนัก¹

ดังนั้นความเป็นอยู่ รวมถึงการค้าขายต่าง ๆ ของประชาชนพลเมือง
 จันทบุรีในสมัยฝรั่งเศสยึดครองจึงสะดวกและคล่องตัว แต่เมื่อฝรั่งเศสถอน
 กองทหารออกไปแล้วการค้าขายต่าง ๆ ก็ต้องหยุดชะงักลง ไม่สะดวกเหมือนที่
 ฝรั่งเศสอยู่ มีบางคนมันเสียขาย ทั้งนี้เพราะการค้าขายไม่สะดวกและคล่องตัว
 เหมือนก่อน

เงินตราที่ใช้อยู่ในสมัยนั้น ในกองทหารฝรั่งเศสจะใช้เงินของฝรั่งเศส
 เอง เงินของฝรั่งเศสที่ใช้อยู่ในเวลานั้นคือเงินเปียสส์ ตราหนักชนิดหนึ่ง ตรา
 รูปแม่พระชนิดหนึ่ง มีเงินชนิด 20 เซนต์ ชนิด 10 เซนต์ นอกจากนี้ก็มีอัฐ
 และเซนต์กับธนบัตรที่ใช้อยู่ในอินโดจีนหลายชนิด การใช้จ่ายเงินฝรั่งเศสกับ
 เงินและอัฐไทยจะใช้ปะปนกันไป โดยคิดหักทอนกันตามราคาเงินของไทยคือ
 3 เหรียญใหญ่แลกเป็นเงินไทยประมาณ 5 บาท สำหรับเงินฝ้ายไทยนั้นยังไม่มี
 ธนบัตรใช้ ใช้เงินเหรียญ เหรียญบาทมีตราพระบรมรูปรัชกาลที่ 5 ตรามงกุฏ
 รัชกาลที่ 4 ชนิดหนึ่ง กับเงินพดด้วง (คือเงินบาทกลม) ตรามงกุฏ และยังมี
 ตราอื่น ๆ อีก นอกจากเงินบาทแล้วยังมีเงินย่อย 1 สลึงและ 1 เฟื้องอีก
 2 อย่างกับอัฐชนิดขนาด 2 ไพ 2 อัฐ 1 อัฐ และ 1 โสฬส เป็นต้น²

¹หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเดิม, หน้า 113-114.

²หลวงสาครคชเชตต์, เพ็ญอ่าง, หน้า 76-77.

ปัญหาเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศส

ถึงแม้ว่าการปกครองของไทยและกองทหารฝรั่งเศสจะแยกกันไม่เกี่ยวข้องกันในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติ ฝ่ายกองทหารฝรั่งเศสโดยเฉพาะกองมณฑลที่เข้ามาบังคับบัญชาของกองทหารฝรั่งเศสที่จังหวัดนครราชสีมา มักจะเข้ามาแทรกแซงในกิจการบ้านเมืองของไทยอยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อเกิดคดีที่เกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส

บุคคลที่อยู่ในบังคับคุ้มครองป้องกันของฝรั่งเศส สร้างปัญหาในการปกครองให้กับฝ่ายไทยตลอดมา พวกนี้มักจะแสดงอำนาจชักชวนต่อบ้านเมือง กล่าวคือ ถ้ามีคดีที่เกี่ยวกับคนในบังคับไทย โดยคนไทยเป็นโจทก์กล่าวหาว่า เขากระทำความผิดควยประการใดก็ตาม จะไม่มาแก้คดีที่ศาลแม้ว่าฝ่ายบ้านเมืองจะออกหมายเรียกให้มาแก้คดีอย่างไรก็จะไม่ยอมมา กลับแสดงอำนาจโดยอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งทำให้การตัดสินพิจารณาคดียุ่งยากและยืดเยื้อออกไปมาก โดยปกติถ้ามีคดีเรื่องใดขึ้น และไปเกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลยของคนในบังคับไทยแล้ว ทางศาลจะต้องบอกเรื่องไปทางฝ่ายปกครอง และทางฝ่ายปกครองจะแจ้งเรื่องไปทางผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศส ให้นำผู้ต้องหามาแก้คดีที่โรงศาล

การปฏิบัติดังกล่าวบางครั้งก็ร้ายรื่นได้รับความร่วมมืออย่างดีจากผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสโดยยอมส่งผู้ต้องหาให้ แต่บางกรณีผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสมักจะช่วยเหลือคนของเขา โดยไม่ยอมส่งตัวจำเลยผู้ต้องหาให้ทางฝ่ายบ้านเมืองไทย ในกรณีนี้ทางฝ่ายไทยก็ไม่มีอำนาจที่จะจัดการปัญหาไปได้ตลอด ก็จำเป็นต้องรายงานให้เจ้ากระทรวงที่คุมหัวเมืองจังหวัดนครราชสีมาหรือผู้ตกลงกับกระทรวงการต่างประเทศ ให้เจรจากับสถานทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ อีกต่อหนึ่ง ดังนั้นถ้าคดีใดที่ฝ่ายฝรั่งเศสชักชวนไม่ยอมส่งตัวจำเลยให้ทางบ้านเมืองฝ่ายไทย

พิจารณาว่ากล่าว เรื่องก็จะใช้เวลามากกว่าจะยุติลงได้ ปัญหาเกี่ยวกับพวกคนใน
บังคับฝรั่งเศสสร้างความยุ่งยากให้ทั้งฝ่ายปกครองไทยตลอดมา ต่อเมื่อกองทหาร
ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปแล้ว ปัญหาพวกนี้จึงค่อย ๆ สงบลง

พระยาวิชาชีปลี้ (แบน บุนนาค) ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ได้บรรยาย
ความลำบากของฝ่ายปกครองและราษฎรอันเกิดจากพวกในบังคับฝรั่งเศสว่า

ในทุกวันนี้ฝรั่งเศสและบรรดาคนที่ถืออำนาจฝรั่งเศสกระทำการข่มเหงคุกคาม
ราษฎรไทยจีนต่าง ๆ ราษฎรไทยจีนมีความหวาดหวั่นเคืองครุ่นระส่ำระสาย
ทั่วไป ที่เชื่อถือย่ำความสะกุงกลัว ก็พากันนิยมเช่าอยู่ในไทยบังคับฝรั่งเศส
ไคหนึ่งสี่สำหรับตัวแล้ว ยิ่งบาง คิดประมาณเงินไม่ต่ำกว่า 2,000 คนที่เขา
มา ณ กรุงเทพา แอบแฝงอยู่ในบังคับกงสุลชาติต่าง ๆ ไคหนึ่งสี่สำหรับตัว
ออกไปก็มีบาง บางจำพวกก็เข้าถือศาสนาโรมันกะโทลิก และเขาเป็นอันยัง
เป็นพวกเป็นเหล่าขึ้น คนจำพวกที่ถืออำนาจต่าง ๆ ก็มักก่อเหตุความให้เป็น
ช่องทางขึ้นเนื่อง ๆ บรรดาจีนที่เป็นพวกเป็นเหล่าอยู่นั้น ครั้นจะปรายปราม
โดยอำนาจบ้านเมืองไทยแข็งแรงก็เกรงคนจำพวกนี้ จะเขาแอบอ้างอำนาจ
ชาติต่าง ๆ มาปกครองและครั้นจะปลดปล่อยมีอำนาจก็จะคุมเหงราษฎร แล
กิจการให้มีให้เป็นชั้นต่าง ๆ...จะมีเหตุที่เหลือแกสตีปัญหาขึ้นครั้งใดคราวใด
ก็เพราะราษฎรและคฤไคไคในทุกวันนี้มักเป็นที่เกี่ยวของแกกองทหารฝรั่งเศส
เป็นชระเสียโดยมาก และมีก็จะเอาโดยอำนาจที่จะให้ไป ครั้นข้าพระพุทธเจ้า
กรมการจะยอมตามการอันไม่สมควร ก็จะไม่คิดวประเพณีบ้านเมือง ของอาศัย
แก่ความปรานีของคนขอเทียบ เคียงแกอย่างธรรมเนียมการสงบเรียบร้อยไปครั้ง
หนึ่ง คราวหนึ่ง ถึงนั้นบางเรื่องก็ไม่สามารถจะสำเร็จตลอดไปได้¹

เนื่องจากจันทบุรีเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งในด้านการค้าและความมั่นคง
ปลอดภัยของประเทศ การปกครองจึงต้องอาศัยความอ่อนปรนอยู่ตลอดเวลาเพื่อ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, น. 10/5 หนังสือพระยาวิชาชีปลี้ กราบทูล
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 13 กันยายน 114.

ป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นกับฝรั่งเศส กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นได้มีลายพระหัตถ์ถึงพระยารัชยาธิบดี ทรงแนะนำวิธีการปกครองจันทบุรีในขณะนั้นว่า

1. ให้พระยารัชยาธิบดีที่รับราชการอยู่ในบ้านเมืองรัตนราชกุมารให้เป็นไปในทางยุติธรรม ดังเช่นที่ทำมาแล้ว อย่าให้ฝรั่งเศสเห็นว่าเคสื่อนคลอน หรือให้เป็นโอกาสที่จะหยิบเรื่องราวขึ้นพูดจาวากด้าวใด
2. การสิ่งใดเกี่ยวกับฝรั่งเศส ให้พระยารัชยาธิบดีและกรรมการจัดการผอนผันสันยาวให้เป็นที่พอใจสนิทชิดชมกันโดยทางไมตรี ดังที่เห็นว่าโคทำมาแล้วนั้น
3. ให้พระยารัชยาธิบดีบังคับโดยเต็มกำลัง แลอำนาจที่มีอยู่ แลจัดการปกครองระงับโจรผู้ร้ายและเสี้ยนหนามแผ่นดิน และรักษาความสงบเรียบร้อยให้ที่บ้านเมืองเต็มกำลังแลสติปัญญา ความสามารถ ซึ่งจะทำได้ แลบังเกิดคุณผลต่าง ๆ ภายจะติดขัดหรือไม่ตลอดไปโดยประการใด ให้ปรากฏอย่างเคียวแควา เพราะฝรั่งเศสก็คิดกันหรือไม่ตลอดไปโดยประการใด ให้ปรากฏอย่างเคียวแควา เพราะฝรั่งเศสก็คิดกันหรือเขาขัดขวางผู้วาระชากรมืองจึงไม่เรียบร้อย หนทางที่จะปฏิบัติราชการในเมืองจันทบุรีเวลานี้ คิดเห็นแต่ในทางเคียวแควา นี้เพราะอยู่ในเวลาคับขันต้องคัดทอนกำลังในตัว ไม่มีทางอื่นที่จะแกนนอกจากจะให้เห็นนิคแก่ฝ่ายฝรั่งเศส ให้ประจักษ์แก่ตาโลก¹

จากข้อเสนอนี้จะเห็นว่า เป็นการเสนอแนะให้อ่อนข้อต่อฝรั่งเศส เพื่อลดน้อยสับสนไมตรีเอาไว้ ทำให้พวกชาวจีนหรือญวนพื้นเมืองที่อยู่บังคับไทยต่างก็ไม่มี ความมั่นใจในอำนาจการปกครองของฝ่ายไทย จึงหันไปหาฝรั่งเศสโดยขอหนังสืออยู่ในบังคับฝรั่งเศส

---

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, น. 10/5 หนังสือกรมหมื่นคำรงราชานุภาพถึงพระยารัชยาธิบดี ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 115.

พลเมืองญวนและจีนขอเข้าไปอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส

พลเมืองในจันทบุรีมีหลายเชื้อชาติ ที่สำคัญคือ ไทย ญวน และชาวจีนต่าง-
 ค้าว ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาตั้งกองทหารในจันทบุรี ไม่มีบุคคลที่เข้าไปอยู่ในความ
 คุ้มครองของฝรั่งเศสเลย¹ แต่เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรีปรากฏ
 ว่ามีพลเมืองซึ่งส่วนใหญ่เป็นจีนต่างค้ายและพวกญวนพื้นเมือง ได้พากันไปสมัครอยู่ใน
 ความคุ้มครองป้องกันของฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวจีนมีไม่ต่ำกว่า
 2,000 คน² ที่ขอเข้าอยู่ในบังคับต่างชาติ การเข้าไปอยู่ในบังคับต่างชาติโดยเฉพาะ
 ฝรั่งเศส พวกนี้ได้ประโยชน์หลายประการ ตามรายงานของพระยามหาอำมาตยาธิบดี
 เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสุนทรพรพรวรรณไปตรวจราชการเมืองจันทบุรี พ.ศ. 2441 ได้
 กล่าวถึงสาเหตุที่ประชาชนพากันไปเข้าอยู่ในบังคับฝรั่งเศสว่าเป็นเพราะ

1. เจ้าเมืองกรมการทำการพลาดหลายเรื่อง และอ่อนเมื่อมาเสียแต่แรก
 ปล่อยให้ฝรั่งเศสมาเกี่ยวข้องในการปกครองมากเกินไป
2. การเข้าหาฝรั่งเศสเพื่อให้ได้รับความคุ้มครองป้องกันผลประโยชน์
 ของตน
3. เป็นค้ายเมื่อใครถูกกล่าวหาซึ่งจะต้องถูกปรับหรือมีโทษแล้ว ถ้าวิ่ง
 เข้าหาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งแล้ว ความเรื่องนั้นค้างเติ่งได้จริง

¹หลวงสาครศขเขตต, เรื่องเดิม, หน้า 64.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, น. 10/5 หนังสือพระยาวิษยาธิบดี กราบทูล
 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 13 กันยายน 114.

4. ข้างฝ่ายโจทก์ เมื่อเห็นว่าเจ้าเมืองกรมการและโรงศาลไม่มีอำนาจจะบังคับจำเลยให้ได้ก็เลยวิ่งเข้าหาฝรั่งเศสช่วย ถึงจะเป็นคนไทยฝรั่งเศสก็ยังไม่รับเป็นชู้ระหว่างลาวแสดงโทษ ให้เป็นการตกลงกัน เลยกลายเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสอยู่ที่โจทก์และจำเลย

5. ฝ่ายเจ้าภาษีอากร เมื่อเก็บภาษีอากรคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ได้ก็ต้องวิ่งเข้าหาเหมือนกัน เพื่อขอให้ฝรั่งเศสบังคับให้เสีย ตกลงคงรับความปกครองของฝรั่งเศสไปทั้งสิ้น¹

ดังนั้นในสมัยนี้ฝ่ายไทยไม่มีอำนาจปกครองได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากฝ่ายฝรั่งเศสเข้ามาแทรกแซง

การที่มีคนขอเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำนวนมากนี้ ฝรั่งเศสได้ประโยชน์คือนอกจากจะได้ค่าธรรมเนียมการออกหนังสือสำหรับตัวแล้ว ยังได้อาศัยคนพวกนี้เป็นเครื่องมือในการแผ่อิทธิพลและเป็นหูเป็นตาในกิจการต่าง ๆ ด้วย²

พวกที่ขอเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศส นอกจากจะเป็นภูวนพื้นเมืองแล้ว ก็ยังมีภูวนที่รับราชการเป็นทหารของไทยก็ขอเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศสด้วย ตัวอย่างกรณีพวกภูวนในกองทหารของหลวงชนาคามคิธร ผู้บังคับบัญชากองทหารฝ่ายไทยประจำจังหวัดจันทบุรี ประมาณ 25 คน ได้พากันไปรับหนังสืออยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่พวกนี้เกิดที่เมืองจันทบุรี และตั้งบ้านเรือนที่จันทบุรีมาช้านานแล้ว บิดามารดาของพวกนี้ก็เป็นคนเกิดบ้านภูวน แขวงเมืองจันทบุรี ฝ่ายไทยเห็นว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการไม่ถูกต้อง เพราะพวกนี้เกิดในพระราชอาณาเขตและเข้ารับราชการด้วย จึงถือว่าเป็นคนในบังคับสยามทั้งสิ้น จะถือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และ แชน วิจารณ์, เรื่องเดิม, หน้า 177.

² หวงสาครคชเชกต์, เรื่องเดิม, หน้า 63-64.

ไม่ได้¹ ฝ่ายฝรั่งเศสจะยอมหรือไม่ และทำไมพวกญวนที่รับราชการไทยจึงขอไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศส ไม่มีหลักฐานปรากฏ

ปัญหาเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส

ระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี เกิดปัญหาขึ้นระหว่างไทยและคนในบังคับฝรั่งเศสอยู่เสมอ ซึ่งแบ่งได้ดังนี้

- ปัญหาเรื่องจีนอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส นับเป็นปัญหาหนึ่งที่ทำให้ความหนักใจให้กับฝ่ายปกครองไทย เพราะเมื่อเกิดคดีขึ้นมาและคนไทยเป็นโจทก์กล่าวหาพวกที่ก่อเหตุไม่ว่าจะประการใดก็ตาม พวกนี้จะไม่ยอมมาแก้คดีในศาล แม้จะมีหมายศาลไปเรียกให้มาแก้คดีก็ตาม มักจะไม่ยอมมาเป็นการขัดหมายศาลและขัดอำนาจบ้านเมือง โดยแอบอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งมีตัวอย่างมากมายเช่นกรณีนายจุกฉวนลักปืนของจีนเพียงไป 2 กระบอก ถูกจับได้ กรมการเรียกตัวไปยังศาล นายจุกฉวนกลับอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ยอมไปศาล² ทางฝ่ายไทยถือว่านายจุกเป็นคนในบังคับไทยเพราะเกิดที่จันทบุรี มีบัญชีเป็นคนเข้ารับราชการสังกัดในกองหลวงขนาดคามคิสร ฝ่ายฝรั่งเศสคือนายพันตรีอารลาบศ ได้แจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า นายจุกเป็นคนอยู่ในบังคับฝรั่งเศสและมีชื่ออยู่ในบัญชี เลขที่ 457 โดย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 พ.31/12 เรื่องพวกญวนทหารกองหลวงขนาดคามคิสร เมืองจันทบุรีพากันไปรับหนังสืออยู่ในบังคับฝรั่งเศส.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 พ.31/12 หนังสือเจ้าเมืองจันทบุรี ถึงนายพันตรีอารลาบศ ผู้บังคับทหารฝรั่งเศส ณ จันทบุรี 18 ก.ค. ร.ศ.

กล่าวว่าตาของนายจุกเป็นคนเกิดที่เมืองฉวน¹ ฝ่ายไทยไม่ยอมรับและขอหนังสือสำหรับ
ตัวของนายจุกมาตรวจดูพร้อมกับคัดสำเนาส่งไปยังกรุงเทพฯ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นได้มีหนังสือถึงพระยาจันทบุรี กล่าวถึงเรื่อง
แอบอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสว่า ถ้าหากมีปัญหาขึ้นมาอีกให้พระยาจันทบุรี ขอ
หนังสือสำหรับตัวตรวจดู และถ้ามีหนังสือคนในบังคับต่างประเทศ แต่ไม่มีตราราชลัญ
จิมเดินทางกำกับออกมาด้วยก็ยังไม่ควรรับว่าเป็นคนในบังคับต่างประเทศ เพราะใน
หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระบุไว้ชัดว่า ถ้าคนในบังคับต่างประเทศออกมาหัวเมือง
ด้วยกิจการอันใดก็ดี ต้องมีหนังสือเดินทางจากเจ้าพนักงานกำกับออกมาด้วย จึงจะเป็น
ที่เชื่อฟังของญวาราชากรเมืองกรมการได้²

หรือในสมัยกอมมันด์สังส์เวแนล ก็เกิดกรณีจีนอุ้นโจทย์ฟ้องศาลว่าจีนเปียง
จีนไฉอิน จำเลย ทำร้ายร่างกายและแย่งชิงเงินของโจทย์ ศาลได้มีหมายถึงจำเลย
ให้มาแก้คดียังศาล แต่คดีหมายศาลไม่ยอมมา โดยอ้างว่าตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
และไม่ยอมให้หนังสือสำหรับตัวเพื่อให้เจ้าหน้าที่ตรวจดู³ ทางฝ่ายเจ้าเมืองจันทบุรี
ได้มีหนังสือไปถึงผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสเพื่อขอทราบว่าเป็นจีนเปียง จีนไฉอิน ทั้ง 2 คน
มีหนังสือสำหรับตัวเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสหรือเปล่า แต่ก็ไม่ได้รับตอบ เรื่องก็เงียบ
หายไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.31/12 หนังสือนายพันตรีทหารฝรั่งเศส
ถึงเจ้าเมืองจันทบุรี ไม่ลงวันที่.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.31/12 หนังสือเสนาบดีไทย ถึง
เจ้าเมืองจันทบุรี ไม่ลงวันที่.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.30/23 หนังสือพระยาวิชาภิรมย์
ถึงกอมมันด์สังส์เวแนล 17 มี.ค. 121.

นอกจากนี้ยังมีกรณีอื่นอ้างว่าเป็นลูกจ้างของคนในบังคับฝรั่งเศส ชัดหมาย
ศาล คือ กรณีจีนเอกเหม็งเป็นโจทก์ฟ้องศาลจังหวัดบุรีรัมย์ว่าจีนซุ่นเทียมลอบทำร้ายร่างกาย
โจทก์ ศาลได้มีหมายถึงจีนซุ่นเทียมให้มาแก้คดียังศาล จีนซุ่นเทียมจำเลยหลบเข้าไป
อยู่ในบ้านจีนอะอี จีนอะอีแอบอ้างว่าจีนซุ่นเทียมเป็นลูกจ้างจีนอะอี ซึ่งเป็นคนอยู่ใน
บังคับฝรั่งเศส จึงไม่ยอมให้จีนซุ่นเทียมมาแก้คดียังศาล¹ และกรณีพนักงานอัยการโจทก์
ฟ้องว่าจีนหลอ จีนยงหลิม ว่าลอบเล่นการพนันในโรงจีนคีนหุนโดยไม่ได้รับอนุญาต
ต่อพนักงาน ศาลได้มีหมายเรียกให้มาแก้คดียังศาล แต่จีนคีนหุนกับเอาหมายศาลไป
เหยียบย่ำทำตุรจารต่าง ๆ ซึ่งเป็นการหมิ่นประมาทต่อบ้านเมือง แล้วอ้างว่าจำเลย
เป็นลูกจ้างของจีนคีนหุน ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส² ดังนั้นจำเลยจึงเป็นคนใน
บังคับฝรั่งเศส

เจ้าเมืองจังหวัดบุรีรัมย์มีหนังสือถึงกรมมหาดไทยเวเนเนอ ผู้บังคับกองพันทหารของ
ฝรั่งเศส ตามว่าจำเลยทั้ง 2 กรณีได้จับผู้ซึ่งเป็นลูกจ้างของจีนอะอีและจีนคีนหุนหรือ
เปล่า และยังขอให้เวเนเนอผู้บังคับให้จีนอะอีและจีนคีนหุนส่งจำเลยทั้ง 2 คนมาแก้คดี
ยังศาลตามกฎหมายบ้านเมือง³ แต่เวเนเนอกลับเข้าช่วยเหลือจีนพวกนี้โดยอ้างว่าเป็น
คนในบังคับฝรั่งเศส การไม่รับหมายศาลนั้นเป็นการถูกต้องแล้ว และยังสามารถอ้างถึง
หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งทำในปี 1856 ซึ่งกล่าวเอาไว้ในข้อ 6 ว่า คนใน
บังคับสยามซึ่งไปเป็นลูกจ้างของคนฝรั่งเศส ตัวเขาก็เหมือนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
ต่อเมื่อใดคนผู้นี้กระทำผิดต้องรับโทษตามกฎหมาย กงสุลฝรั่งเศสถึงจะส่งตัวผู้นั้นไปยัง

¹ กองจดหมายเทศาภิบาล, ร.5 ผ.30/23 หนังสือพระยาวิชาชีปลี้ ถึง
กรมมหาดไทยเวเนเนอ ลงวันที่ 17 มี.ค. ร.ศ. 121 ฉบับที่ 1.

² เรื่องเดียวกัน, ฉบับที่ 2.

³ เรื่องเดียวกัน, ฉบับที่ 3.

อำนาจฝ่ายสยามและในวรรคที่ 2 ข้อเดียวกัน ก็กล่าวความไม่ต่างกัน ดังนั้นเวเนเนล จึงเห็นว่าการกล่าวโทษใด ๆ จะต้องส่งให้เขาทราบก่อน เมื่อเห็นควรจึงจะส่งไปให้กงสุลฝรั่งเศสพิจารณา ถ้าเห็นควรจะให้อำนาจฝ่ายสยามก็จะได้ส่งไป¹

การคัดค้านของฝรั่งเศสเป็นการเข้าข้างคนในบังคับของฝรั่งเศส และไม่ยอมส่งจำเลยให้กับฝ่ายไทยพิจารณา ทำให้การพิจารณาคดีที่ติดขัดไม่สามารถดำเนินไปได้ และการปล่อยให้ฝ่ายฝรั่งเศสตีความในหนังสือโดยไม่ว่างเป็น การเปิดทางให้มีคนเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มมากขึ้น

ปัญหากรณีพิพาทในเรื่องที่ดิน ในสมัยกอมมันด์ส์บลีเย ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศส กล่าวหาว่าจีนอู จินหัว จินเตรียม ยกเรือนในที่ของขาดหลวงหน้าบ้านวันยาว อำเภอลำปาง และขอให้ขับไล่จีนสามคนออกจากที่นั้นโดยเร็ว พร้อมกับยื่นคำขาดกับฝ่ายปกครองไทยว่า ถ้าไม่ออกคำสั่งให้จีน 3 คนหรือถอนออกไปตามกำหนด จะใช้อำนาจอันชอบธรรม คือจะยกทหารเข้าไปรีดเรือนของราษฎรที่อำเภอลำปาง ทางรัฐบาลไทยได้ตอบไปว่า ความจริงปัญหานี้เป็นข้อพิพาทระหว่างขาดหลวงกับจีน 3 คน ถือว่าเป็นความระหว่างราษฎรในพื้นที่เมือง แต่ถ้าถือว่าที่นั้นเป็นที่ของขาดหลวงและจีนสามคนเป็นผู้รุกรานในที่ของขาดหลวงเช่นนั้น ก็ควรที่ขาดหลวงจะฟ้องร้องจีนสามคนต่อศาลในบ้านเมืองตามกฎหมายและประเพณีฝ่ายสยาม เจ้าเมืองจันทบุรีได้มีหนังสือไปยังกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้แจ้งความไปยังราชทูตฝรั่งเศส ขอให้ราชทูตฝรั่งเศสช่วยชี้แจงแก่กอมมันด์ส์บลีเย อย่าให้มีการขับไล่โดยใช้กำลัง ซึ่งเป็นการผิดสัญญาทางพระราชไมตรีและกฎหมาย² แต่ไม่เป็นผล ปรากฏว่าเมื่อถึงกำหนดที่

¹ กงจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.30/23 เรื่องจีนอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสขัดหมายศาลเมืองจันทบุรี.

² กงจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธ์ 21 พ.ค. 121.

บลูเยี่ยนคำซาคเอาไว้อีกคือ วันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 121 ทหารฝรั่งเศสจำนวนหนึ่ง
ได้ยกไปอำเภอลาดขลุ่ย หรือเรือนจีนที่ตลาด 3 หลัง เสร็จแล้วก็กลับไปกองทหารที่จันทบุรี¹
ปัญหาต่าง ๆ ไม่ค่อยคลี่คลาย ๆ มีการนำไปพิจารณาที่กรุงเทพฯ ต่อไป

เป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการใช้อำนาจอย่างไม่ชอบธรรมของฝ่าย
ฝรั่งเศสในการเข้าแทรกแซงกิจการในบ้านเมืองไทย

นอกจากปัญหาเรื่องที่ดินแล้วยังมีปัญห่อื่น ๆ อีกเช่น กรณีทหารฐานใน
กองทหารฝรั่งเศสจำนวน 3 คนเข้าคนอาวุธในบ้านจีนฮิว และพบที่เจ้าทรัพย์ถึงสาหัส
และได้เก็บสิ่งของไปหลายอย่าง จีนฮิวจำหน้าคนร้ายได้ จึงไปแจ้งต่อเจ้าพนักงาน
พระยาจันทบุรีจึงมีหนังสือถึงผู้บังคับกองพันทหารฝรั่งเศสขณะนั้นคือ กอมมันด์ังส์คิกูเอ
ให้ชำระคดี กอมมันด์ังส์คิกูเอจึงให้จีนฮิวไปชี้ตัวผู้ร้าย ชี้ตัวผู้ร้ายได้คนหนึ่ง กอมมันด์ังส์
คิกูเอ ว่าจะพิจารณาคดีให้เป็นไปตามกฎหมาย²

ปัญหาอาชญากรรม เป็นกรณีที่คนไทยทำร้ายฝรั่งเศส คือ นายล้วนคนไทย
ฆ่า ม.หลุยยาแก (M. Louise Jacquet) คนฝรั่งเศสซึ่งได้รับอนุญาต
ตรวจหาแร่ในแขวงเมืองจันทบุรี ส่วนนายล้วนเป็นลูกจ้าง ม.หลุยยาแก ได้ลอบฆ่า
นายหลุยยาแกและเก็บสิ่งของหนีไปอยู่พระตะบอง ซึ่งขณะนั้นยังอยู่ในความปกครอง
ของไทย กอมมันด์ังส์คิกูเอกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยได้ร่วมมือกันติดตามจับผู้ร้ายได้
และได้ดำเนินการตามกฎหมายต่อไป³

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรง-
ราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้านองยาเซอ กรมขุนสมมทือมรพันธ์ 25 พ.ค. 121.

² กองจกหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.25/5 เรื่องทหารฝรั่งเศสเมือง
จันทบุรีปล้นบ้านจีนฮิว 22 ต.ค. 117.

³ เรื่องเดียวกัน.

อีกกรณีหนึ่ง เป็นเรื่องที่ทหารฝรั่งเศสยิงคนไทยตาย สาเหตุเนื่องจาก
 ราษฎรไทย (ไม่ทราบชื่อ) ซึ่งมีอาชีพเป็นชาวนา ได้ไปรับจ้างเจ๊กปลูกโรงขายเหล้า
 ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนหน้าค่ายทหารฝรั่งเศส เมื่อเลิกงานปลูกโรงเหล้าก็เดินทางกลับบ้าน
 เป็นเวลาค่ำแล้ว เมื่อผ่านริมค่ายคูซึ่งมีทหารยามชาติฝรั่งเศสถือปืนอยู่บนหอคอย
 เมื่อทหารยามเห็นคนไทยเดินผ่านมา ก็ร้องเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า "อ็คตลา"
 (หมายความว่าให้หยุด อย่าเข้ามา) คนไทยไม่รู้ภาษาเข้าใจว่าทหารยามเรียก
 ให้เข้าไปตรวจ จึงเดินขึ้นสะพานไป ได้เพียง 2 ก้าวก็ถูกทหารฝรั่งเศสยิงตาย
 กระสุนปืนทะลุหน้าอกเบื้องซ้าย การชำระความปรากฏว่าทหารยามผู้นั้นถูกจำคุก
 ทหาร 3 ปี และให้ค่าทำขวัญแก่เจ้าทุกข์เพียง 240 บาทเท่านั้น¹

ปัญหาภาษีอากร

การเก็บภาษีอากรในเมืองจันทบุรีสมัยฝรั่งเศสยึดครองยังคงใช้ระบบ
 เจ้าภาษีนายอากรอยู่ เมื่อฝรั่งเศสเข้ามาตั้งกองทหารก็เกิดปัญหาในด้านการค้า
 และการภาษีอากร โดยพวกพ่อค้าที่เป็นคนจีนและอยู่ในบังคับฝรั่งเศส นำความยุ่งยาก
 นานาประการมาสู่ไทย เพราะพวกนี้ได้รับความคุ้มครองผลประโยชน์จากสถานกงสุล
 ที่พวกนี้สังกัดอยู่ ยิ่งกว่านั้นยังมีการลักลอบนำสินค้าจากเขตปกครองของไทยไปขาย
 ในเขตยึดครองของฝรั่งเศส หรือลักลอบเอาสินค้าจากเขตฝรั่งเศสมาขายในเขต
 ของไทย การทำในลักษณะดังกล่าวมีผลกระทบต่อกรภาษีอากรของไทย เพราะการ
 ที่มีผู้ลักลอบนำสินค้าเข้าและออกมากทำให้เจ้าภาษีเก็บภาษีได้น้อย ซึ่งจะมีผลต่อ
 รัฐบาลคือจะได้รับความภาษีน้อยกว่า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นห่วงในเรื่องภาษีอากรนี้มาก จะ
 เห็นจากรายงานของกรมหมื่นมหิศร หอรัษฎากรพิพัฒน์ ได้รับรายงานเรื่องภาษีอากร

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และ แชน บัจจุสานนท์, เรื่องเค็ม, หน้า 174.

เมืองจันทบุรียังไม่เรียบร้อย มักจะมีเหตุขัดข้องแก่พระราชทรัพย์ไม่มีใครจะเจริญขึ้น
ได้ จึงได้จัดพนักงานออกไปจัดการ แต่ก็ไม่สามารถจะทำอะไรได้เนื่องจากความ
กลัวเกรงที่จะไปมีปัญหากับฝรั่งเศส จึงต้องยอมเสียประโยชน์บางส่วน¹

ปัญหาภาษีอากรที่สำคัญส่วนใหญ่เป็นเรื่องสุรา ซึ่งเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้
กับรัฐบาลอย่างมาก และยังเป็นที่ยึดมั่นกันในบรรดาพวกทหารฝรั่งเศส จึงมีผู้นำ
สุรามาขายภายในค่ายทหารฝรั่งเศส และลักลอบขายสุรารายนอกค่ายทหารโดยไม่มี
ใบอนุญาต เป็นการหลบหนีภาษีเท่ากับฝ่าฝืนหนังสือสัญญาซึ่งไทยทำไว้กับรัฐบาลฝรั่งเศส
เมื่อ ค.ศ. 1867 ตัวอย่างเช่นในกรณีเงินเล็กก็ ผู้แทนนายอากรสุราเมืองจันทบุรี
ร้องทุกข์ต่อเจ้าเมืองจันทบุรีว่า นายทิมอนเนลีคนในบังคับฝรั่งเศสตั้งร้านขายสุรา
ต่างประเทศที่ตลาดเมืองจันทบุรีโดยไม่ได้รับอนุญาตและไม่เสียภาษี ขอให้เจ้าหน้าที่
จับกุมมาลงโทษ ทางฝ่ายไทยจึงสอบถามไปยังฝ่ายฝรั่งเศส ได้ความว่านายทิมอนเนลี
เปิดร้านจำหน่ายสุรานั้นได้รับอนุญาตจากกอมมันด์ังส์เวแนลแล้วและสุราก็ไม่ได้ขาย
ให้แก่ชาวเมือง แต่ขายให้บรรดาทหารชาวยุโรป ส่วนสุราที่นำมาขายนั้นก็เสีย
ภาษีมาจากกรุงเทพฯ เรียบร้อยแล้ว เรื่องจึงเรียบร้อย²

ความจริงแล้วสุราที่ส่งมาจากไซ่งอนนั้นไม่เสียภาษี เพราะจำหน่ายเฉพาะ
ในเขตกองทหารเท่านั้น ไม่ได้จำหน่ายเป็นการทั่วไป เมื่อทหารต้องการสุรามากกว่า
ที่กำหนดไว้ก็ต้องซื้อต่างหาก ซึ่งบริเวณริมค่ายทหารจะมีโรงงานสำหรับจำหน่ายสุรา
และสินค้าอื่น ๆ ให้แก่กองทหาร แต่พอค่านักคิดหาประโยชน์ให้มากขึ้น จึงลักลอบ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ค.14.4/21 ภาษี เรื่องภาษีอากร
เมืองจันทบุรียังไม่เรียบร้อยและได้จัดเจ้าพนักงานออกไปจัดการ.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.34 เอกสารลับชุดอังกฤษฝรั่งเศส
(เงินสุรา-การพนัน).

เอาสุราที่ยังไม่เสียบภาชนะดื่มมาขายในตลาดเมืองจันทบุรี ทำให้พวกนายอากรขาดผล
ประโยชน์ที่ควรจะได้รับไปมาก จึงมีนายอากรสุราเมืองจันทบุรี เช่น จีนองยื่นเรื่องราว
ขอลดเงินงวดอากรสุราเมืองจันทบุรีถึง 200 ซั่ง¹

ปัญหาอั้งยี่ในเมืองจันทบุรี

ปัญหาอั้งยี่เป็นผลกระทบที่สำคัญอันหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึด
ครองจันทบุรี อั้งยี่เป็นกลุ่มพวกคนจีนที่รวมตัวกันแล้วตั้งเป็นก๊กเป็นเหล่า ปฏิบัติหรือ
กระทำการฝ่าฝืนกฎหมายบ้านเมือง

พวกอั้งยี่เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
สาเหตุที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากการที่อังกฤษได้นำเอาฝิ่นจากอินเดียไปขายที่ประเทศ
จีน พวกจีนจึงพากันติดฝิ่นมากมาย และต่อมาเมื่อพวกจีนเหล่านี้เข้ามาตั้งหลักฐาน
ประกอบอาชีพในเมืองไทย ก็เกิดปัญหาคือเมืองไทยมีกฎหมายซึ่งห้ามประชาชนสูบหรือ
ซื้อขายฝิ่น เมื่อไม่สามารถซื้อขายหรือสูบได้โดยตรง จึงมีการลักลอบซื้อขายฝิ่นกันขึ้น
โดยการตั้งเป็นอั้งยี่² ค้าขายฝิ่นซึ่งฝ่าฝืนกฎหมายบ้านเมือง

ในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี ได้เกิดปัญหาอั้งยี่ขึ้นระหว่าง ค.ศ.
1895-1896 (พ.ศ. 2438-2439) ปรากฏว่ามีคนจีนเข้าไปเป็นอั้งยี่มากถึง
1,524 คน³ อั้งยี่ที่เกิดขึ้นในจันทบุรีมีอยู่ 2 คณะคือ คณะเงี้ยว มีที่ทำงานอยู่ตำบล

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ค.14.4/12 เรื่องขานแผนกภาษีอากร
มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลจันทบุรี.

²สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (พระนคร :
คลังวิทย์ฯ, 2501), หน้า 313.

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5/1 น.33 อั้งยี่เล่ม 2 : อั้งยี่เมืองจันทบุรี.

วัดใหม่ อำเภอเมืองจันทบุรีแห่งหนึ่ง มีนายอำเภอวิเศษประสิทธิ์ บุตรพระประสิทธิ์-
พลรักษ์กรมการพิเศษ เป็นหัวหน้า¹ ประกอบด้วยอั้งยี่ประมาณ 70-80 คน อีก
คณะหนึ่งเรียกว่า งี่เสง ตั้งอยู่ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอพลอยแหวน จังหวัด
จันทบุรี หัวหน้าคือนายง่วนเส็ง บุตรนายเซ้า (ชาติจีน) เป็นหัวหน้า มีกำลัง
ประมาณ 100 คน อั้งยี่ทั้ง 2 คณะส่วนใหญ่อยู่ในบังคับฝรั่งเศส² อั้งยี่ทั้ง 2
กลุ่มไม่ถูกกัน และมักจะยกพวกตีกันเสมอ สร้างความเดือดร้อนให้กับประชาชน
พลเมือง โดยการข่มขู่ ทำร้ายควยประการต่าง ๆ บางครั้งก็เที่ยวปล้นสดมภ์
แย่งชิงทรัพย์สินสมบัติของประชาชน พ่อคังแมคาคีเดินทางไปมาค้าขายระหว่าง
อำเภอต่าง ๆ ในแขวงจันทบุรี สร้างความหวาดผวและไม่ปลอดภัยแก่ประชาชน
อยู่ตลอดเวลา ที่สำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่งคืออั้งยี่คณะงี่เฮ็ง ได้ประกาศไม่ให้
พวกพ่อคังแมคาคีทางเขตอำเภอพลอยแหวนนำสินค้าไปขายให้กับประชาชนในเขต
อำเภอเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งของอั้งยี่กลุ่ม "งี่ฮอก" สร้างความเดือดร้อนทั้งฝ่าย
ราษฎรชาวไทยและกองทหารฝรั่งเศส ซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอเมืองจันทบุรี เพราะ
สินค้าที่ต้องการจำนวนมากต้องซื้อจากแมคาคีที่อำเภอพลอยแหวน มีผู้กล่าวถึง
จันทบุรีในยุคที่พวกอั้งยี่กำเริบสร้างปัญหาต่าง ๆ ว่า

ยุคนั้นจันทบุรี แม้แต่ตามถนนตลาดประชาชนพลเมืองก็มีความหวาดหวั่น
เกรงภัยของคณะอั้งยี่อยู่หัวหน้า เพราะไหนจะกลัวถูกทำร้าย ไหนจะกลัว
ถูกปล้นแย่งชิงทรัพย์สิน ไหนจะกลัวไม่มีสินค้าและอาหารกิน³

¹ หลวงสาครคชเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 68.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5/1 น.33 อั้งยี่เล่ม 2 อั้งยี่เมือง
จันทบุรี (15 ส.ค. 114-10 เม.ย. 116).

³ หลวงสาครคชเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 69.

การปราบปรามทำได้ไม่เต็มที่เนื่องจากไม่มีกำลังเพียงพอ พระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรารภถึงเรื่องอั้งยี่ว่า

เรื่องนี้น่ารู้ค่าญอยู่มาก การที่คนในบังคับต่างประเทศเข้าอั้งยี่พอว่า
กล่าวใด แต่ถาพวกอั้งยี่กำเริบนั้นจะปราบปรามอย่างไร จะต้องขอให้
ฝรั่งเศสช่วย หรือเห็นควรจะทำหรือมองซิเออร์ยักมินส์ดู ควรตกลงไว้ก่อน
ว่าจะทำอย่างไร¹

การที่ฝ่ายบ้านเมืองทำอะไรพวกนี้ไม่ได้ ทำให้พวกนี้ถว้าวและกำเริบอย่างไม่
เกรงกลัว ในที่สุดโดยความร่วมมือจากกองทหารฝรั่งเศสทำการปราบปราม
ร่วมกับฝ่ายไทย สามารถจับกุมพวกอั้งยี่ได้หลายคน² ส่วนพวกหัวหน้านั้น
เนื่องจากทางรัฐบาลทราบว่า อั้งยี่จันทบุรีมีความสัมพันธ์กับอั้งยี่ในกรุงเทพฯ
พระยาวิชาชีพจึงมีตราสืบกราบทูตกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ให้กระทรวง
นครบาลบังคับให้หัวหน้าอั้งยี่ออกและตั้งเฮงในกรุงเทพฯ เรียกหัวหน้าอั้งยี่ในเมือง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5/1 น.33 อั้งยี่เมืองจันทบุรี
ที่ 163/545 ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ.

² หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเดิม, หน้า 70.

จันทบุรีมาว่ากล่าว¹ ปัญหาอั้งยี่จึงสงบเรียบร้อย* หลวงสาครคชเขตต์ (ประทวน สาคริกานนท์) ซึ่งเคยเป็นเลขานุการของคูวาราชการเมืองจันทบุรี ในสมัยที่จันทบุรีถูกยึดครอง ได้กล่าวยกย่องฝรั่งเศสว่ามีบุญคุณต่อชาวเมืองจันทบุรี ในฐานะที่ให้ความช่วยเหลือโดยส่งกำลังให้แก่บ้านเมือง และว่าถ้าไม่ได้กำลัง ของกองทหารฝรั่งเศส ราษฎรชาวจันทบุรีก็คงจะเค็กร้อนไม่มีที่สิ้นสุด²

ปัญหาอั้งยี่ที่เกิดขึ้นนี้เป็นผลสะท้อนทางด้านการเมืองระหว่างประเทศ ทั้งนี้เพราะหัวหน้าของพวกจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นจีนในบังคับต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบังคับฝรั่งเศส³

¹ กองจดหมายเทศาภิบาล, ร.5/1น.33 อั้งยี่เมืองจันทบุรี ตราลับ ที่ 90/43632 8 มี.ค. 114.

* ในหนังสือของ แชน บัจจุสานนท์, เรื่องเดิม, หน้า 176 ได้อ้างถึง บันทึกของหลวงสาครคชเขตต์ (ไม่บอกที่มา) กล่าวถึงการปราบอั้งยี่ว่า ทางผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสมีหนังสือถึงเจ้าคุณจันทบุรีว่าจะขอทำการปราบปรามพวกอั้งยี่ โดยใช้กำลังทหารของฝรั่งเศส แต่เจ้าคุณจันทบุรีตอบปฏิเสธ ด้วยเกรงว่าจะถูก "เจ้าหน้ำชี่หลังคา" และกล่าวว่าการปราบปรามอั้งยี่สำเร็จไปได้ เพราะอาศัยกำลังชาวบ้าน และกรมการช่วยกันปราบปรามจับกุมเสียเองแล้ว ส่วนหัวหน้าอั้งยี่ทั้ง 2 ฝ่ายไปยังศาลกรุงเทพฯ ให้พิจารณาโทษก็เป็นการสงบเรียบร้อยกันไปได้.

² หลวงสาครคชเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 70.

³ พลจตุร อังกินันท์, "บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (ปริญาานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2515), หน้า 64-65.

การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
และการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี

การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องเมืองจันทบุรี

จากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 รัฐบาลไทยยอมแพ้และไต่ลงนามในสัญญาและอนุสัญญา ฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1903 และผลจากอนุสัญญาข้อ 6 ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน เพื่อให้ไทยปฏิบัติตามสัญญาดังกล่าว แต่เมื่อไทยปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังคงยึดจันทบุรีอยู่อีกต่อไป ดังนั้นเพื่อให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรี รัฐบาลไทยได้เจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสถึง 3 ครั้ง ครั้งแรกไม่สามารถจะตกลงกันได้ เพราะฝ่ายฝรั่งเศสพยายามหลีกเลี่ยงที่จะไม่กล่าวถึงปัญหาจันทบุรี ไทยจึงไม่ยอมเจรจาค่าย ครั้งที่ 2 ไทยยอมยกดินแดนบางส่วนคือ มโนไพร และจำปาศักดิ์ ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับการถอนทหารออกจากจันทบุรี ตามสัญญาฉบับลงวันที่ 7 ตุลาคม ค.ศ. 1902 แต่ปรากฏว่าสัญญาฉบับนี้ต้องถูกยกเลิกไปโดยปริยาย เนื่องจากรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้เสนอให้รัฐสภาพิจารณาให้สัตยาบัน ส่วนการเจรจากรั้งหลังสุด ได้มีการลงนามในสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 เป็นสัญญาที่ว่าค่ายการปักปันเขตแดนระหว่างไทย กับดินแดนกัมพูชา และเมืองหลวงพระบางของฝรั่งเศส ผลของสัญญาฉบับนี้คือนอกจากไทยจะเสียดินแดนตามที่ระบุไว้ในสัญญาแล้ว ยังต้องมอบเมืองตราดให้ฝรั่งเศสยึดครองเพื่อแลกกับการถอนทหารออกจากจันทบุรีอีกด้วย

จะเห็นได้ว่าในการเจรจาแต่ละครั้ง ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี เป็นปัญหาที่สำคัญที่สุด เพราะการที่ปักกองทหารต่างชาติตั้งอยู่ภายในดินแดนของชาติใดชาติหนึ่ง เป็นปัญหาที่สำคัญทุกยุคทุกสมัย ทั้งนี้เพราะเป็นปัญหาเกี่ยวกับอธิปไตยและความมั่นคงของชาติ

การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสครั้งแรก ค.ศ. 1899-1900

นับตั้งแต่การทำสัญญาใน ค.ศ. 1893 เป็นต้นมา การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเพิ่งจะมีขึ้นเป็นครั้งแรก ระหว่างเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. 1899 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1900

ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสที่มาเจรจาคือ นายเคอฟรานซ์ เข้ามากรุงเทพฯ ตั้งแต่เดือนตุลาคม ค.ศ. 1899 และถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ 7 มีนาคม ค.ศ. 1900

สำหรับผู้แทนของรัฐบาลไทยคือ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ โดยมีเจ้าพระยาอภัยราชา (G. Rolin Jacquemyns) เป็นผู้ช่วยในการเจรจาที่สำคัญ ในตอนแรกเจ้าพระยาอภัยราชาเป็นผู้เจรจากับนายเคอฟรานซ์ แต่ตกลงกันไม่ได้ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการจึงเป็นผู้เจรจาเอง แต่ก็ยังคงอาศัยเจ้าพระยาอภัยราชาเป็นกำลังสำคัญในการร่างสัญญา นอกจากนี้ก็ยังมีบุคคลอื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการเจรจา คือ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระวิภาคภูบาล (Mc Carthy) และนายริเวต์ คาร์แนค (Rivet Carnac)

การเจรจาที่สำคัญคือเรื่องการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี*

* เป็น 1 ใน 4 ของปัญหาที่นำมาเจรจาในครั้งนี้ คือ

1. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส
2. ปัญหาเขตแดนหลวงพระบาง และฝั่งขวาแม่น้ำโขง
3. ปัญหาเขต 25 กิโลเมตร
4. ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี

ในบรรดาหัวข้อที่นำมาเจรจานั้น สำหรับฝ่ายไทย การเจรจาเรื่องการ
ถอนทหารออกจากจันทบุรี นับเป็นปัญหาสำคัญที่สุด

เป็นเสมือนเส้นหนามที่เสียดแทงใจอยู่เสมอ เป็นเรื่องกังวลของรัฐบาล
ไทย และเจ้าหน้าที่ตลอดมา เรื่องจันทบุรีนั้น เล่า ไทยได้ประชิดติดตาม
หนังสือสัญญาปี 1893 เสร็จสิ้นทุกข้อ ควรที่ฝรั่งเศสจะถอนทหารออกเสีย
ไฉนนานแล้ว ก็หาถอนไม่ การที่ตั้งอยู่เดิยวนี้ไม่เป็นการยุติธรรมเลยสักนิด
เดียว เมืองที่ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่โดยไม่มียุติธรรมนั้น ไทยยังถือว่าเป็น
แคว้นดินของไทยเสมอ แต่ฝรั่งเศสมีอำนาจมากกว่า ก็ต้องจำใจทนให้อยู่
ไปเท่านั้น¹

ในการเจรจาครั้งนี้ ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสพยายามที่จะหลีกเลี่ยงไม่
กล่าวถึงปัญหาจันทบุรี แต่อัครราชทูตไทยที่กรุงปารีส ได้ร้องเรียนไปยังรัฐมนตรี
ต่างประเทศฝรั่งเศสว่าถ้าไม่มีการนำเรื่องจันทบุรีมาเจรจา ก็จะยกเลิกการ
เจรจาทั้งหมด ทั้งนี้เพราะรัฐบาลไทยต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจาก
จันทบุรี ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาสำคัญอันคับแค้น แต่ฝรั่งเศสกลับสนใจดินแดนหลวง
พระบางฝั่งขวา และเรื่องคนในบังคับ

การดำเนินการทางการทูต โดยเฉพาะการเจรจาระหว่างนายเคอ-
ฟรานซ์ กับเจ้าพระยาอภัยราชา (Rolin-Jacquemyns) ต้องหยุดลง
เพราะทั้ง 2 ฝ่ายไม่สามารถที่จะตกลงกันได้ นายเคอฟรานซ์ ได้กล่าวว่า
จะไม่ยอมพูดจาปรึกษากับเจ้าพระยาอภัยราชาอีก กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
จึงต้องเป็นผู้ดำเนินการเจรจาแทน การเจรจาในวันที่ 2 มกราคม ค.ศ. 1900
ฝ่ายฝรั่งเศสได้เสนอว่าฝรั่งเศสจะยอมออกจากจันทบุรี โดยไม่มีกำหนดเวลาที่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ. 19/2 ใบบอกพระยา-
สุรียานุวัตร ราชทูตสยามกรุงปารีส กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลง
วันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 121.

ว่าไว้ 2 เคื่อน ข้อเสนอดังกล่าว ทำให้ฝ่ายไทยค้ำใจมาก ถึงกับยินยอมข้ออื่น ๆ ให้แก่ฝรั่งเศสเพิ่มขึ้น¹ แต่ปรากฏว่าในร่างสัญญาที่นายเคอฟรานซ์เสนอนั้น กล่าวแต่เพียงว่าสนธิสัญญาและอนุสัญญา ค.ศ. 1893 จะมีผลบังคับใช้ต่อเมื่อ ไทยยกดินแดนหลวงพระบางฝั่งขวา ซึ่งปักปันกรมแดนเรียบร้อยแล้วให้แก่ฝรั่งเศส² ไม่มีการกล่าวถึงการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีเลย ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศส ต้องการใช้เรื่องการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นข้อต่อรองกับไทย เพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศสให้มากที่สุด ฝรั่งเศสจึงหลีกเลี่ยงอยู่ตลอดเวลา

กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเห็นว่า การถอนทหารออกจากจันทบุรีมีความสำคัญต่อไทยเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับยอมยกดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตรงข้ามหลวงพระบางตามที่ฝรั่งเศสขอ และยอมให้คนในบังคับฝรั่งเศสครอบคลุมไปถึงชั้นหลานที่เกิดในประเทศไทย อันเป็นบุตรของคนในบังคับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสจะถอนทหารออกไป แต่ถ้าฝรั่งเศสไม่ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรีเพียงข้อเดียว 2 ข้อแรกฝ่ายไทยก็ยอมให้ไม่ได้³

ฝ่ายไทยยอมผ่อนปรนให้กับฝรั่งเศส ในการถอนทหารออกจากจันทบุรี หากฝรั่งเศสมีเหตุผลในทางการเมือง ฝ่ายไทยก็ยินยอมให้ฝรั่งเศสถอนทหาร

¹ กองบรรณาสาร, กต. แห่ง 2.24 "Comparison of Draft Convention between Siam & France for Settlement of Questions" อ้างจาก สุวิทย์ ชีรสาศวัต, ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126, หน้า 203.

² กองบรรณาสาร, กต. แห่ง 2.24 "Comparison...".

³ กองบรรณาสาร, กต. แห่ง 2.24 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ-ร.5 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 118 (ค.ศ. 1900).

ออกไปจากจันทบุรีอย่างเงียม ๆ โดยไม่ต้องเขียนไว้ในสัญญา แต่ฝรั่งเศสไม่
ตอบ

ในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1900 รัฐบาลฝรั่งเศสยืนยันถึงความ
ต้องการของฝรั่งเศส ดังนี้

1. ฝรั่งเศสต้องการดินแดนฝั่งขวาของหลวงพระบางทั้งหมดตามที่
นายเคอพรานซ์ขอ
2. ฝรั่งเศสต้องการขยายคุณสมบัติของคนในบังคับฝรั่งเศสออกไป
จนถึงทลาน
3. ฝรั่งเศสไม่ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี

เมื่อฝรั่งเศสยืนยันที่จะไม่ถอนทหารออกจากจันทบุรี วันที่ 27 กุมภาพันธ์
ค.ศ. 1900 จึงเป็นวันสุดท้ายของการเจรจากรั้งนี้ และปัญหาจันทบุรีก็ยังคงเป็น
หนามยอกอกของไทยอยู่ต่อไป และจะเป็นหัวข้อสำคัญในการเจรจากรั้งต่อ ๆ ไป
ด้วย

การเจรจาระหว่างไทย-ฝรั่งเศสครั้งที่ 2 ค.ศ. 1902

หลังจากการเจรจากรั้งแรกไม่ประสบผลสำเร็จ ไทยกับฝรั่งเศส
เริ่มเจรจากรั้งใหม่อย่างจริงจังอีกครั้งในปี ค.ศ. 1902 ผู้แทนฝ่ายไทยคือ
พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บนนาค) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส ผู้แทนฝ่าย
ฝรั่งเศสคือ นายเดลคาเซ (Delcasse) รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส
ค.ศ. 1898-ค.ศ. 1905 และเคยเป็นรัฐมนตรีว่าการอาณานิคม ระหว่าง
ค.ศ. 1893-ค.ศ. 1895

ปัญหาที่นำมาเจรจาในครั้งนี้เป็นปัญหาที่สืบเนื่องมาจากสนธิสัญญา
ค.ศ. 1893 นั่นคือปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี *

การเจรจาปัญหาการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี ครั้งที่ 2

ฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองจันทบุรี ภายหลังจากที่เลิกปิดล้อมอ่าวและ
ก่อนที่จะมีการเจรจาทางการทูตพิเศษ ฝ่ายฝรั่งเศสกับเสนาบดีว่าการต่างประเทศ

ตามหลักฐานของนายปาวีโคกล่าวไว้ว่า เรือดูแลของฝรั่งเศสยึดจันทบุรี
ในวันที่ 9 สิงหาคม ค.ศ. 1893¹ โดยกัปตันเรือดูแล ได้บอกกับพระยาวิชายาธิบดี
เจ้าเมืองจันทบุรีว่า

คอเวอนเนอร์เขนาราล ฝรั่งเศส มีคำสั่งให้มารักษาเมืองจันทบุรีจน
กว่าฝรั่งเศสแลสยามจะตกลงกัน คอเวอนเนอร์เขนาราล ฝรั่งเศสมีคำสั่ง
ให้กลับจึงจะกลับ ถ้ามีเหตุขึ้นโดยฉุ่ยเกิดขึ้น จะให้ทหารฝรั่งเศสช่วย
ทำสิน แต่วันนี้ ขอให้ทหารไทยถอนไปให้พบนออย่าให้เห็น²

* เป็น 1 ใน 4 ของปัญหาที่เจรจากันครั้งนี้ คือ

1. ปัญหาพรมแดนค่านตะวันออก
2. ปัญหาเขต 25 กิโลเมตร
3. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส และเขตอิทธิพล
4. ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี.

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/4 พระยาสุริยานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ สัญญา 7 ตุลาคม ร.ศ. 121 ที่ 25
16 ตุลาคม ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1902).

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.18.2/1 หนังสือพระยาวิชายาธิบดี
กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 112.

ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีต่อมาจนถึงการเจรจาครั้งที่ 2 เป็นเวลานาน 9 ปี แต่ฝรั่งเศสก็ไม่มีทีท่าที่จะถอนทหารออกไปจากจันทบุรี นายเคลคาเซกล่าวถึงฐานะของเมืองจันทบุรีในขณะนั้นว่า

โดยที่ฝรั่งเศสได้ตั้งมาถึง 9 ปีแล้วนั้น ความนิยมของโลกย่อมจะถือได้ว่า เมืองจันทบุรีเป็นของฝรั่งเศสเสียแล้ว การที่ฝรั่งเศสจะยอมคืนให้ไทยนั้น คนในเมืองฝรั่งเศสจะร้องติเตียนคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสเพียงใด ฝรั่งเศสมีอำนาจมากกว่าความยุติธรรมจะมีค่าไม่ ไม่คงพุดไปถึง ฝรั่งเศสจะเอาเสียทีได้ยวักหามีผู้ใดจะกล้าไปทัศนชัคขวางไม่¹

พระยาสุรียานุวัตรเห็นด้วยกับคำกล่าวของนายเคลคาเซ จะเห็นได้จากรายงานที่ส่งมายังกรุงเทพฯ ของพระยาสุรียานุวัตร กล่าวว่

ความนี้ เป็นความจริงอยู่มาก ถึงข้าพระพุทธเจ้าจะอ้างหนังสือสัญญาหรือกฎหมายอย่างใดมากล่าวก็ไม่ไหว เพราะไม่มีศาลฎาตุระลาการใดจะเป็นผู้ตัดสินใด ท้องแก่กันควยอำนาจอยู่เอง การเป็นเช่นนี้ถึงเมืองจันทบุรี เป็นแต่เมืองเล็กนอยก็จริง โดยที่คนชาวเมืองเป็นชาติไทยแท้ นั้น ถ้าปล่อยไว้ก็เสมอกับทิ้งหนามอันใหญ่ยกอยู่ในอก ใดความเจ็บปวดซ้ำใจไม่มีที่สิ้นสุดได้²

ฝ่ายอังกฤษนั้นไม่พอใจมาตั้งแต่ปีที่แรกที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี เซอร์ ริชาร์ด เคมเบิด (Sir Richard Temple) สมาชิกสภาขุนนาง ได้พูดเรื่องนี้ในสภาขุนนาง เมื่อวันที่ 30 กรกฎาคม ค.ศ. 1894 ว่า การยึดครองจันทบุรีเป็นอันตรายต่อบูรณภาพของสยาม อังกฤษจะต้องพูดสักวันหนึ่งจะต้องให้เห็นอำนาจและรู้สึกว่ อังกฤษจะไม่ยอมให้ฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองจันทบุรีต่อไป หรือ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/4 สนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส สำเนารายงานการทำสัญญานอย ลงวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 121.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/1 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 121.

ไม่เช่นนั้นปัญหาต้องนำเข้าสู่ความตกลงระหว่าง 2 มหาอำนาจก่อนที่มันจะสายเกินไป¹

การที่ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรียืดยาว เนื่องจากข้อบกพร่องของอนุสัญญา ฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 ข้อ 6. ซึ่งกล่าวเอาไว้ว่า

ข้อ 6. คอเวอรูนูแมนต์ฝรั่งเศสจะไต่ตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะไต่ทำการสำเร็จแล้ว ตามขอความในหนังสือสัญญานี้ และเป็นตนว่าจนถึงเวลาที่เลิกถอนออกจากที่เสร็จ และเป็นการสงบเรียบร้อย ทั้งฝั่งชายภาคตะวันออก และฝั่งชวภาคตะวันตกเพียงจังหวัดที่กล่าวไว้ในหนังสือสัญญาฉบับใหม่ที่ทำไว้วันนี้ ข้อ 3. นั้น²

จากข้อความที่ขีดเส้นใต้ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเห็นว่ายังกำกวมอยู่ และทรงวิตกว่าความข้อนี้จะมีปัญหาเหตุกล่าวได้เสมอว่า "การยังไม่สงบเรียบร้อย"

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกไปจากจันทบุรีให้ได้ ไทยจึงเสนอยกจำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศส เมืองจำปาศักดิ์เป็นประเทศราชเก่าแก่ของไทยแห่งหนึ่ง เมื่อเทียบกับจันทบุรีแล้ว จำปาศักดิ์เป็นเมืองที่มีพื้นที่และประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากกว่า แต่การที่จำยอมยกเมืองนี้ให้ฝรั่งเศสเพราะเห็นว่าคนจำปาศักดิ์ในทุกวันนี้ จิตใจไปผูกพันอยู่ข้างฝรั่งเศสมากแล้ว แม้จะเสียค่ายก็เต็มใจเสียสละไปเพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองจันทบุรี และที่ 25 กิโลเมตร กับข้อบังคับ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.12/9 พระยาประสิทธิศาสตร์ อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 21 ธันวาคม ร.ศ. 119 (1900).

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.8.2/5 ฝรั่งเศส ศก 112 (ตอนปริกษาสัญญา).

สำหรับเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีนครินทร์ สำหรับการถอนทหารออกจากจันทบุรีนั้น จะทำเมื่อมีการรติไฟ (Ratify) แล้ว ไทยมอบจำปาศักดิ์ มโนไพร ให้แก่ ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสก็จะถอนทหารออกจากจันทบุรีทันที¹

สนธิสัญญานี้ลงนามเมื่อวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 121 ฝ่ายไทยมีพระยาสุรียานุวัตร อัครราชทูตประจำกรุงปารีสเป็นผู้ลงนาม ฝ่ายฝรั่งเศสมีนายเคลคาเซ รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศเป็นผู้ลงนาม

สาระสำคัญของสัญญามี 10 ข้อดังนี้²

1. ว่าด้วยการกำหนดเขตแดนเมืองมโนไพร เมืองหลวงพระบาง ผังขวา และเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งไทยออกให้ฝรั่งเศส
2. เรื่องการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี
3. ยกเลิกสัญญาข้อ 3 ข้อ 4 ในหนังสือสัญญา 3 ตุลาคม 1893
4. ข้อจำกัดเรื่องการโยธาในลุ่มแม่น้ำโขงฝั่งขวา
5. ว่าด้วยคนชนิโคคควรจะได้ความป้องกันของฝรั่งเศส
6. ว่าด้วยเรื่องบัญชีจดทะเบียนและเรื่องเงินที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
7. ว่าด้วยเรื่อง "The most favour nation"
8. ขอบเขตของสัญญา
9. ใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นหลักในการตีความ
10. ให้รติไฟภายใน 4 เดือน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/4 สนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส สำเนารายงานการทำสัญญานอญ 7 ตุลาคม 121.

² สวรรค์ สุวรรณโชติ, เรื่องเดิม, หน้า 105

ความล้มเหลวของสนธิสัญญา 7 ตุลาคม 1902

สนธิสัญญาฉบับลงวันที่ 7 ตุลาคม 1902 ปรากฏว่าไม่มีผลบังคับใช้
 ทั้งนี้เพราะรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้นำสัญญาเสนอให้รัฐสภาพิจารณาให้สัตยาบัน
 การที่รัฐบาลไม่ยอมเสนอเป็นเพราะได้รับการคัดค้านอย่างมากทั้ง
 จากนักการเมืองและหนังสือพิมพ์ในกรุงปารีส

รัฐสภาฝรั่งเศสขณะนั้นมีพรรคอาณานิคมเป็นพรรคฝ่ายค้านที่มีเสียง
 มากที่สุด และเป็นกลุ่มที่มีส่วนอย่างสำคัญในการคัดค้านและโจมตีสนธิสัญญา
 ดังกล่าว โดยเฉพาะนายกาเบรียล ฮาโนโตซ์ (Gabriel Hanotaux)
 1853-1944) สมาชิกพรรคอาณานิคมและมีฝีมือในการเขียนมาก เขาได้เขียน
 เกี่ยวกับสัญญาฉบับนี้ในหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งความว่า สนธิสัญญาฉบับปี 1893 เป็น
 สนธิสัญญาที่ค่อมอยู่แล้ว เพราะทำให้ฝรั่งเศสสามารถบีบรัฐบาลสยามได้ มาตรการ
 ที่ใช้บีบบังคับได้เป็นอย่างดีก็คือ การยึดเงินทบริ เพราะเงินทบริเป็นจุดยุทธศาสตร์
 ที่สำคัญ ซึ่งเรียกได้ว่า "เป็นนิมรอลดาแห่งสยาม" ฝรั่งเศสจะบีบบังคับ
 ให้ทำอะไรก็ได้¹

นอกจากนั้นยังมีบางคนโจมตีกล่าวหาว่า นายเคลลาเซอรับสินบนจาก
 อังกฤษและเป็นกบฏ² หนังสือพิมพ์ในกรุงปารีสแทบทุกฉบับก็โจมตีการทำสัญญา
 ฉบับนี้³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/1 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
 กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกกร 17 ต.ค. 121 (1902).

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/1 พระยาสุรียานุวัตรกราบทูล
 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกกร 17 ต.ค. 121 (1902).

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/1 พระยาสุรียานุวัตรกราบทูล
 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกกร 1 พ.ย. 121.

การถุกคัดค้านอย่างหนักจากฝ่ายต่าง ๆ มีผลต่อหน้าที่ของรัฐบาล
ฝรั่งเศสอย่างมาก จนในที่สุดนายเคลคาเซก็ตัดสินใจไม่นำสัญญาฉบับนี้เข้าสู่
รัฐสภา แม้ว่าฝ่ายไทยจะพยายามอ่อนน้อมตามความต้องการของฝรั่งเศสหลาย
ประการ แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ เมื่อไม่ได้รับการรติไฟ สนธิสัญญาฉบับนี้ก็
ไม่มีผลบังคับใช้ และถูกยกเลิกไปโดยปริยาย

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างการเจรจาครั้งแรกกับครั้งนี้แล้ว ความ
ล้มเหลวจะแตกต่างกัน ครั้งแรกเป็นเพราะฝรั่งเศสเรียกร้องมากเกินไป ขณะ
เดียวกันก็ไม่ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี ซึ่งไทยถือว่าเป็นปัญหาใหญ่และสำคัญ
ที่สุด แต่การล้มเหลวในการเจรจาครั้งที่ 2 เป็นผลมาจากการที่รัฐบาลฝรั่งเศส
ถูกโจมตีและได้รับการคัดค้านอย่างหนักจากนักการเมืองฝ่ายค้านและจากหนังสือพิมพ์
ดังนั้นปัญหาเรื่องจันทบุรีจึงยังคงมีอยู่ต่อไป

การเจรจาปัญหาจันทบุรีและการลงนามในสัญญา 13 กุมภาพันธ์ 2447

ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี* และปัญหาตราด เกือบจะเรียก
ได้ว่าเป็นปัญหาเดียวกัน ในการเจรจาเพื่อทำสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์
พ.ศ. 2447

การเจรจาเพื่อให้ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากจันทบุรี เป็นปัญหา
ที่สำคัญที่สุดของรัฐบาลไทยในการเจรจาแต่ละครั้ง นับตั้งแต่การเจรจาใน

---

* เป็นปัญหาสำคัญ 1 ใน 4 ของการเจรจาครั้งนี้คือ 1. ปัญหาคน
ในบังคับฝรั่งเศส 2. ปัญหาดินแดนที่ยกให้แก่ฝรั่งเศสคือ หลวงพระบางฝั่งขวา
จำปาศักดิ์ มโนไพร 3. ปัญหาการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลเขมร
4. ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี.

กรุงเทพฯ พ.ศ. 2442-2443 และการเจรจาเพื่อทำสัญญา พ.ศ. 2445 ตลอดจนมาจนถึงการเจรจาเพื่อทำสัญญาครั้งนี้ ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี ก็ยังคงเป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่อีกเพียงข้อเดียวเท่านั้น¹ ฝ่ายฝรั่งเศสรู้สึกว่าปัญหานี้มีความสำคัญสำหรับฝ่ายไทยเพียงใด ดังนั้นในการเจรจาทุกครั้ง ฝรั่งเศสจะใช้ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นเครื่องต่อรองเพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศสมาโดยตลอด² ซึ่งรวมถึงการเจรจากรังนี้ด้วย

ในครั้งนี้อการเจรจาได้ทำความคุ้นกันไป ตั้งที่กรุงปารีสระหว่างอัครราชทูตไทยประจำกรุงปารีสกับรัฐมนตรีการต่างประเทศฝรั่งเศส และที่กรุงเทพฯ ระหว่างอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ กับเสนาบดีว่าการต่างประเทศไทย นอกจากนี้ไทยยังได้จ้าง นายเอ็ดเวิร์ด เฮนรี ลีโทรเบล ผู้เชี่ยวชาญทางด้านกฎหมายระหว่างประเทศ และการททชาวอเมริกันเป็นที่ปรึกษาในการเจรจาดังนี้ นับเป็นผู้ที่มีบทบาทที่สำคัญผู้หนึ่งในการเจรจากรังนี้

การเจรจาเพื่อทำอนุสัญญากรังนี้ ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นปัญหาที่ยุ้งยากและยึดเยื้อมาจากปัญหาการปักปันเขตแดน ตั้งแต่ทะเลสาบเขมรกับชายฝั่งทะเลอ่าวไทย³ การปักปันเขตแดนนี้สร้างปัญหาให้กับฝ่ายไทย ทั้งนี้เพราะไม่มีการลงหลักหินไว้ว่า ดินแดนทรงไหนเป็นของไทยและทรงไหนเป็นของเขมร หลักฐานที่มีอยู่เป็นหลักฐานทางมนุษยวิทยา คือ พลเมืองที่อาศัยอยู่

¹ กงจจดหมายเทศุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กรามทูตกรมหลวงเทเวระวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 16 ก.พ. 122 (1904).

² สุวิทย์ ชีรสาศวัต, เรื่องเดิม, หน้า 310.

³ กงจจดหมายเทศุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/6 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กรามทูตกรมหลวงเทเวระวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 12 เม.ย. 122 (1903).

ทางด้านตะวันตกของภูเขามรรตักเป็นชาวไทยพูดภาษาไทย ส่วนพลเมืองที่อาศัยอยู่ทางด้านตะวันออกของภูเขามรรตัก เป็นชาวเขมรพูดภาษาเขมร และตามที่ปรากฏในรายงานของคูวาราชการเมืองบริเวณดังกล่าว ถือกันว่าแนวภูเขามรรตักเป็นเส้นแบ่งพรมแดนไทย-เขมร และทั้งฝ่ายไทยและเขมรต่างก็ไม่เคยรุกรานเข้าไปพากันเขาคันที่เป็นของอีกฝ่ายหนึ่ง พระยาสุรียานุวัตรได้ยื่นกรณตามหลักฐานดังกล่าวกับนายเคลตาเซตลอดเวลา แต่การเจรจาเรื่องพรมแดนต้องชะงักลงเมื่อฝ่ายฝรั่งเศสได้แสดงให้เห็นว่าต้องการตราคของไทย และเพิ่งจะมีการตกลงกันได้ภายหลังลงนามในหนังสือสัญญาฉบับที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447

การเจรจาในระยะหลัง ฝรั่งเศสได้เร่งรัดเอาแต่ผลประโยชน์ของตนเป็นใหญ่ หลังจากของไทยยอมยกคืนแดนหลวงพระบางดังกล่าว จำปาศักดิ์มโนไพร ให้ฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังไม่ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี ฝ่ายไทยมีท่าทีเสียเปรียบฝรั่งเศสมากขึ้นทุกที แต่ก็ยากเลิกไม่ได้เพราะกลัวว่าจะเป็นการขายต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ¹

ถึงแม้ฝ่ายไทยไม่เต็มใจในการเจรจา แต่ก็จำเป็นต้องให้ดำเนินการต่อไป นายเคลตาเซได้ยื่นข้อเสนอที่จะให้มีการถอนทหารออกจากจันทบุรี แต่จะคงไว้ในเมืองจันทบุรี 25 คน โดยให้เหตุผลว่าเพื่อให้ทหารเหล่านี้รักษาสิ่งก่อสร้างเช่นโรงทหารของฝรั่งเศส ซึ่งสร้างไว้ในระหว่างยึดครอง เขาต้องรับผิดชอบในการที่ฝรั่งเศสต้องลงทุนไปในการนี้² และนายเคลตาเซยังกล่าวว่า ทหาร 25 คนไม่สำคัญประการใด จะถือเป็นการยึดครองได้อย่างไร แต่พระยาสุรียานุวัตรเห็นว่าจะมีทหาร 25 คน หรือ 500 คน ก็ถือว่าเป็นการ occupation

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เรื่องเดิม, หน้า 313.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรปการ ลงวันที่ 4 มกราคม 122 (1903).

เหมือนกัน¹ และยังโต้ตอบข้ออ้างของนายเคลคาเซว่า ฝ่ายไทยไม่ได้ขอให้ฝรั่งเศสทำ (สิ่งก่อสร้าง) เมื่อทำลงไปแล้วในที่ดินที่ไม่ใช่ของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสก็เอาไปไม่ได้ เพราะทรัพย์สินจะต้องเป็นของเจ้าของที่ดิน และว่าถ้าจะระเบิดสิ่งที่ฝรั่งเศสสร้างมาก็จะยินดี เพราะไทยไม่ต้องการอะไรที่ฝรั่งเศสมาสร้างไว้ และเมื่อฝรั่งเศสออกไปก็ไม่ได้ออกไปเปล่า ไทยต้องยอมยกเมืองหลวงพระบาง นครจำปาศักดิ์ มโนไพร และอื่น ๆ อีกหลายประการ² เมื่อฝ่ายไทยไม่ยินยอมตามข้อเสนอของนายเคลคาเซ นายเคลคาเซจึงได้มอบให้นายกอร์กอดอง อธิบดีกรมการเมือง เป็นผู้เจรจาแทน

นายกอร์กอดองได้หาอุบายใหม่โดยอ้างว่า พรรคอาณานิคมไม่ยอมให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี จนกว่าจะมีการปักปันเขตแดนระหว่างทะเลสาบกับอ่าวไทยเสร็จเรียบร้อยแล้ว และกล่าวเพิ่มเติมว่า การที่ฝรั่งเศสมีทหาร 25 คนไว้ในจันทบุรีก็เพื่อให้เป็นการ "occupation" แค่นั้นพอเป็นพิธีเท่านั้น พระยาสุริยานุวัตรเห็นว่าการกระทำของฝรั่งเศสเป็นการตลบตลึงมีเล่ห์เหลี่ยม เพราะในครั้งแรกอ้างว่าที่จะให้มีทหารฝรั่งเศส 25 คนอยู่ในจันทบุรีนั้นก็เพื่อจะรักษาของ ไม่ใช่การ occupation แลตอนหลังก็ไม่ยอมถอนทหารออกไป จนกว่าจะมีการปักปันเขตแดนเสร็จ การที่ฝรั่งเศสขอให้มียทหารอยู่ในจันทบุรี 25 คนต่อไปนั้น เป็นการเจ็บหนักเจ็บหนาเหลือที่จะส่งความแค้นลงไว้ได้ เจ็บปวดตรงที่ว่า เขาจะเอาทหารนี้ไว้เป็นลิมสำหรับที่จะตอกแถมหนัดเมืองตราด และเกาะกงแยกออกไปจากอกของเรา"³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/7 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวธวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

² เพิ่งอ้าง.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/17 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวธวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

ฝรั่งเศสขอตราด เพื่อแลกเปลี่ยนกับการถอนทหารออกจากจันทบุรี

ปัญหาตราดเป็นปัญหาใหม่ที่เพิ่มขึ้นมาในการเจรจากรังนี้ นายเคสคาเซ ได้ยื่นข้อเสนอใหม่ นั่นคือ ถ้าไทยจะให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรีจะต้องยกเมืองตราดให้กับฝรั่งเศส เป็นการแลกเปลี่ยน ถ้าไม่ได้จะไม่ยอมถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ขอให้ฝ่ายไทยตอบภายใน 24-48 ชั่วโมง¹

การที่ฝรั่งเศสยกเอาตราดขึ้นมาเป็นข้อต่อรองใหม่ สร้างความวิตกและหนักใจให้กับฝ่ายไทยมากยิ่งขึ้น ดังรายงานของพระยาสุรียานุวัตรกล่าวว่า

เรื่องเมืองตราดกับจันทบุรี เข้ามาขวางอกอยู่เช่นนี้ เหตุือสติปัญญาและเหลือกำลังที่จะตกลงในใจลงใดแต่ ๆ ความหนักใจองหนาชวาพระพุททเจ้าอยเสมอว่า ถาสัญญาคกลงกันไม่ได้ เมืองจันทบุรีแลตราดก็พรากจากอกเป็นแน เสียกายเมืองตราดที่เป็นเมืองนอยกดับจะพลอยเสียเมืองจันทบุรีที่เป็นเมืองใหญ่ตามไปควย... ครั้นจะยอมให้เมืองตราดและเกาะกงก็ศักใจไม่ได้ เพราะ... ชาวเมืองนั้นเป็นชาติไทยที่แท้เสมอกับเป็นเลือดเนื้ออันเดียวกัน จะรบกับเขาก็สู้เขาไม่ได้ จะทำอย่างไรดี²

พระยาสุรียานุวัตร ได้ยื่นรายงานมายังกรุงเทพฯ ขณะเดียวกันก็ได้ปรึกษากับเซอร์เฮคมัน มอนชัน* ว่าควรจะยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศสหรือไม่

¹ กองจดหมายเทศาภิบาล, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 4 มกราคม 122.

² กองจดหมายเทศาภิบาล, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

* เซอร์เฮคมัน มอนชัน เป็นเอกอรรคราชทูตอังกฤษประจำกรุงปารีส.

เซอร์ เอ็ดมันด์ มอนตัน ให้ความเห็นว่าเป็นปัญหาที่ทรมานยาก และเท่าที่ฟังความมาก็เห็นได้ว่าฝรั่งเศสตั้งใจจะเอาเมืองตราดให้ได้ไม่ว่าทางใดทางหนึ่ง ถ้าให้ไม่ได้ฝรั่งเศสคงไม่ออกจากเมืองจันทบุรี ถึงในเวลานี้ก็จะยอมให้เขาเหลือทหารไว้ 25 คน การที่มีทหาร 1 คน หรือ 25 คน หรือ 1,000 คนนั้น เซอร์ เอ็ดมันด์ มอนตัน เห็นว่าเป็นออกคิวเพ้นท์เท่านั้น ถ้าฝรั่งเศสไม่พอใจขึ้นเมื่อใดก็จะเอาทหารกลับเพิ่มเติมเข้าไปในเมืองจันทบุรีได้เสมอ ถ้าไทยต้านทาน ก็จะเป็นเหตุที่จะพลาดได้ว่าฝ่ายไทยยกกองสงครามเย็น เซอร์ เอ็ดมันด์ มอนตัน บอกแก่พระยาสุรียานุวัตรว่าขออย่าให้คิดรบกับฝรั่งเศสเป็นอันขาด ถ้าวิวาทกันขึ้นแล้วมิใช่แต่จะเสียตราด ต้องเสียเมืองจันทบุรี เข้าไปอีกด้วย¹

ในที่สุคพระยาสุรียานุวัตร ก็ได้เสนอแนวทางของอนุสัญญาไว้ 2 ประการคือ

1. ถ้าไทยยกตราดและเกาะอีกหลายเกาะให้ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสต้องถอนทหารออกจากจันทบุรีทันที และอนุสัญญาข้ออื่น ๆ ก็ใช้ได้ทั้งหมด
2. รัฐบาลไทยจะไม่ยกดินแดนฝั่งซ้ายของทะเลสาบ จัปาคักกี มโนไพร ให้แก่ฝรั่งเศส ถ้าหากว่าการปักปันเขตแดนตกลงกันไม่ได้ ส่วนเรื่อง 25 กิโลเมตร พระตะบอง เสียมราฐ หลวงพระบางฝั่งขวา และเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสคงเดิมให้รื้อที่ไต่ตามอนุสัญญานี้

พระยาสุรียานุวัตรเห็นว่าถ้าทำตามประการหลัง จะยืดเวลาในการเตรียมต่อสู้กับฝรั่งเศสไปได้อีก 6 เดือน และยังหวังว่าเมื่อถึงเวลานั้นฝรั่งเศส

---

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรปการ ลงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ 122.

จะถูกดึงเข้าร่วมในสงครามญี่ปุ่น-รัสเซีย ในฐานะพันธมิตรของรัสเซีย¹
อย่างไรก็ตาม รัฐบาลไทยยอมรับข้อเสนอนี้หรือไม่ ไม่มีหลักฐานปรากฏ

ไทย-ฝรั่งเศสลงนามในสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447

การลงนามในครั้งนี้เป็นเพราะสถานการณ์ในขณะนั้นบีบบังคับ คือ
ฝรั่งเศสได้ส่งทหารมาทางตะวันออกเป็นอันมากในระยะที่ญี่ปุ่นกับรัสเซียกำลัง
จะทำสงครามกัน และมีข่าวหลายกระแสกล่าวว่า ฝรั่งเศสจะใช้กำลังส่วนนี้
จัดการกับไทย ขณะเดียวกันอังกฤษก็หันมาเจรจากับฝรั่งเศส เพื่อตกลงกับปัญหา
อาณานิคมกันฝ่ายไทยจึงเห็นว่าถ้ายอมทำสัญญากับฝรั่งเศสเสียในตอนนี้ ก็ยังดี
กว่าไปทำสัญญาหลังจากที่อังกฤษกับฝรั่งเศสตกลงปัญหาต่าง ๆ กันได้แล้ว ซึ่ง
ไทยไม่สามารถคาดการณ์ได้ว่าอังกฤษจะปล่อยให้ฝรั่งเศสจัดการกับไทยรุนแรง
มากขึ้นเพียงใด ในฝ่ายฝรั่งเศสเองก็ต้องรีบลงนาม เพราะฝรั่งเศสเป็น
พันธมิตรกับรัสเซียจึงกลัวว่าจะถูกดึงเข้าร่วมในสงครามระหว่างญี่ปุ่น-รัสเซีย
และอาจจะเกิดการกระทบกระทั่งกับอังกฤษพันธมิตรของญี่ปุ่นได้²

การลงนามในครั้งนี้จึงเป็นไปอย่างเร่งรีบ ดังเกตจากผู้ลงนามใน
สัญญาฝ่ายไทยก็คือ พระยาสุรียานุวัตร อธิบดีราชทูตไทยประจำกรุงปารีส ส่วน
ฝ่ายฝรั่งเศสก็คือ นายเคลคาเซ รัฐมนตรีต่างประเทศ ต่างจากสัญญาฉบับอื่น ๆ
ซึ่งเสนามติว่าการต่างประเทศจะเป็นผู้ลงนาม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 122.

หนังสือสัญญาฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447 มีทั้งหมด 16 ข้อ
สรุปใจความได้ดังนี้¹

1. กำหนดเขตแดนไทยกับเขมรโดยถือเพือกเขาวรรทัดเป็นหลัก
แล้ว วากินดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตรงหน้าปากเซ
2. กำหนดเขตแดนหลวงพระบาง โดยไทยต้องยกดินแดนฝั่งขวา
แม่น้ำโขง ตรงหน้าหลวงพระบางให้แก่ฝรั่งเศส
3. บัญญัติให้ตั้งข้าหลวงผสมทำการปักปันเขตแดนตามความในข้อ 1
และ 2 นั้น ให้เสร็จใน 4 เดือน
4. ให้รัฐบาลยอมเสียสละอำนาจที่จะเป็นเจ้าของแผ่นดินเมือง
หลวงพระบางทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง แต่อนุญาตให้คนไทยขึ้นลงในแม่น้ำโขง
ตอนที่ตกเป็นของฝรั่งเศสก่อนนั้นได้สะดวก
5. เมื่อได้ทำการปักปันเขตแดนและตกลงกันตามความข้างต้นนั้น
โดยเสร็จสิ้นแล้ว ฝรั่งเศสรับว่าจะออกจากจันทบุรี
6. ทหารของไทยที่ประจำอยู่ดินแดนภาคอีสาน ต้องเป็นชาติไทย
ทั้งหมด ส่วนตำรวจนั้นยอมให้มีนายตำรวจเป็นชาติเคนมาร์ค แต่ถ้าจะเปลี่ยน
เป็นชาติอื่นต้องปรึกษาฝรั่งเศสก่อน ส่วนตำรวจที่รักษาพระตะบอง เสียมราฐ
และศรีโสภณ นั้น ต้องเป็นคนพื้นเมืองทั้งสิ้น
7. การทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ดินแดนภาคอีสาน ต้องทำ
ด้วยทุนและแรงงานของคนไทย ถ้าทำไม่ได้ต้องปรึกษาฝรั่งเศส

---

¹หลวงวิจิตรวาทการ, การเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส (พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานศพ ขุนจิตรการธานี, 2509), หน้า 29-30.

8. ไทยจะทองให้ฝรั่งเศสเช่าที่ทำท่าเรือที่เชียงคาน หนองคาย
ไชยบุรี ปากน้ำคำ มุกดาหาร เขมราฐ และปากน้ำบอล

9. ไทยกับฝรั่งเศสจะทองรวมมือกันสร้างทางรถไฟจากพนมเปญ
ถึงพระตะบอง

ข้อ 10 และข้อ 11 บัญญัติวิธีการจดทะเบียนคนในบังคับ หรือ
อารักขาของฝรั่งเศส

ข้อ 12, ข้อ 13 ว่าด้วยอำนาจศาล

ข้อ 14, 15, 16 เป็นเรื่องพิธีการเกี่ยวกับสัญญา

การลงนามในสัญญานี้ จุดประสงค์ที่สำคัญของฝ่ายไทยก็คือต้องการให้
ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ถึงแม้จะรู้ว่าเป็ฝ่ายเสียเปรียบ ฝ่าย
ฝรั่งเศสก็เป็นฝ่ายที่ได้ประโยชน์จากสัญญานี้มากกว่าสัญญาที่ทำใน พ.ศ. 2445
เสียอีก แต่ก็ยังไม่เป็นที่พอใจแก่คณะรัฐมนตรีและพรรคอาณานิคม ตลอดจนพอลคา
และหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส

รัฐบาลฝรั่งเศสมีความเห็นว่า เมืองนครจำปาศักดิ์ มโนไพร ที่ฝ่าย
ไทยยกให้ฝรั่งเศสนั้นไม่คุ้มกันกับที่ฝ่ายฝรั่งเศสได้ทุ่มเทเงินทองเป็นจำนวนมาก
หลายล้านฟรังค์ เพื่อรักษากองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีเป็นเวลากว่า 10 ปี
ดังนั้นเพื่อให้คุ้มกับทุนที่ลงไป ฝรั่งเศสต้องรีบเอาแผ่นดินไทยตั้งแต่ตรากลงไป¹

ส่วนพรรคอาณานิคมก็มีความเห็นในเรื่องนี้ไม่ต่างจากรัฐบาลฝรั่งเศส
โดยกล่าวว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปการ ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 123.

ฝรั่งเศสเข้ามาอยู่ในเมืองจันทบุรีถึง 10 ปีแล้ว จะเอาเมืองจันทบุรี
เสียทีเดียว คืนแดนใต้นั้นลงไป ก็คงเป็นของฝรั่งเศสเอง จึงก็เทียบ
มองซิเออร์เคลคาเขาว่าเป็นความเขลาไป แลจนทุกวันนี้ก็ยังตั้งค้ำว่าจะ
ซัดขวางไม่ให้เซมเบอร์รติไฟหนึ่งสื่อสัญญาให้จงได้... พวกโกโลนี่ก็เริ่ม
เลยไปไม่มีที่หยุดยั้งที่ไหนเลยยิ่งกำเริบหนักยิ่งขึ้น เพราะเห็นว่าในเรื่อง
เมืองไทยนี้ เห็นเขาเซมเบอร์ร เขาไว้ในโอกาสของเขาได้สิทธิขาด
จะยุบกรุงฝรั่งเศสทำอะไรแก่ไทยก็คงจะได้อย่างใด... ความในเรื่อง
เมืองทรากินี โดยที่มองซิเออร์เคลคาเซเกรงกลัวพวกโกโลนี่อย่างลนลาน
นั้นไปพลดลงเป็นที่ประจักษ์ว่า เป็นการเข้าใจกันเสียแล้วว่าจะใดเมืองทราก
เป็นแน่¹

นอกจากนี้พวกหนึ่งสื่อพิมพ์ฝรั่งเศสก็ต้องการตั้งกล่าวด้วย ส่วนพ่อค้า
ของฝรั่งเศสต้องการที่จะให้มีการตั้งกงสุลฝรั่งเศสที่จันทบุรี และให้ยึดพระตะบอง
เสียมราฐ เป็นของฝรั่งเศสด้วย

การเจรจาหลังจากการลงนามแล้ว นายเคลคาเซจึงได้ยืนยัน
เรื่องเดิม นั่นคือถ้าต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี จะต้องยกเมือง
ทรากินีให้ฝรั่งเศส และมีการปักปันเขตแดนค้ำนทะเลกันทีเดียว นายสโตรเบลที่
ปรึกษาของไทยเห็นว่าไม่มีเวลาใดที่จะเหมาะในการที่จะยกเรื่องขึ้นมานเจรจา
มากเท่าในขณะนี้และถ้าได้รับการยินยอม สามารถทำให้ฝรั่งเศสเห็นคล้อยตาม
ได้จะทำให้ฝรั่งเศสให้สัตยาบัน ถ้าข้าก็จะลาข้าออกไปอีกหลายเดือน และโอกาส
ที่จะมีการเปลี่ยนรัฐบาลใหม่ในฝรั่งเศสก็มี จึงอาจทำให้ไทยพบกับรัฐมนตรีต่าง-
ประเทศคนใหม่ที่อาจจะเป็นศัตรูกับไทยได้มากกว่านี้ ดังนั้นเพื่อหลีกเลี่ยง
เหตุการณ์บางอย่างที่อาจจะเกิดขึ้นได้ และทำให้จันทบุรีคงอยู่เป็นของไทย²

¹ เพิ่งอ้าง.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ก.6/12 หนังสือจดโทรเบล กรมทูล
กรมหลวงเพชรวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 8 เมษายน 1904.

จุดประสงค์ที่สำคัญของนายสโตรเบลก็คือต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีก่อน แล้วกำหนดแนวพรมแดนจากทะเลสาบใหญ่ไปจดทะเลอ่าวไทยอย่างกว้าง ๆ ก่อน ต่อจากนั้นจึงให้มีการปักปันเขตแดนโดยละเอียดอีกครั้ง และการที่จะให้ฝรั่งเศสถอนตัวออกไปจากจันทบุรี ไทยควรยกเมืองตราดให้แก่ฝรั่งเศส¹

ฝรั่งเศสตกลงถอนทหารออกจากจันทบุรี

ผลของการเจรจาไทยยินยอมตกลงยกเมืองตราดให้กับฝรั่งเศสตามคำแนะนำของนายสโตรเบล เพื่อแลกกับการถอนทหารออกจากจันทบุรี นายสโตรเบลได้เปรียบเทียบฝรั่งเศสว่าเหมือนเสือที่กำลังหิว ไทยต้องยอมยื่นเนื้อให้ก่อนหนึ่งคือเมืองตราดให้แก่ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสก็คงพอใจ²

ฝ่ายไทยได้แจ้งให้ฝ่ายฝรั่งเศสทราบว่า ทหารฝรั่งเศสจะต้องออกจากจันทบุรีทันทีที่อนุสัญญาฉบับนี้ได้รับการให้สัตยาบันแล้ว และไทยก็จะมอบตราดให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสทันทีเช่นกัน³

ตามสัญญาฉบับนี้บ่งไว้ว่า ต้องให้สัตยาบันภายใน 4 เดือน คือภายในวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2447 แต่ทั้งสองท่อก้ออายุออกไปจนถึงวันที่ 20 กรกฎาคม ปีเดียวกัน⁴ ก่อนจะหมดอายุการให้สัตยาบัน รัฐบาลทั้ง 2 ประเทศได้ลงนาม

¹ เฟิงอ้าง.

² ขจร สุรพานิช, ที่ปรึกษาแผ่นดินของรัชกาลที่ 5 ชุมชนจุฬา 23 ตุลาคม 2512, หน้า 8.

³ กองจดหมายเทศาภิบาล, ร.5 ฉ.19/1 H.E. Phya Suriya-Declasse 18th May 1904.

⁴ กองจดหมายเทศาภิบาล, ร.5 ฉ.19/6 Translation of the Protocal Signed by H.E. Phya Suriya and Declasse on 11th of June 1904

ในพิธีสาร (Protocal) ฉบับลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 ตามพิธีสารฉบับนี้รัฐบาลทั้ง 2 ฝ่ายตกลงกันว่า เมื่อรัฐบาลให้สัตยาบันสัญญาฉบับนี้แล้ว รัฐบาลไทยจะมอบตราค ผังซ้ายแม่น้ำคอม และคานซ้ายให้แก่ฝรั่งเศส เป็นการเพิ่มเติมจากที่ให้ไว้ในอนุสัญญา 13 กุมภาพันธ์ 2447 และฝรั่งเศสจะถอนทหารออกจากจันทบุรีทันที ฝรั่งเศสก็ยังไม่ยอมให้สัตยาบัน จนต้องต่ออายุการให้สัตยาบันอีกเป็นครั้งที่ 2 ในเดือนธันวาคม 2447 รัฐบาลฝรั่งเศสจึงยอมให้สัตยาบันในสัญญาดังกล่าว

รัฐบาลไทยได้ตกลงมอบเมืองตราด และดินแดนอื่น ๆ ตามที่ได้ตกลงกันไว้ในสัญญาให้แก่ผู้ว่าราชการอินโดจีนในวันที่ 29 ธันวาคม 2447¹ และฝรั่งเศสจะถอนออกจากจันทบุรีในวันที่ 30 ธันวาคม ปีเดียวกัน²

ผลของสัญญานี้ที่สำคัญที่สุดคือ ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี และไทยก็ยอมยกเมืองตราด คานซ้าย และผังซ้ายแม่น้ำคอมให้กับฝรั่งเศสตามพิธีสาร ลงวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2447 เพื่อแลกเปลี่ยนกับการให้ทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี แต่ก็ไปยึดตราดต่อไปอีก จึงเป็นปัญหาที่รัฐบาลจะต้องเจรจาต่อไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/10 "ประกาศเรื่องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส" 29 ธันวาคม 123.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/10 หนังสือกรมหลวงเทเวศร์-วโรปการ ถึงนายบัวซอนนาศ์ 27 ธันวาคม 123.

ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี

ฝรั่งเศสได้ตกลงยอมถอนทหารออกจากจันทบุรีตามสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446 และได้ไปยึดตราค่อไปตามพิธีสาร ฉบับลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 นายบารอน เดอ กูร์เซด (Baron de Courcel)* ได้แสดงความเห็นการที่ทหารฝรั่งเศสเข้าไปตั้งอยู่ที่จันทบุรีว่า "เป็นการคอยให้ไทยได้กระทำตามหนังสือสัญญาฝรั่งเศสเท่านั้น ศัตรูเมืองและที่ดินแดนใกล้เคียงของเมืองนั้น ก็ได้อยู่ในความปกครองของเจ้าพนักงานกรุงสยามเสมอมา"¹

พวกนายทหารในจันทบุรีทราบข่าวเป็นการภายในล่วงหน้าแล้วว่า จะมีการถอนกองทหารออกจากจันทบุรี ผู้บังคับการทหารขณะนั้นคือ กอมมันด์ังส์ เวแนลจึงได้สั่งแก่ชาวฝรั่งเศสในจันทบุรีว่า

ถ้าจะไปดูแห่งไหนกับใครในอาณาเขตรสยามแล้ว จงอย่าทำร้ายชีวิตใคร ๆ ระวังอย่าให้เกิดเหตุที่จะต้องไปช่วยกำลังอาวุธใคร ๆ เป็นการตีมาก ทั้งอย่าได้ก่อเหตุขึ้นกับชาวสยามก่อนเลยที่เดียว เพราะใครรับคำสั่งอยู่ จูนี่ กอมมันด์ังส์ เวแนลยังได้สั่งแก่พวกจีนที่เอาไพร่ย่นำสุราแลสิ่งของ ซึ่งอยู่นาคายกองทหารฝรั่งเศสให้นำเอาไปปลุกสุราโรงเรือนให้แข็งแรง เลย ภายใน 6 เดือนข้างหน้า การทุกสิ่งกันแล้ว กองทหารฝรั่งเศสจะได้อพยพไปจากเมืองจันทบุรี โรงงานที่พวกจีนเอาไพร่ย่นนั้นก็ต้องรื้อถอนโดยรายเพื่อจะไดมอบให้แก่เขาเวอนเมนต์สยามทั้งสิ้น ส่วนในกอง

---

* บารอน เดอ กูร์เซด เป็นเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอน ขณะที่อังกฤษฝรั่งเศสทำหนังสือสัญญาเรื่องกรุงสยาม 1896.

¹ กองบรรณาธิการ กต., หนังสือจากพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัโรปการ ลงวันที่ 4 ธันวาคม 123.

ทหารเองก็ได้แต่ซ่อมแซม อาศัยอยู่ไปพลางกว่าจะถึงกำหนดที่จะรับความ
ตกลง ห้ามมิให้ก่อสร้างใหม่แข็งแรง เหมือนดังที่โคทำมาแล้ว ส่วนโคสำหรับ
เลี้ยงงูกองทหารก็ละเนื้อเอาแต่พอคี่ 6 เดือนทั้งขอเขาเปลือกให้ตัวพอ กับโค
และมากขึ้นก็กำหนดให้สองเป็นเดือน ๆ ละ 10 เกวียน 6 เดือนเป็นเขา
60 เกวียนเป็นประมาณ ส่วนโคของมองซิเออร์ฟีลาเคนท์ อยู่อีก 60 โคน
กอมมันต์จึงความมากเหลือแก่ความต้องการไป ควรจัดหัวไปขายที่กรุงเทพฯ¹

ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสคนสุดท้ายคือ กอมมันต์สังส์โพเคต์ ได้
เริ่มเคลื่อนย้ายทหารออกจากเมืองจันทบุรีไปส่วนย่อยลงหน้าไปก่อนบ้างแล้ว
ตั้งแต่วันที่ 2 มกราคม 2447 ต่อมาในวันที่ 5 มกราคม ปีเดียวกัน ตั้งแต่เวลา
11 ทุ่มจนถึงเวลาเช้า 3 โมงครึ่ง กองทหารฝรั่งเศสได้ออกจากจันทบุรีไป
ปากน้ำทั้งทางบกและทางเรือ ไปทางบกประมาณ 113 คน ทางเรือ 50 คน
ทั้งฝรั่งเศสและญวนและเรือดำเสียงรวม 60 ลำ² วันที่ 8 มกราคม* นับเป็น
วันสุดท้ายของการถอนทหารออกจากจันทบุรีไปตั้งที่ตราด

ขุนภาษาสุนทร ซึ่งมีหน้าที่จัดการหาเรือบรรทุกสิ่งของให้แก่กองทหาร
ฝรั่งเศสได้รายงานว่า

---

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.2.2/15 หนังสือขุนภาษา-
สุนทร ล้ำม ถึงพระยาวิเศษยาธิบดีผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ลงวันที่ 8 เมษายน 122.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.2.2/15 หนังสือกรมหลวง-
ดำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมขุนสมมติอมรพันธ์ 6 มกราคม 123.

* ระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีตั้งแต่ 9 สิงหาคม 2436 ถึง 8
มกราคม 2447 รวมเป็น 10 ปี 6 เดือน.

วันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2447 เวลา 11.00 กอมมันด์ังโฟเคต์ลงเรือรบชื่อ เคซีเค เป็นเรือรบขนาคูย้อมสามเสาสำหรับใช้ในลำแม่น้ำ มีทหารประจำ 50-60 คน ปืนใหญ่เท่าลูกกลมเกลี้ยง 6 กระบอก ปืนกล 2 กระบอก ความเร็ว 12 นอต บรรทุกสิ่งของจำพวกตุ๊กเตี้ยง โคและมา สำหรับส่งขึ้นที่แหลมงอบ และยังมีเรืออีกลำหนึ่งชื่อ เอริกัง เป็นเรือของบริษัทเมซาเยอริมารีตีม สำหรับบรรทุกสิ่งของ พอและโค ทหารฝรั่งเศส และทหารฉวน ไปส่งขึ้นที่เมืองตราดบาง แล้วยุไปส่งเมืองไซงอนบาง เรือเคซีเคพวงเรือปอก ที่กอมมันด์ังโฟเคต์วางสำหรับลำเลียงของรวม 8 ลำ ถึงแหลมงอบเวลาจวนค่ำ¹

ฝรั่งเศสมอบเมืองจันทบุรีแก่ไทย

ฝรั่งเศสกำหนดมอบเมืองจันทบุรีคืนให้กับไทย วันที่ 10 มกราคม 2447 โดยไม่ต้องมีพิธีการรับส่ง² สมเด็จพระเจ้าอนงยาเชอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ จึงกำหนดให้พระยาศรีสหเทพกับมิสเตอร์เวสเทนการ์ด ออกไปรับเมืองจันทบุรี³ พระยาศรีสหเทพได้รายงานในเรื่องนี้เอาไว้ว่า

ได้ออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 8 มกราคม ศก 123 เวลา 3 ยามเศษ ควบเรือเพชรอินทรา มาลงเรือมกุฎราชกุมารที่หน้าเมืองสมุทรปราการ ข้าราชการที่มากับพระยาศรีสหเทพมี มิสเตอร์เวสเทนการ์ด กับมิสเตอร์รอนินส์

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และแซนปัจจุสานนท์, เรื่องเดิม, หน้า 180-181.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.2.2/15 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 7 มกราคม 123.

³ เพ็ญอ้าง.

เวลาย่ำรุ่ง วันที่ 9 มกราคม ศก 123, ออกจากเมืองสมุทรปราการ
เวลายามเศษถึงปากน้ำเมืองจันทบุรี แต่เนื่องจากเป็นเวลาเคื่อนมีคทอง
ทอดสมออยู่นอกเกาะนมสาว

วันที่ 10 มกราคม ศก 123, เข้าปากน้ำเมืองจันทบุรี ค่ายทหารฝรั่งเศส
ที่ปากน้ำว่างเปล่าไม่มีทหารฝรั่งเศสแล้ว แต่ยังมีคนของกงสุลฝรั่งเศส
ประจำรักษา และมีธงฝรั่งเศสชักอยู่บนเสาธงหน้าค่าย พระยาวิชยาธิบดี
ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี พร้อมควยกรมการนำเรือมาคอยรับ ต่อจากนั้น
จึงเรือเล็กขึ้นไปเมืองจันทบุรี เรือกรรเชียงไป 3 ชั่วโมง ถึงเมือง
จันทบุรีเวลาเที่ยงเสา โค้ททราบจากพระยาวิชยาธิบดีว่า กองทหารฝรั่งเศส
โคเล็กถอนไปจากเมืองจันทบุรีหมดแล้ว แต่วันที่ 8 มกราคม มีขุนสุนทร-
ภาษาลูมาเป็นตุ้มเรือลำเดียว ไปส่งกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองตราดเพื่อ
จะโคช่วยดูแลและป้องกันคนและเรือที่ต้องเกณฑ์วางไปส่งกองทหารฝรั่งเศส
และเพื่อจะได้สืบการงานควย

อนึ่งก่อนเวลาที่กองทหารฝรั่งเศสจะยกไปจากเมืองจันทบุรีนั้น กอมมันด์ัง
โทเคต์ ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสโคออกประกาศปิดกั้นตลาดในเมืองจันทบุรี
หนึ่งประกาศนั้นลงวันที่ 2 มกราคม ศก 123 มีถ้อยคำว่า

คำป่าวร้องของบัญชาการกองทหารฝรั่งเศสโคแจ้งแก่ราษฎร
ทั้งหลายที่อยู่ภายในเมืองจันทบุรี ไททราวมทั้งกันก่อนที่จะยกออกจาก
เมืองจันทบุรีนั้นว่า

ควยกรุงฝรั่งเศสกับกรุงสยามโคตกลงกันทำหนังสือสัญญาทาง
พระราชไมตรี เพื่อให้ขอชัคขวางกันสาบสูญเสีย และจะโคผูกพันชัค
ทางพระราชไมตรีต่อไป เพราะฉะนั้นจึงเห็นวากองทหารฝรั่งเศส
ที่โคตั้งประจำอยู่เมืองจันทบุรีนั้นเป็นการไม่มีประโยชน์รื้อบาด
แห่งรีบพิลิกฝรั่งเศสจึงโคคิดให้ถอนกองทหารนั้นเสีย และจะ
โคยกไปตั้งมั่นคงอยู่เมืองตราด ซึ่งตกเป็นของกรุงฝรั่งเศส
โคยเหตุนี้ผู้บังคับบัญชากองทหารฝรั่งเศสและราษฎรฝ่ายสยาม
คงจะอยู่เย็นเป็นสุขควยกัน ส่วนพวกที่อยู่ในความปกครองของ
ฝรั่งเศสนั้นไม่ควยมีความวิตกโคยเหตุวามีกงสุลฝรั่งเศสเป็นที่
พึ่งประจำอยู่ในเมืองนั้น¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสทเทพ
กรมหลวงพระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123.

ทางฝ่ายไทย พระยาศรีสทเทพได้ทำประกาศให้พระยาวิชาธิบดี
ออกประกาศฉบับหนึ่ง ความว่า

พระยาวิชาธิบดี ยวราชกุมารเมืองจันทบุรี ขอประกาศให้ทราบทั่วกัน
ว่า ควญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ
มีพระบรมราชประสงค์จะทรงระงับข้อถกเถียงอริบาดหมางทั้งปวงใน
ระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส และเพื่อบำรุงทางพระราชไมตรีซึ่งมี
อยู่ระหว่างสองพระนคร ให้สนิทสนมถาวรมั่นคงสืบไปและโดยมีพระราช
ประสงค์อันใหญ่ยิ่งที่จะให้ไพร่ฟ้าชาวแผ่นดินและคนในบังคับต่างประเทศทุก
ชาติทุกภาษา ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมีโอกาสประกอบการหาเลี้ยง
ชีพและค้าขายให้มีความสุขสำราญ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
ทำหนังสือสัญญาใหม่กับฝรั่งเศส สองฉบับ ๆ หนึ่งลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์
รัตนโกสินทร ศก 122 อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ 29 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก
123 เป็นการสำเร็จคู่กันแล้ว

ในหนังสือสัญญาใหม่นี้ มีความขอหนึ่งซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสสัญญาว่าจะถอน
ทหารฝรั่งเศสออกจากเขตแขวงเมืองจันทบุรี และบังคับรัฐบาลฝรั่งเศสให้
ไต่ถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเขตแขวงเมืองจันทบุรีสืบเนื่องตามขอความ
ในสัญญานั้นแล้ว

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการทนายบ้านเมืองแลอาณา
ประชาราษฎร์ ทั้งคนในบังคับไทยแลคนในบังคับต่างประเทศทั้งปวงให้
ได้รับความสุขสำราญเจริญสมมรรณยิ่งขึ้นเสมอหน้ากัน เพราะฉะนั้นตั้งแต่
สืบไป ให้อาณาประชาราษฎร์ในเขตแขวงเมืองจันทบุรีถือและทราบ
ว่า ไทยกับฝรั่งเศสได้เป็นมิตรอันสนิทกันแล้ว ให้มีความอุสาคหัดใจทำ
ไร่นา ค้าขายและประกอบการเลี้ยงชีพให้เจริญยิ่งขึ้น และมีความผาสุกสืบต่อไป

ต่อมาพระยาวิชาธิบดี ได้แจ้งต่อพระยาศรีสทเทพว่า ไวลด์กงสุล
ฝรั่งเศสได้ให้คนมาแจ้งความว่า โรงเรือนบนป้อมที่ฝรั่งเศสได้เคยอาศัยอยู่นั้น
บัดนี้ทหารกลับไปหมดแล้ว ไวลด์กงสุลฝรั่งเศสไม่มีคนจะรักษาเพียงพอ และไวลด์
กงสุลฝรั่งเศสได้ทราบว่ามีคนไปรื้อถอนไม้เครื่องเรือนเหล่านั้นข้างแล้ว ขอให้

พระยาวิชาชิปคือช่วยรักษาด้วย พระยาศรีสทเทพเห็นว่าการขอตั้งกลาวเป็น การตีแก่เรามาก ต้องจัดการถือเอาว่าไวส์กงสุลฝรั่งเศสได้บอกคืนที่บนป้อม และยกโรงเรือนนอกจากบริเวณบ้านที่ไวส์กงสุลฝรั่งเศสพักอาศัยอยู่ให้แก่เรา ๆ ควรจัดการรักษาบ้านทันที ถ้าจัดการรักษาเสียใหม่มั่นคงแล้วจะเป็นนำหนักใน การที่จะพูดเรื่องให้ย้ายสถานกงสุลฝรั่งเศสได้เป็นอันมาก พระยาศรีสทเทพจึง สั่งให้พระยาวิชาชิปจัดคนขึ้นไปรักษาโรงเรือนเหล่านั้นที่อยู่บนป้อมโดยทันที และให้ปกครองอย่างเต็มที่ทุกอย่าง เพราะเชื่อว่าถ้าไปปกครองบนป้อมเต็มที่ แล้ว ถึงไวส์กงสุลฝรั่งเศสจะต้องการอยู่ในบ้านเมืองบนป้อมที่ยังอาศัยอยู่นั้นก็ คงอยู่ไม่ได้ เพราะมีคนไทยไปล้อมอยู่ ตองไขนํ้าบอรวมกันและกระทำการ ต่าง ๆ อย่างธรรมดานิยมแบบไทย ฝรั่งเศสจะอยู่เป็นสุขไม่ได้เอง¹

ฝรั่งเศสขอตั้งกงสุลที่จันทบุรี

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสถอนออกไปแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสขอตั้งกงสุล ที่เมืองจันทบุรี รัฐบาลไทยตกลง ในตอนแรกให้พักอยู่ในค่ายฝรั่งเศสก่อน ภายหลังรัฐบาลของเราได้รับซื้อเรือจากมอญตะยะมังชา พม่าในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นสถานกงสุลฝรั่งเศส ให้เป็นสถานกงสุลฝรั่งเศส² แต่ขึ้นมา ที่ตั้งของสถานกงสุลฝรั่งเศสนี้ พระยาศรีสทเทพบรรยายเอาไว้ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสทเทพ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123.

² ชุมนุมเรื่องจันทบุรี, อนุสรณ์ในงานศพ นางวรรณ จันทวิมล 2514, หน้า 238.

ที่บ้านนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำฝั่งซ้าย ฝ่ายตะวันออกท้ายเมืองสุดหมู่บ้านเป็นที่
 บ้านอยู่ตรงแหลม น้ำเซาะ แต่เป็นที่ไชยภูมิดี แลเห็นโคสุดคองน้ำโตเมือง
 ระยะทางไกล หน้าบ้านลงแม่น้ำสองคาน เพราะเป็นที่แหลมแม่น้ำคด
 เป็นพื้นที่ยาวและกว้างประมาณ 2 เส้นเศษ มีเรือนใหญ่ทรงปั้นหยา 2 ชั้น
 ทำควยไม้สัก มีเรือนแถวสำหรับคนใช้ แลครัวไฟทำควยไม้สักเรียบรอยคี่
 ครัวเรือนก็ยังมี สีสีทาคอนซางจะเกา เพราะทามาประมาณ 2 ปีแล้ว
 แต่ก็ยังสะอาดเรียบรอย เรียกว่าพอจะอยู่ได้¹

ก่อนจะย้ายไปอยู่ ไวล้งงสุดฝรั่งเศสคือ มองซีเออร์ปายา ได้ขอให้
 ทำและซ่อมแซมบ้านมองเซยะบางอย่างให้แล้วเสร็จก่อนที่ไวล้งงสุดจะไปอยู่

รายการที่ไวล้งงสุดฝรั่งเศสขอให้ทำคือ

1. ให้กันห้องอาบน้ำที่กระไดข้างหลังชั้นบนให้กันอีก 2 ห้อง
2. ให้กันห้องชั้นล่างคานตะวันตกให้ใหม่ 1 ห้อง
3. ทาสีใหม่ทั้งข้างนอกและข้างใน
4. ถมดินเป็นเชือกกันน้ำท่วมตามริมแม่น้ำทางหน้าบ้าน 2 คาน
5. ซุกบ่อน้ำ
6. ปลุกโรงม้าให้พอไว้มาได้ 4 ตัว
7. ทำรั้วบ้านควยหลังบ้านตลอด
8. ทำทางใหม่ทางเดินทางหลังบ้าน ไปประจบกับทางเดินที่ไปวัดฝรั่ง
9. เสาธง

พระยาศรีสหเทพเห็นว่า คำที่ร้องขอให้ทำนั้น ก็เป็นการโง่งเอา
 เปรียบมาก เห็นว่าเราอยากได้บริเวณบ่อน้ำให้หมดเป็นที่แล้วก็ร้องขออะไร

---

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสหเทพ
 กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123.

ต่าง ๆ เพราะถ้าจะพูดถึงแล้วความต้องการของคนสำหรับไหมีอะไรต่าง ๆ ในบ้านจะว่าเป็นว่าต้องมีอะไรสักเท่าใดก็ได้ แต่เมื่อตรวจสอบอีกชั้นหนึ่ง เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเสียเปรียบอยู่แล้ว คิดทำเสียให้แล้วเสียโดยเร็ว และคิดอ่านสกัดกันเสียให้เด็ดขาดอย่าให้ร่องอะไรเพิ่มเติมได้อีกจะดีกว่า ทั้งการที่จะทำนั้นใช้เงินประมาณ ๑ หมื่นบาท และได้กำหนดจะให้ไวส์กงสุลฝรั่งเศสย้ายไปอยู่ที่บ้านมองเซຍะในวันที่ 18 มกราคม¹

ฝรั่งเศสขอที่ดินปากน้ำจันทบุรี

ฝรั่งเศสได้ขอที่ดินและสิ่งอื่น ๆ ทดแทนในการที่กองทัพฝรั่งเศสเลิกถอนไปจากเมืองจันทบุรี พระยาศรีสหเทพได้ให้มิสเตอร์เวสเทินการ์ด มิสเตอร์รอบิล ไปตรวจพร้อมกับไวส์กงสุลฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 14 มกราคม พร้อมกับให้นายเรือมกุฎราชกุมาร ไปหาแผนที่ที่ดินรายนี้ ปรากฏว่าที่ดินปากน้ำที่ไวส์กงสุลร้องขอนั้นเป็นเนื้อที่หมดแหลม และที่ฝั่งศพ

ที่ดินปากน้ำที่ไวส์กงสุลขอนั้น คือที่ป้อมบนแหลมปากน้ำฝั่งตะวันออกเป็นที่ตั้งอยู่ตรงนั้นแห่งเดียว ซึ่งฝรั่งเศสได้ปลูกถักขึ้นเดี่ยว ๆ เป็นตึกสี่ สิ่งของที่ใช้สร้างตึกนี้เป็นต้นว่า อิฐ กระเบื้อง ปูน ซีเมนต์ หินทราย เป็นของจากกรุงฝรั่งเศสที่แหลมนี้เป็นที่บังลมหอดเรือได้ทุกฤดู ถ้าให้ฝรั่งเศสจะนำเสียค่ายเป็นอย่างไรถ้าการพอจะแก้ไขได้โดยประการใดควรจักโดยเต็มกำลัง แต่ถ้าจำเป็นควรให้แต่ครึ่งแหลมรัษาอีกครั้งหนึ่งไว้แล้วชดชุ หรือทำรั้วกันเสียให้เป็นเขต

วันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 123 พระยาศรีสหเทพพร้อมด้วยมิสเตอร์เวสเทินการ์ด และมิสเตอร์รอบิล ได้ไปพบตกลงกับไวส์กงสุลดังนี้²

¹ เพิ่งอ้าง.

² เพิ่งอ้าง.

1. ที่ดินที่ปากน้ำ ถ้าวรัฐบาลสยามจะให้แก่ฝรั่งเศสตามขอแล้ว
ไวส์กงสุลยอมรับว่าถ้าฝรั่งเศสได้แก่เพียงปลายแหลมชั้นนอก คือ ครึ่งแหลมก็พอ
ไวส์กงสุลรับว่าจะมีบอกแนะนำมายังอุปทูตดังนี้

2. ที่ฝั่งศพฝรั่งเศสและญวนบนป้อมในเมืองจันทบุรีให้เฉพาะเนื้อที่
ยาว 11 วา กว้าง 13 วา ที่รายนี้ไวส์กงสุลขอกมาจากจนจกถนนเป็นเนื้อที่ใหญ่
กว่าป่าช้าสักเท่าครึ่ง แต่พระยาศรีสุนเทพไม่ยอมให้ และได้รับรองกับไวส์กงสุล
ว่าจะไม่ปลูกเรือนโรงในหน้าที่ฝั่งศพนั้น เพราะฉะนั้นขอกที่ป่าช้าออกเสีย
ไวส์กงสุลก็ยอม

3. ที่ฝั่งศพที่ปากน้ำมี 2 แห่ง คือศพฝรั่งที่เชิงเขาแหลมสิงห์ ฝั่ง
แม่น้ำฟากตะวันตก เป็นเนื้อที่ยาว 9 วา 2 สอก กว้าง 8 วาแห่งหนึ่ง ที่ฝั่งศพ
ญวนนั้นอยู่ชายทะเลฝั่งฟากตะวันออก เป็นเนื้อที่ยาว 21 วา กว้าง 4 วาสอง
สอกแห่งหนึ่ง ที่ 2 แห่งนี้เป็นที่ว่างเปล่า ควรตกลงกันให้ตามเนื้อที่นั้นได้

ข้อความทั้งหมดไวส์กงสุลฝรั่งเศสรับว่าจะแนะนำมายังอุปทูตฝรั่งเศส
ที่กรุงเทพฯ

พิธีฉลองเมืองจันทบุรี

หลังจากได้เมืองจันทบุรีคืนมาแล้ว ทางไทยได้จัดทำพิธีฉลองโดยตั้ง
กรมการขึ้นมา เนื่องจากถือกันว่าป้อมเป็นสัญลักษณ์ของการถูกยึด ดังนั้นเมื่อ
ทำพิธีรับมอบกันแล้ว ต้องเข้าไปอยู่ในป้อม¹

การทำพิธีนั้นคือ ตั้งเสาธงใหม่สูง 13 วา บนกลางป้อม ปลูกโรงพิธี
โรงเลี้ยง และโรงการเลน มีจิว ทุนจีน ละคร ยี่เก ตกแต่งโรงเหล่านี้ทั้งคางม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฉ.21/19 เรื่องไทยเข้าอยู่ใน
ค่ายและป้อมที่ฝรั่งเศสออกไปและมีการฉลอง.

ในเวลากลางคืนมีการจุดโคมไฟสว่างทั้งบนบ่อ และตามบ้านราษฎรทั่วไป มี
กรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านในแขวงเมืองจันทบุรีมาประชุมพร้อมกัน มี
พวกลูกค้าไทย จีน พม่า ตองสู ทั้งคนในบังคับไทย และคนในบังคับต่างประเทศ
ทุกภาษาพร้อมเพรียงกันมาช่วยทำงาน ยิ่งเฉพาะคนในบังคับฝรั่งเศสมีความยินดี
ออกทุนรอนซื้อสิ่งของมาช่วยในงานเลี้ยง และตัวเองก็มาช่วยตักตวงทำการ
โดยแข็งแรง

ครั้นเวลาเย็นวันที่ 14 มกราคม ร.ศ. 123 ได้นิมิตพระสงฆ์
52 รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ มีพระครูสังฆปาโมกข์ เจ้าคณะเมืองเป็นประธาน
พร้อมด้วยพระครูจันทบุรีจารย์ เจ้าคณะรอง และพระครูเจ้าคณะแขวง
พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์วันนี้พระครูสังฆปาโมกข์จัดตั้งเป็น 5 หมู่ คือ หมู่
กลางสวดพาทย์กัน ทิศบูรพาสวดสมัย ทิศทักษิณสวดเจ็ดตำนาน ทิศอุดรสวด
ธรรมจักร ทิศตะวันตกสวดสิบสองตำนาน และเวลาเย็นเมื่อยกเสาชิงขึ้นนั้น
พระสงฆ์พร้อมกันสวดขยับโศเป็นมงคลด้วย และมีโหรมาตั้งบูชาเสดาะเคราะห์
เมื่อเจริญพระพุทธมนต์จบแล้วมีการเลี้ยงใหญ่ พระยาศรีสุนทรเทพพร้อมพระยา
วิชาญพิดี ไว่สังสุลและภรรยา กับกรมการผู้ใหญ่ นั่งโต๊ะในโรงพิธี ส่วน
กรมการผู้น้อย กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หลวกลูกค้าทั้งปวงนั้น เลี้ยงเกาเหลา รวม
คนที่เลี้ยงประมาณ 2,000 คนเศษ เป็นการรื่นเริง มาก ของที่เลี้ยงทั้งปวงเป็น
ของพวกลูกค้าคนในบังคับไทยและคนในบังคับต่างประเทศออกทุนจัดมาเลี้ยง
เมื่อถึงเวลาของหวานก็มีการดื่มถวายชัยมงคลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และพระบรมราชวงศ์ด้วย พระยาศรีสุนทรเทพได้ดื่มทอบีให้ เพรสตีเคนท์และวิบีลิก
ฝรั่งเศส เมื่อเลี้ยงอาหารเสร็จแล้ว มีการเล่นตอไปตลอดคืน ถึงเวลา ก็มี
ภรรยากรมการและภรรยาไทยจีนพวกพ่อค้าคนในบังคับไทย และคนในบังคับ
ต่างประเทศพร้อมใจกันออกทุนเองจัดอาหารต่าง ๆ มาตั้งร้านเลี้ยงกัน

ครั้งรุ่งขึ้นวันที่ 15 มกราคม สก 123 เวลา 2 โมงเช้า ใ้ถวาย
อาหารบิณฑบาตและเครื่องคัมไทยทานแก่พระสงฆ์ เครื่องอาหารเลี้ยงพระสงฆ์
นั้น พ้อคำคนในบังคับไทยและคนในบังคับต่างประเทศพร้อมใจกันขอรับเลี้ยงด้วย¹

ครั้นเวลา 3 โมงเช้าทรง พระยาวิชาธิบดี ผู้ว่าราชการ เมือง
กรมการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พ้อคาทุกภาษาทั้งคนในบังคับไทยและต่างประเทศ
พร้อมด้วยราษฎรในเมืองจันทบุรี มาประชุมพร้อมกันรอบเสาชิงและเต็มทั้งบน
ป้อม แล้วพระยาศรีสหเทพก็อ่านคำประกาศมีข้อความคล้ายคลึงกับที่ได้ประกาศ
ไปแล้ว และคำถวายไชยมงคลแล้วก็ชักธงราชขึ้น (ธงช้าง) พระสงฆ์สวด
ชยันโต ที่ประชุมโห่ พลทหารทำวัตรยาอุษ แล้วยิงสลุด 3 ครั้งทั้งบนป้อมและ
ในเมือง เครื่องดนตรีทั้งหลายบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี เรือรบที่
ปากน้ำก็ตอกแวงเรือและยิงสลุด 21 นัดด้วย เป็นการเอิกเกริกครึกครื้นไปทั้ง
เมือง

พระยาวิชาธิบดีได้ไปอยู่ในค่ายวันที่ 19 มกราคม 123 และได้
ขนย้ายของไปตั้งที่ว่าการในค่าย วันที่ 21 มกราคม 123 ได้เปิดทำการ นับ
ว่าจันทบุรีได้กลับคืนมาเป็นของไทยโดยสมบูรณ์แล้ว²

การจั้รราชการ เมืองจันทบุรี

พระยาศรีสหเทพได้รายงานการปกครองของจันทบุรีภายหลังกองทหาร
ฝรั่งเสสออกไปแล้วว่า จากการไปตรวจที่หัวราชการทุกแห่ง เช่น อำเภอมือง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม 123.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.21/9 การรับเมืองจันทบุรีและตราด.

อำเภอฟรีว และอำเภอพลอยแหวน เป็นต้น การปกครองยังบกพร่องกว่าหัวเมืองชั้นในอยู่มาก เป็นเพราะเวลาที่ฝรั่งเศสอยู่หาคนไปรับราชการไม่ได้ ตำแหน่งพนักงานต่าง ๆ เช่น ปลัดอำเภอ ยังว่างอยู่มาก อีกประการหนึ่งพระยาวิษยาธิบดีนั้นถึงแม้ว่าจะมีความสันทัดในการฉอฉน รักราชการที่เกี่ยวข้องดี และมีอัครยาศัยใจคอมันคงดีก็จริง แต่คุณวุฒิในการปกครองยังอ่อน และพระเทพสงครามปลัดยิ่งอ่อนหนักลงไปอีก ตกลงกว่าในที่ว่าการเมืองอ่อนทีเดียว

นายอำเภอเมืองขณะนั้นมีนายประจวบเป็นนายอำเภอ การงานบกพร่องมากและเกียจคร้านไม่ได้ออกตรวจท้องที่ในสภานี้เลย พระยาศรีสหเทพได้สั่งให้ถอดนายประจวบออกจากอำเภอเมือง และสั่งให้พระเทพสงครามเข้าทำการเป็นนายอำเภอแทนจะได้ตรงตามระเบียบ และไม่เปลืองตัวนายอำเภอใหม่ด้วยถึงพระเทพสงครามจะยังอ่อน ก็จัดปลัดอำเภอแข็ง ๆ หนุนเข้าไว้ เพราะการอำเภอเมืองน้อยถึงจะเป็นคนคุณวุฒิอ่อนอยู่บ้าง แต่ถ้าเป็นคนตรงมีความเพียรสักหน่อย และโอบอ้อมอารีกับพวกจีนและญวนให้เป็นที่นับถือนิยมอยู่แล้วคงจะทำการดีได้

ที่อำเภอฟรีว * มีหลวงทิศเสีयरคุณ เป็นนายอำเภอ การงานเรียบร้อยดี เป็นที่นิยมของราษฎร ผู้ใหญ่ และกำนัน อำเภอพลอยแหวน การงานก็เป็นปกติ แต่ก็บกพร่องอยู่เหมือนกัน แต่ได้จัดคนส่งไปเพิ่มเติมและหนุนขึ้นทันที การงานคงจะเรียบร้อยได้

ในเมืองขลุง พระยาศรีสหเทพ จัดให้หลวงเสนาราชภักดีศรีสงคราม ยกกระบัตร ไปรับตำแหน่งนายอำเภออยู่คราวหนึ่ง ชั่วในเวลาที่กองทหารฝรั่งเศสกำลังเลิกถอนทหารไปจากเมืองจันทบุรี แต่บัดนี้การสงบแล้ว แต่เมืองขลุงเป็น

* ปัจจุบันคืออำเภอแหลมสิงห์.

เมืองสำคัญ ค่ายเป็นอำเภอชายแดน ต้องมีคนดี ๆ อยู่เป็นนายอำเภอจึงจะได้ในที่สุดก็สั่งให้หลวงวรบาทภักดี จะเป็นนายอำเภอ

ส่วนอำเภอคลองใหญ่ ซึ่งเคยเป็นแขวงเมืองตราด และบัดนี้ตกมาเป็นเมืองของจันทบุรีนั้น พระยาศรีสหเทพได้ปรึกษากับพระยาวิชชาธิบติแล้ว เห็นว่า ขุนชคิริทวีป นายอำเภอศรีบัวทอง แขวงเมืองตราด เป็นผู้มีความสามารถจะรับราชการได้จึงแต่งตั้งให้ขุนชคิริทวีปเป็นนายอำเภอคลองใหญ่แล้ว

พระยาศรีสหเทพเห็นว่าการปกครองเมืองจันทบุรีเป็นการง่าย พลเมืองเป็นคนเรียบร้อย และเป็นพ่อค้าโดยมาก การโจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อย โศกกระเบื้องปล่อยไต่ทุกแห่ง เป็นเมืองที่ดีกว่าเมืองใด ๆ ในพระราชอาณาเขต ในเรื่องโจรผู้ร้าย การปล้นสดมภ์นับไต่ว่าไม่มี การที่เป็นเช่นนี้ได้ความว่าเป็นมาแต่เดิมจนบัดนี้ ไม่เฉพาะแต่ในเวลาที่พระยาวิชชาธิบติเป็นผู้ว่าราชการเมือง

การเรือนจำมีนักโทษที่ตัดสินแล้ว 53 คน ระหว่างพิจารณา 20 คน รวม 73 คน การรักษาและระเบียบแบบแผนพอใช้

พลตระเวรเวลานี้มี 30 คน เกยยังขาดอีกมาก เพราะพลตระเวรเงินเดือน 15 บาท หากคนเข้าไม่ได้ จึงควรริบจับพลตระเวรเป็นพลตำรวจภูธรเสีย

เมืองจันทบุรีบัดนี้เป็นเมืองชายแดน และเป็นเมืองที่มีพื้นที่บริบูรณ์ที่ยังหนุ่มบำรุงการเพาะปลูกค้าขายให้เป็นเมืองสำคัญได้เมืองหนึ่ง ควรยกเลิกการเกณฑ์ทหารในแขวงเมืองจันทบุรีเสีย คิดหนุ่มบำรุงการเพาะปลูกการค้าขายให้เจริญจะเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองดีกว่านี้เป็นอันมาก

พระยาศรีสหเทพได้เรียกพวกพ่อค้าไทยจีนทั้งเขตแขวงเมืองจันทบุรีมาประชุมไต่ถามว่ามีความสุขสบายดี ไม่มีผู้ใดข่มเหงเบียดเบียนให้เดือดร้อน และได้เสนอให้มีการบำรุงการค้าและการเพาะปลูกดังนี้

1. ทำกระโจมไฟที่ปากน้ำบนเขาแหลมสิงห์ จะเป็นประโยชน์แก่เรือลวกค้าไปมาเป็นอันมาก
2. ควรให้มีโทรศัพท์จากกระโจมไฟปากน้ำไปถึงในเมือง เพื่อบอกข่าวเรือไปมา จะทำให้สะดวกในการค้าขายและทางราชการ เป็นอันมาก
3. ขอให้กรุยร่องน้ำ แต่ปากน้ำถึงเมือง เพื่อให้สะดวกแก่เรือขึ้นลง เพราะน้ำในแม่น้ำตื้นมาก
4. ทำสะพานน้ำในตลาดสำหรับเป็นท่าขนส่งสินค้าขึ้นลง 5 แห่ง ประมาณราคาสะพานละ 800 บาท
5. ทำสะพานข้ามแม่น้ำในเมืองพอให้มาและเกวียนเดินได้ ถ้ามีสะพานจะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายในเมืองเป็นอันมาก เพราะสินค้าทางพลั่วและทางสระบาปต้องมาลงทางเมืองนี้ทั้งนั้น
6. ควรซ่อมแซมถนนหลังเมืองค่านตะวันออกให้ทางไปสระบาปและพลั่วให้ใช้เกวียนได้ทุกฤดู
7. ทางเมืองขลุ่ยขอให้ซ่อมแซมถนนในเมืองทาง 10 เส้น ที่เป็นทรายให้แข็งและขอให้ทำถนนจากในเมืองถึงปากน้ำระยะทาง 40 เส้น

และเนื่องจากจันทบุรีเป็นเมืองที่มีชัยภูมิดี สามารถทำให้เป็นเมืองงามได้เมืองหนึ่ง โดยการบำรุงรักษาสถานที่ที่ฝรั่งเศษได้สร้างไว้ เช่น ถนนหนทางและท่าหน้า และควรส่งพนักงานแผนทีออกไปทำแผนที่ในเมือง วางแปลถนนหนทางที่จะก่อสร้างทำแผนที่ให้เสร็จเรียบร้อยตลอดทั้งแขวง

การทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วควรจะได้มีการจัดทำและต้องรีบทำด้วย เมืองจันทบุรีจึงจะมั่นคงได้ และควรจัดให้เป็นที่ปรากฏว่า เมื่อฝรั่งเศษอยู่ไม่

สามารถทำงานได้สะดวก และบัดนี้ฝรั่งเศสออกไปแล้ว เราจึงตั้งหน้าทำการทำนุบำรุงบ้านเมืองจริง ๆ¹

การจัดตั้งมณฑลจันทบุรี

เมืองจันทบุรีเป็นหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันออกของไทย ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 เป็นเมืองที่ขึ้นอยู่กับกรมท่า หรือกระทรวงการต่างประเทศ² ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองโดยให้มีการรวบรวมเมืองต่าง ๆ จัดตั้งเป็นมณฑล และรวมการบังคับบัญชาไปขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียวตั้งแต่ พ.ศ. 2435³ เป็นต้นมา ยกเว้นหัวเมืองชายทะเลทางตะวันออก ยังไม่ได้รวมเป็นมณฑล จันทบุรีก็เช่นเดียวกัน จากวิกฤตกาล ร.ศ. 112 เป็นผลให้จันทบุรีตกอยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส ตามอนุสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม 2436 ในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดการปกครองท้องที่ในปี พ.ศ. 2441 โดยแบ่งการปกครองออกเป็นอำเภอ กำหนด ผู้ใหญ่บ้านอย่างทุกวันนี้ หลังจากนั้นก็ได้โอนจันทบุรีไปขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยแต่บัดนั้นมา นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดการศาลยุติธรรมตามระเบียบพระธรรมนูญขึ้นในจันทบุรีเป็นครั้งแรก โดยมีพระยาเจริญราชไมตรี ออกไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดีผู้พิพากษาศาลเป็น

¹ กงจดหมายเทศน์แห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 รายงานพระยาคริสต์เทพเรื่องจัดราชการ เมืองจันทบุรี.

² พระยามหาอำมาตยาธิบดี, เรื่องของมหาดไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันทีระดึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์ 2495, หน้า 115.

³ เพ็ญอ้าง.

คนแรก การปกครองท้องถิ่นของจังหวัดโค จังหวัดนั้นต่างก็ปกครองเป็นอิสระ และขึ้นตรงต่อมหาดไทยทุกจังหวัด ยังไม่มีการรวมเป็นมณฑลเทศาภิบาลแต่อย่างใด หลังจากไทยได้รับมอบเมืองจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศสตามอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเพื่อกระชับความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองกับส่วนกลางให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และเพื่อความเป็นเอกภาพและประสิทธิภาพในการป้องกันราชอาณาจักร จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมหัวเมืองชายแดนที่สำคัญเข้าเป็นมณฑล จันทบุรีได้รับการจัดตั้งเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2449 โดยมีพระยาวิชายาธิปัตย์เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรีคนแรก ตามประกาศจัดตั้งเมืองจันทบุรีดังนี้

ประกาศตั้งเมืองจันทบุรี
และตั้งเมืองชลุง¹

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า อำเภอกุ้งใหญ่ 1 อำเภอลดง 1 รวม 2 อำเภอนี้ สมควรจะถูกเป็นเมืองหนึ่งโค จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมอำเภอกุ้งใหญ่กับอำเภอลดง ยุกขึ้นเป็นเมืองจันทวา เรียกวา เมืองชลุง และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมเมืองจันทบุรี 1 เมืองระยอง 1 เมืองชลุง 1 เป็นมณฑลเทศาภิบาล เรียกวา มณฑลจันทบุรี โปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิชายาธิปัตย์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรีสืบไป

ประกาศมาแต่วันที่ 4 เมษายน รัตนโกสินทรศก 125
(ลงพระนาม) ดำรงราชานภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

¹ราชกิจจานุเบกษา, เล่มที่ 23 แผ่นที่ 2 ลงวันที่ 8 เมษายน
รัตนโกสินทรศก 125, หน้า 33.

จัดตั้งเขตสุขาภิบาลในมณฑลจันทบุรี

ในสมัยที่พระยาทรงศรียุทธมณฑล เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลจันทบุรี ได้ดำริจัดการสุขาภิบาลในเมืองจันทบุรี ด้วยเห็นว่าเมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่คั่งภูมิลำเนา เป็นที่ประชุมการค้าขาย มีบ้านเรือนและผู้คนมาก สมควรที่จะจัดการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติสุขาภิบาลได้ แต่เพราะการจัดการสุขาภิบาลนี้ เป็นการแรกครั้งใหม่ควรจะต้องจัดขึ้นในตำบลตลาดเมืองจันทบุรีก่อน เมื่อได้จัดการเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้วจะได้ขยายเขตการสุขาภิบาลให้กว้างขวางออกไป ปรากฏว่าเป็นที่เห็นชอบของพ่อค้า และผู้ใหญ่ในตำบลตลาดเมืองจันทบุรี¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดการสุขาภิบาลที่ตำบลตลาด เมืองจันทบุรี ตั้งแต่ ร.ศ. 127 โดยกำหนดเขตสุขาภิบาลคือ ถนนตลาดจันทบุรี ตั้งแต่เชิงเนินวัดโบสถ์ออกมาทางถนนสายหน้าโรงพักตำรวจภูธร เลี้ยวไปตามถนนริมคลอง ถนนหน้าศาลาว่าการมณฑลไปตามตลาดถึงสะพานท่าเรือข้างทางทิศใต้ ถนนขวางทิศตะวันออก แยกจากถนนตลาดจันทบุรีไปถึงเชิงสะพานยายจันทิศตะวันตกดังนี้ และยังโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินโรงร้านที่เก็บได้ในเขตสุขาภิบาลให้เป็นประโยชน์สำหรับจ่ายในการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติด้วย²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.12.2/5 ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลในตำบลตลาดเมืองจันทบุรี มณฑลจันทบุรี.

² เพิ่งอ้าง.

การจัดการศึกษาและการศาสนา

การศึกษาในจันทบุรีได้เริ่มดำเนินการให้ประชาชนได้รับการศึกษาเมื่อระหว่างปี พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระราชาธิราชวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นพวงศ์) ขณะดำรงสมณศักดิ์เป็นที่พระสุคุณคณาภรณ์ เป็นผู้ออกคำเินทางการศึกษาของเมืองจันทบุรี พร้อมกับทางคณะสงฆ์ด้วย โดยเรียกนามในตำแหน่งนี้ในครั้งนั้นว่า "ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี"¹

เหตุที่การศึกษาในจังหวัดจันทบุรีมอบให้ฝ่ายสงฆ์เป็นผู้เริ่มลงมือจัดนั้นก็เนื่องด้วยระหว่างนั้นเป็นเวลาที่ยังคงปกครองจันทบุรี การที่รัฐจะเข้าไปจัดการเองนั้นไม่สะดวก จนกระทั่งจันทบุรีจัดตั้งเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2449 แล้วจึงให้กระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) ขณะนั้นเป็นเจ้าหน้าที่ดำเนินการศึกษาเสียเอง โดยมีตำแหน่งข้าหลวงศึกษาธิการ เป็นหัวหน้าอำนาจทางการศึกษาขึ้นแทน

พระสุคุณคณาภรณ์ ได้รายงานเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในมณฑลจันทบุรีว่า การศึกษาในมณฑลจันทบุรี เมื่อกล่าวเป็นพื้นโดยทั่วไปแล้วยังไม่ได้ตั้งต้นจะงอกงามและยังจะทรามอยู่อีกนาน เพราะเมืองเหล่านั้นนอกจากจันทบุรีเป็นที่กั้นการโดยมาก ลำบากในการไปมา ชาวเมืองยังไม่แลเห็นประโยชน์ในการศึกษา ทั้งยังเป็นคนซัดสน มีขวนขวายในการหาเลี้ยงชีพ แลการปกครองก็ยังไม่ได้จัดให้เหมือนมณฑลอื่นทั่วไป จึงไม่มีหัวหน้าในแขวงเมืองนั้น ๆ จะชักโยงราษฎรในการศึกษา เมื่อกล่าวโดยเฉพาะในเมืองจันทบุรี ผู้ที่นิยมในการศึกษามีอยู่มาก ถ้ามีผู้เอาธุระอยู่ก็คงจะเจริญไฉไลง่าย²

¹หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเดิม, หน้า 628.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.12 จัดการศาสนาและการศึกษา เล่ม 3.

ในเรื่องศาสนา ในเมืองจันทบุรีสมัยรัชกาลที่ 5 มีวัดที่มีพระสงฆ์ 105 วัด มีภิกษุสงฆ์ 858 รูป สามเณร 7 รูป ศิษย์วัด 940 คน การฝึกสอน ศิษย์ใช้อักษรสมัยแบบเรียนเร็ว 4 วัด แบบมณฑล 2 วัด ที่เหลือใช้แบบปสม ก.กา วัดที่ควรจะจัดตั้งโรงเรียนขึ้นมี 5 แห่งคือ วัดจันทนาราม วัดสุวรรณ-คิมทราราม วัดเขาพลอยแหวน วัดเขาใบศรี วัดทองด้วง โรงเรียนหลวงควร จะตั้งที่วัดจันทนารามก่อน เพราะตั้งอยู่ใกล้เมืองใกล้ตลาด แต่วัดเขาพลอย-แหวนนั้น ในชั้นแรกคงจะเจริญเพราะมีอริการที่เอาใจใส่ในการศึกษาแข็งแรง เป็นที่นิยมนับถือของราษฎรมาก ถ้าขาดพระครูสังฆปาโมกข์แล้ว ผู้ที่เป็นอริการ คนต่อไปคงจะไม่เป็นที่นิยมของราษฎร ในที่สุดก็คงต้องล้ม เพราะตั้งอยู่บนเขา การขึ้นลงลำบาก กันดารน้ำ ต้องอาศัยน้ำที่ชาวบ้านตักขึ้นมาให้ นอกจากฤดูฝน¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.12 การจัดการศาสนาและการศึกษา.

ความเป็นมาของเมืองตราด และการยึดครองของฝรั่งเศส

ความเป็นมาของเมืองตราดก่อนสมัยฝรั่งเศสยึดครอง

ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า ตราดเป็นเมืองมาตั้งแต่สมัยใด จนกระทั่งปลายสมัยอยุธยา จึงปรากฏว่าตราดขึ้นกับกรมท่าซึ่งสังกัดกรมพระคลัง ย่อมแสดงว่าตราดคงเป็นเมืองท่าค้าขายของไทยเมืองหนึ่งทางภาคตะวันออกในขณะนั้น เมื่อกรุงศรีอยุธยาใกล้จะเสียแก่พม่าครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 พระยาตากกับพรรคพวกซึ่งตีฝ่าพม่าออกจากกรุงศรีอยุธยาได้มาตั้งตัวอยู่ที่เมืองจันทบุรี และได้ยกกองทัพเรือเลยมายังเมืองตราด ซึ่งพวกกรมการเมืองกับราษฎรพากันยอมอ่อนน้อม ในเวลานั้นสำเภาจินที่เข้ามาค้าขายได้ทอดสมออยู่ที่ท้องทะเลปากแม่น้ำเมืองตราดหลายลำ พระยาตากสั่งให้เรียกตัวนายสำเภาเข้ามายอมอ่อนน้อมต่อพระยาตากโดยดี แต่ได้รับการปฏิเสธ พระยาตากจึงยกกำลังปราบปรามจนตีสำเภาจินได้ทั้งหมด จีนเอี้ยนนายสำเภาใหญ่หัวหน้ายอมสวามิภักดิ์ต่อพระยาตาก ได้นำบุตรชายหญิงมามอบให้พร้อมด้วยสิ่งของต่าง ๆ¹ หลังจากนั้นพระยาตากยกกองทัพกลับเมืองจันทบุรี และทำสงครามกู้เอกราชของไทยได้ในที่สุด

เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองตราดภายหลังจากเหตุการณ์ดังกล่าวมาปรากฏในประวัติศาสตร์อีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างไรก็ตามก็ เนื่องจากเมืองตราดไม่เคยเป็นที่ตั้งมณฑล มีฐานะเป็นเพียงเมืองหนึ่งที่ขึ้นอยู่กับเมืองจันทบุรี ประวัติศาสตร์จึงมักข้ามไปกล่าวถึงเมืองจันทบุรีเป็นส่วนใหญ่ เมืองตราดได้รับการกล่าวถึงมาก

¹ศิริมด คำนวน, "จังหวัดตราด" ใน ปราณี วราทร (ผู้รวบรวม) ท่องเที่ยวไปในประเทศไทย (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2517), หน้า 215.

เป็นพิเศษกว่าที่เคยเป็นมากก็เป็นในสมัยที่ฝรั่งเศสเข้ามายึดครองเมืองตราดแทนเมืองจันทบุรี แม้กระนั้นข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องเมืองตราดในช่วงนี้ก็มิใช่น้อยมาก โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องราวของเมืองจันทบุรี ดังนั้นการนำเสนอเรื่องนี้จึงมีขอบเขตจำกัดตามข้อมูลไปด้วย อย่างไรก็ตาม กอนจะได้ศึกษาถึงเมืองตราดในช่วงที่ทหารฝรั่งเศสยึดครอง ควรจะได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับภูมิประเทศ และเศรษฐกิจของเมืองตราดเสียก่อนพอเป็นพื้นฐานที่จะทำให้เข้าใจเรื่องราวต่อไปได้ชัดเจนขึ้น

ภูมิประเทศและเศรษฐกิจ

ลักษณะภูมิประเทศของเมืองตราดในสมัยอดีต ไม่อาจค้นพบได้ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศในช่วงระยะเวลาไม่ถึง 100 ปี คงไม่แตกต่างกันนัก ดังนั้นลักษณะภูมิประเทศของเมืองตราดในสมัยปัจจุบัน (ประมาณ พ.ศ. 2517 ตามข้อมูล) อาจสะท้อนให้เห็นสภาพลักษณะภูมิประเทศของเมืองตราดในช่วงเวลาที่ทำการศึกษาได้บ้าง

ตราดเป็นเมืองที่อยู่สุดเขตภาคตะวันออก จกกับดินแดนเขมรห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ 400 กิโลเมตร มีเนื้อที่ทั้งหมด 1,748,750 ไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าเขาสลับซับซ้อน มีแม่น้ำสายสั้น ๆ ไหลผ่าน เช่น แม่น้ำตราด แม่น้ำเวฬุ และแม่น้ำบางพระ ตราดเป็นเมืองที่มีฝนตกชุกเกือบตลอดปี

อาณาเขตของตราด คือ ทิศเหนือติดต่อกับจันทบุรีและเขมร ทิศใต้ติดต่อกับทะเลในอ่าวไทย โดยมีหมู่เกาะในทะเลขึ้นอยู่กับจังหวัดตราดประมาณ

---

* ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ส่วนใหญ่ได้มาจาก ศิริมล คำนวน, "จังหวัดตราด", หน้า 213-214.

50 เกาะ ทิศตะวันออกติดต่อกับเขมร มีทิวเขาบรรทัดเป็นเส้นกั้นเขตแดนตั้งแต่ตอนเหนือของตราดลงมาทางด้านตะวันออก ส่วนทางทิศตะวันตกนั้นติดต่อกับจันทบุรี โดยมีแม่น้ำเวฬุกัน

ในด้านเศรษฐกิจ คงขึ้นอยู่กับอาชีพการเพาะปลูกของราษฎร เป็นสำคัญ เช่นเดียวกับชาวไทยในเมืองอื่น ๆ โดยเฉพาะการทำนา การทำสวนผลไม้ และงานฝีมือหัตถกรรมพื้นบ้าน และเนื่องจากเป็นเมืองชายทะเล ชาวเมืองจึงน่าจะมีอาชีพจับสัตว์น้ำด้วย นอกจากนี้คงมีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า ทั้งภายในเมืองตราดเองและกับต่างประเทศในฐานะที่เมืองตราดเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลของภาคตะวันออกด้วย

เมืองตราดในสมัยการยึดครองของฝรั่งเศส

ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีดังกล่าวมาแล้วในบทก่อน ฝรั่งเศสก็ได้รับมอบเมืองตราดและเกาะทั้งหมดตั้งแต่แหลมสิงห์ไป ถึงเกาะกูดและเมืองประจันตคีรีเขต (เกาะกง) แทนตามสนธิสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122) ซึ่งได้มีการให้สัตยาบันเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2447 (ร.ศ. 123) และฝรั่งเศสเข้าปกครองดินแดนดังกล่าวตั้งแต่วันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2447 การที่ฝรั่งเศสยอมตกลงยึดครองเมืองตราดแทนเมืองจันทบุรี คงเป็นเพราะเหตุผลสำคัญประการหนึ่งคือการที่ฝรั่งเศสเข้าใจว่าพลเมืองของเมืองตราดส่วนใหญ่เป็นชาวเขมรซึ่งเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสอยู่แล้ว และการยึดครองเมืองตราดนั้นเป็นไปในนามของรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงกัมพูชามิใช่รัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีส¹

¹ Pensri (Suvanij) Duke, Les Relations Entre la France et la Thaïlande (Siam) au xixe siècle D' Apres Archives des Affaires Etrangères (Bangkok : Librairie Chalermmit, 1962), p. 261.

การปกครองเมืองตราดและเกาะต่าง ๆ ของฝรั่งเศสดำเนินมาจนถึงวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2450 (ร.ศ. 126) ก็สิ้นสุดลงเมื่อไทยทำสนธิสัญญาฉบับใหม่กับฝรั่งเศส ยอมยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน อย่างไรก็ตาม ไทยไม่ได้รับมอบคืนแดนคืนทั้งหมด เพราะเมืองประจันตคีรีเขต (เกาะกง) ไม่ได้รับการกล่าวถึงในสนธิสัญญา ครั้งนั้นพระยาศรีสุนทร ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย เป็นหัวหน้าผู้แทนรัฐบาลไทย มองซิเออร์ รูซโซ เรซิดังเมืองกำปอด เป็นหัวหน้าผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศส พิธีส่งและรับมอบเมืองกระทำขึ้น ณ ศาลากลางของเมืองตราด

ต่อไปนี้จะเป็นการนำเสนอเรื่องราวของเมืองตราดระหว่างที่กองทหารฝรั่งเศสยึดครองโดยจะแยกเป็นประเด็นต่าง ๆ เท่าที่ข้อมูลอำนวยให้

การเตรียมการของฝรั่งเศสในการถอนทหารไปเมืองตราด

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะยกกองทหารไปยึดครองเมืองตราดใน พ.ศ. 2447 นั้น ฝรั่งเศสได้ส่งทหารไปสำรวจเมืองตราดมาแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2445 กล่าวคือในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ ทหารฝรั่งเศส 1 คน ทหารญวน 2 คน และลามญวน 1 คน ซึ่มาและบรรทุกสิ่งของมืออาวุธครบ เดินทาง เข้ามายังเมืองตราด นายอำเภอตราดได้สวนได้ความว่าเป็นทหารจากจันทบุรี ได้แจ้งราษฎรนำทางเข้ามาตรวจทางเพื่อทำแผนที่เมืองตราดตามความต้องการของกองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี กับทั้งยังกล่าวว่ารออีกสัก 40 วัน ถ้าหากตกลงเมืองตราดจะเป็นของฝรั่งเศส¹

¹ต่อมาคือพระยามหาอำมาตยาธิบดี.

¹ กจช. ร.5 ฉ.2.2/15 เรื่องกองทหารฝรั่งเศสจันทบุรียกไปตั้งอยู่เมืองตราด (10 มีนาคม ร.ศ. 121-24 มีนาคม ร.ศ. 123).

ต่อมาวันที่ 22 กุมภาพันธ์ ทหารฝรั่งเศสคงกล่าวไต่ถามที่ตลาดเมืองตราดพักอยู่บ้านจีนยิว ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ได้ตรวจทำแผนที่และไต่ถามราษฎรถึงชื่อกำนันทุกตำบล และจำนวนราษฎรตลอดรายทางเมื่อผ่านเข้าเขตแขวงเมืองตราด¹

ต่อมาในเดือนเมษายน พ.ศ. 2446 มีข่าวมาถึงทางการไทยโดยผ่านทางขุนภาษาสุนทร ลาม ซึ่งได้รับการบอกเล่าจากมองซิเออร์ฟีลาเคนน์ ชาวฝรั่งเศส ซึ่งตั้งร้านขายของที่ตลาดเมืองจันทบุรี และมีความคุ้นเคยกับทหารระดับสูงของฝรั่งเศส มีใจความสำคัญคือ กอมมันด์เวเนน ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรี ได้รับคำสั่งจากผู้บัญชาการ เมืองไซ่ง่อนสั่งให้จัดลิเวอ์เตอร์ นัวลียง เป็นผู้ออกไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองตราดไปจนถึงเมืองพระตะบอง และกองทหารฝรั่งเศสจะถอนไปตั้งที่เมืองตราดภายใน 6 เดือนข้างหน้า ซึ่งก็เป็นหน้าที่ของรัฐบาลทั้ง 2 ฝ่ายจะตกลงกัน ส่วนเหตุผลที่ทำไมฝรั่งเศสจึงไม่ถอนกองทัพไปยังไซ่ง่อนฐานทัพของฝรั่งเศสในเอเชียอาคเนย์ครั้งนั้น มองซิเออร์ฟีลาเคนน์ได้ชี้แจงว่า ฝรั่งเศสเกรงว่าอังกฤษจะเข้ามาแย่งชิงเอาดินแดนของประเทศไทยไป ซึ่งฝรั่งเศสไม่อาจยอมเสียเปรียบ ไม่ว่าจะเอาไปเป็นกรรมสิทธิ์หรือได้รับความคุ้มครอง ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสถือว่าตนได้เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มานานแล้ว²

¹ เฟิ่งอ่าง.

² กจข. ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือขุนภาษาสุนทร ลาม สำเนาที่ 1155 ที่ 147 วันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 122 ถึงพระยาวิเศษาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี.

หลังจากข่าวเรื่องนี้ปรากฏออกมาแล้ว ในวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2446 กอมมันด์ังเวแนล ไคว่าจางฉวนมาถอ ลามกองทหารฝรั่งเศสปากน้ำ ซึ่งเคยไปเมืองตราดหลายครั้งแล้ว เป็นผู้นำทหารฝรั่งเศสไปเมืองตราด ภายใต้การนำของร้อยโทบรมคม และทหารฉวน 3 คนออกเดินทางไปเมืองตราดควายมาพร้อมสัมภาระ ทหารฝรั่งเศสเมื่อไปถึงเมืองตราดก็ได้ทำแผนที่ ตรวจดูที่ที่จะตั้งค่ายสำหรับกองทหารฝรั่งเศสที่จะยกไปอยู่เมืองตราด ปรากฏว่าทหารฝรั่งเศสสนใจที่จะตั้งค่ายที่หัวตลาดเมืองตราด อย่างไรก็ตาม การเดินทางของฝรั่งเศสไปเมืองตราดดังกล่าว ฝรั่งเศสมิได้แจ้งให้ทางการไทยทราบอย่างเป็นทางการ เช่นเดียวกับครั้งแรก ฝ่ายไทยทราบเรื่องได้ก็เพราะนายบุญ ฉวนเข้ารีตซึ่งเคยเป็นลูกจ้างของกองทหารฝรั่งเศส คอยสืบข่าวคราวให้ตลอดเวลา โดยแท้จริงแล้วฝรั่งเศสจะให้นายบุญเป็นผู้นำทางทหารฝรั่งเศสไปเมืองตราดในครั้งนั้น แต่นายบุญปฏิเสธเพราะเกรงกลัวว่าจะมีโทษ ทั้งยังเป็นผู้คอยสืบเรื่องราวเกี่ยวกับเรื่องนี้มารายงานให้ทางการไทยที่เมืองจันทบุรีทราบอยู่ตลอดเวลา ซึ่งทางการไทยก็ได้สอบถามเรื่องนี้กับมองซิเออร์ฟีลาเคนน์ เพื่อความกระจ่างและถูกต้องอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏว่านอกจากได้ความทรงถันแล้ว มองซิเออร์ฟีลาเคนน์ยังได้ให้ข่าวต่อไปว่า เจ้าหน้าทหารฝรั่งเศสจะขอเมืองพระตะบองคืนให้แก่เขมรด้วย¹

เรื่องทหารฝรั่งเศสไปเมืองตราดครั้งนี้ แม้จนกระทั่งถึงวันที่ 20 พฤษภาคม พระยารัชยาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรียังไม่ได้รับรายงานจากอำเภอรายทางเลย จึงได้มีคำสั่งให้นายอำเภอสืบสวน และให้กำชับกำนัน

¹ กจร., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ 369/2633 วันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเจษานุการ.

ผู้ใหญ่บ้าน คอยระวังตรวจตราในเรื่องนี้ด้วย แล้วพระยาวิชยาธิบดีก็จะได้
รายงานเรื่องราวต่อไปยังกระทรวงมหาดไทย ซึ่งจะแจ้งเรื่องให้กระทรวง
ต่างประเทศทราบด้วย¹

หลังจากการตรวจดูสถานที่และทำแผนที่ของเมืองตราดถึง 2 ครั้ง
โดยไม่แจ้งให้ทางการไทยทราบดังกล่าวดำเนินการแล้ว ต่อมาวันที่ 21 เมษายน พ.ศ.
2447 ปรากฏว่าเรือรบฝรั่งเศสหนึ่งลำเข้ามาจอดอยู่ที่อ่าวระวะ หรือแหลม
ศอกปากน้ำเมืองตราด มีทหารฝรั่งเศสในเรือรบลงเรือโปกเตียวหยั่งน้ำครั่ง
ทางตามปากอ่าวเมืองตราดทั่วไป ต่อมาวันที่ 22 เมษายน ทหารฝรั่งเศสได้
ใช้เรือสทิมลอนลากเรือโปกจากเรือรบขึ้นมาตามลำคลองเมืองตราด จอดพักที่
ท่าสะพานคลองหน้าเมือง นายทหารฝรั่งเศสกับพลทหารขึ้นจากเรือจะเข้าไปใน
ที่พักทหารเรือ เมืองตราด แต่ทหารยามรักษาประตูได้ห้ามไว้ นายทหารฝรั่งเศส
จึงกลับไปยืนคอยนอกที่ว่าการเมือง แล้วเลยไปตลาดเมืองตราด พระยาพิพิธ-
พิไลสุนทรการุณราชกร เมืองตราด ซึ่งได้ทราบข่าวคราวความเคลื่อนไหว
ของทหารกลุ่มนี้ตั้งแต่แรกแล้ว ได้ให้หลวงศัตราภิรมย์ นายอำเภอเมืองไปติดตาม
ได้ความว่า กลุ่มทหารดังกล่าวประกอบด้วยนายทหารฝรั่งเศสยศร้อยตรี 2 นาย
พลทหารฝรั่งเศส 7 คน คนใช้ซึ่งเป็นจีนนอกชาติไทหล่า 1 คน และคนไทยอีก
1 คน มีอาวุธเป็นปืนปลัดขันธ์สำหรับยิงนก 1 กระบอก นายทหารฝรั่งเศส
ได้บอกเหตุผลการเข้ามาเมืองตราดโดยผ่านทางล่ามคนใช้ชาวจีนว่า มาโดย
เรือรบฝรั่งเศสชื่อคิสเร จากเมืองจันทบุรีจะไปเมืองไซ่งอน และแวะขึ้นมา

¹ กจช., ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ที่ 369/2633 วันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)
กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณูการ.

เที่ยวชมบ้านเมืองในเมืองตราดโดยมิได้มีกิจธุระสิ่งใด หลังจากนั้นก็ได้เที่ยว
เดินตรวจดูในตลาดทั่วไป จนกระทั่งบ่ายจึงลงเรือกลับไปจากเมืองตราด แต่
คนไทยที่มาด้วยมิได้กลับไปด้วย คั้งนั้นพระยาพิพิธพิไสยา จึงได้เรียกตัวคนไทย
ผู้นั้นมาสอบถาม ได้ความว่าเป็นคนชาวเมืองประจันตคีรีเขตร มาจอดเรือไป
อยู่ที่ปากน้ำร่องอ่าวเมืองตราด เรือฝรั่งเศสที่เข้ามาได้จอดเข้ามาในเรือ
ฝรั่งเศสด้วย และพูดภาษาฝรั่งเศสซึ่งเขาฟังไม่เข้าใจ แต่สังเกตเห็นท่าทาง
ได้ว่าจะให้เขานำร่องเข้ามาเมืองตราด ซึ่งเขาก็จำเป็นต้องปฏิบัติตามเพราะ
ความกลัว ขณะมาในเรือก็เห็นทหารฝรั่งเศสเอาเชือกหยั่งน้ำบอกกันจกดลงมุด
ตลอดทางมาจนถึงเมืองตราด¹

จากเหตุการณ์ดังกล่าว พระยาพิพิธพิไสยสุนทรภกร เห็นว่าทหาร
ฝรั่งเศสที่เข้ามาครั้งนี้ประสงค์อยากจะทราบร่องทางเรือไปมาในเมืองตราดให้
แน่ชัดนั่นเอง² ซึ่งเรื่องนี้กระทรวงมหาดไทยได้แจ้งให้กระทรวงต่างประเทศ
ทราบด้วยแล้ว

จะเห็นได้ว่าฝรั่งเศสได้ให้ความสนใจไปศึกษาสำรวจเส้นทางตรวจ
สถานที่ และทำแผนที่ของเมืองตราด 2 ครั้งก่อนไทยจะทำสนธิสัญญามอบเมือง
ตราดให้ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับเมืองจันทบุรี 1 ปี และภายหลังจากการทำสนธิสัญญา
แล้ว แต่ยังไม่ได้ออมดินแดนให้ปกครองอีก 1 ครั้ง การเดินทางของฝรั่งเศส
ดังกล่าวนี้ทางการไทยมิได้รับแจ้งเรื่องอย่างเป็นทางการจากฝรั่งเศสเลย
การที่ฝ่ายไทยทราบเรื่องได้ก็เป็นเพราะการช่วยเหลือสืบข่าวคราวให้ของผู้ที่เคย

¹ กช., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ที่ 260/1398 วันที่ 7 พฤษภาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุน-
สมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ.

² เพิ่งอ้าง.

ทำงานอยู่กับฝรั่งเศส หรือผู้ที่มีความคุ้นเคยกับทหารฝรั่งเศส การกระทำของฝรั่งเศสดังกล่าวอาจถือได้ว่าเป็นการแสดงความเป็นมหาอำนาจของฝรั่งเศสที่จะเข้าแทรกแซงเหตุการณ์ภายในของไทยโดยไม่มีแรงใจฝ่ายไทยเลย เหตุการณ์เรื่องนี้ยังแสดงถึง "ความมีน้ำใจช่วยเหลือไทย" ของผู้อยู่ใต้บังคับฝรั่งเศส และชาวฝรั่งเศสบางคนด้วย

ภายหลังจากกอมมันด์ังเวแนล ถูกย้ายจากการเป็นผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีไปแล้ว กอมมันด์ังโฟเคต์ (พันตรีโฟเคต์) ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแทน และก็ได้ให้ความสนใจเรื่องการย้ายกองทหารฝรั่งเศสไปอยู่เมืองตราดถึงกับเดินทางไปตรวจเส้นทางและสถานที่ด้วยตนเอง แต่กอมมันด์ังโฟเคต์ได้ทำเรื่องนี้อย่างเป็นทางการ กล่าวคือ ได้ขอให้มองซิเออร์ยังชอนนาส อุปทูตฝรั่งเศสแจ้งเรื่องนี้ให้กระทรวงต่างประเทศของไทยทราบ และให้กระทรวงต่างประเทศมีคำสั่งถึงเจ้าพนักงานที่เมืองตราดให้ช่วยอนุเคราะห์แก่กอมมันด์ังโฟเคต์ด้วย ซึ่งปรากฏว่ากระทรวงต่างประเทศก็ได้ส่งเรื่องต่อมายังกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ส่งโทรเลขสั่งให้พระยาวิชาญปรีดีมีจดหมายชี้แจงให้พระยาพิไชยชลธี ผู้รักษาราชการเมืองตราดช่วยเกื้อหนุนด้วย ปรากฏว่าฝ่ายเมืองจันทบุรีได้จัดเรือใบ 2 ลำให้พระเทพสงคราม ปลัดเมืองจันทบุรี รวมเดินทางไปกับนายพันตรีโฟเคต์ ลาม 2 คน และทหารฉนวน 6 คนไปเมืองตราด¹

23 ธันวาคม พ.ศ. 2447 กอมมันด์ังโฟเคต์ พร้อมด้วยพระเทพสงครามเดินทางไปยังเมืองตราด เมื่อกลับมาถึงเมืองจันทบุรีในวันที่ 26

¹ กจข., ร.5 ผ.2.2/15 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.

ธันวาคม พระเทพสงครามได้แจ้งแก่พระยาวิชาชิปดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ว่า กอมมันด์ังโพเค็ค์ไปตรวจ "ละเทศันทหารและที่ว่าการเมือง และที่เมืองตราคมี่เรือนราชการรวม 17 หลัง"¹ พระเทพสงครามเห็นว่าที่สำหรับทหารจะพักนั้นจุทหารได้ประมาณ 700-800 คน ซึ่งกอมมันด์ังโพเค็ค์ก็พูดกับพระเทพสงครามว่า สถานที่พอกับทหารจะพักได้ แต่ปรารถนากันคนน้ำ² เนื่องจาก การไปเมืองตราคมี่ในครั้งนั้นมีความสำคัญต่อการย้ายทหารฝรั่งเศสไปยังเมืองตราคมี่ และจะแสดงให้เห็นถึงนโยบายของฝ่ายไทยต่อฝรั่งเศสและนโยบายของฝรั่งเศสต่อไทย จึงขอนำรายละเอียดรายงานของพระเทพสงครามมาไว้ด้วย ดังนี้

สำเนาที่ กระทรวงมหาดไทยรับวันที่ 17 มกราคม ร.ศ. 123

ศาลากลางเมืองจันทบุรี

วันที่ 2 มกราคม ร.ศ. 123

ข้าพเจ้า พระเทพสงคราม ขอประทานทะรายงานยื่นต่อท่านพระยาวิชาชิปดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี

ควยตามที่ได้มีคำสั่งให้ข้าพเจ้าออกไปเมืองตราคมี่ยอมควยกอมมันด์ังโพเค็ค์ ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสเพื่อไปตรวจที่ทุกของกองทหารฝรั่งเศสซึ่งจะถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีไปพักอยู่ที่เมืองตราคมี่

วันที่ 23 ธันวาคม สุก 123 เวลาบ่าย 4 โมงได้ออกเรือจากที่ว่าการไปตามลำคลอง ข้าพเจ้ากับคนโซ 2 คนลงเรือลำหนึ่ง กอมมันด์ังโพเค็ค์กับนายรอยโทริชาล่ำถอไคลงเรือลำหนึ่งกับมีทหารจวนไปควยอีก 7 คน

¹ กจข., ร.5 ผ.32.4/1 โทรเลขพระยาวิชาชิปดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีที่ 78 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ อ้างถึงในหนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1700/9301 วันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาการ

² เติ้งอ่าง.

เวลา 3 ยามเศษได้ถึงที่ตักกองทหารฝรั่งเศส ณ ปากน้ำแหลมสิง
 กอมมันด์ังโฟเคต์อยู่ดูเรือขึ้นไปรับอาหารแลเพื่อรับกับปีตันเลคา ซึ่งรักษา
 การกองทหารอยู่ที่ปากน้ำแหลมสิงไปเมืองตราดด้วย ครั้นเวลาห้าหม
 กอมมันด์ังโฟเคต์พร้อมควยกับปีตันเลคา, นายร้อยตรีวิชา กับทหารจวน
 อีก 3 คนลงเรือใบซึ่งคอยอยู่ เวลานั้นกอมมันด์ังโฟเคต์ไต่ถามระยะทาง
 ที่จะไปเมืองตราดกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ชี้แจงบอกกอมมันด์ังโฟเคต์เสร็จ
 แล เวลา 5 ทุ่ม 30 นาทีได้ใช้ใบเรือออกจากปากน้ำแหลมสิงเมือง
 จันทบุรีไปจนรุ่งสาง เวลาบ่าย 1 โมงถึงบ้านแหลมทองหลาง แลเวลา
 นั้นกอมมันด์ังโฟเคต์บอกกับข้าพเจ้าว่า ลมไม่มีจะใช้ใบอีกไม่ไค กอมมันด์ัง
 โฟเคต์มีความรอนใจอยากจะไปโดยเร็ว ครั้นจะแจวเรือใหญ่ไปก็เห็นวา
 ซานัก จึงให้ข้าพเจ้าจ้างเรือเล็ก ข้าพเจ้าได้วางจ้างเรือนางเปด 2 แจว
 3 ลำให้กอมมันด์ังโฟเคต์ 1 ลำกับปีตันเลคา กับนายร้อยโทวิชา 1 ลำ
 ข้าพเจ้า 1 ลำไปตามลำคลองท่าทะเล เวลาบ่าย 4 โมงถึงศาลา
 เป็ดีกอมมันด์ังฟวยเปนไซอยู่ครบประทานยาแลบอกให้ข้าพเจ้าเลยไปก่อน
 ข้าพเจ้าก็เลยไปก่อน แลนำเรือกอมมันด์ัง แลข้าพเจ้าได้ส่งคนแจวเรือ
 โทแจวรอคอย โทแลเห็นเรือกอมมันด์ังอยู่เสมอ เวลายาม 1 กับ 30 นาที
 ถึงสะพานสะเตชันทหาร เวลานั้นข้าพเจ้าถึงก่อนเรือกอมมันด์ังโฟเคต์
 ข้าพเจ้าได้รับไปบอกพระยาพิไชยชลธิ ตรีภูษาราชการเมืองตราดเพื่อให้
 รัท้ว เวลานั้นพระยาพิไชยนอนหลับ ข้าพเจ้าบอกคนไขว้ผู้มีราชการให้รีบ
 ปลุกขึ้น ทันใดนั้นพระยาพิไชยก็ออกมายังข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ทูลชี้แจง
 เสร็จแล้ว พระยาพิไชยก็ลงไปเชิญกอมมันด์ังโฟเคต์ถึงบ้านให้ไปบ้าน
 พระยาพิไชย กอมมันด์ังโฟเคต์ก็ไปที่บ้านพระยาพิไชย ซึ่งอยู่ใกล้สะเตชัน
 ทหาร เวลากำลังนั่งพักกันอยู่ กอมมันด์ังโฟเคต์ให้ถามถามข้าพเจ้าว่า
 คำว่าวันนี้จะไปนอนพักกันที่ไหน ข้าพเจ้าตอบว่า ข้าพเจ้าจะเป็นธุระ แล
 ข้าพเจ้าบอกกับพระยาพิไชยว่าควรจะต้องที่พักให้ท่านกอมมันด์ัง พระยา
 พิไชยแจทตอบข้าพเจ้าว่าเป็นเวลากลางคืนจะจัดให้ไม่ทัน ข้าพเจ้าจึงชี้แจง
 ว่า ถ้าไม่มีหรือจัดไม่ทัน ก็ควรให้กอมมันด์ังโฟเคต์พักอยู่ที่บ้านพระยาพิไชย-
 ชลธิสักคืน 1 ก็ไค พระยาพิไชยจึงจัดให้กอมมันด์ังโฟเคต์พักอยู่ที่ห้อง
 รุ่งขึ้นวันที่ 25 เวลาเช้า 1 โมง พระยาพิไชยได้พา กอมมันด์ังโฟเคต์
 กับปีตันเลคา นายร้อยโทวิชา กับข้าพเจ้าพร้อมกันไปตรวจดูในสะเตชันทหาร
 เวลาเที่ยงตรวจตามโรงพักทหารนั้น จึงชวนทิดไปรองตอกอมมันด์ังโฟเคต์ว่า

จีนเห่าจีนเล่านั่งเจียะซึ่งเมืองมีหมายเรียกนั้นจีนงวนतिक็ร้องว่าเป็นลูก
 จ้างของจีนงวนतिक ซึ่งเป็นคนในป้องกันแห่งฝรั่งเศส กอมมันดังโฟเคต์
 ทูบวา จีนเห่าจีนเล่านั่งเจียะ 2 คนนี้จะถือว่าเป็นลูกจ้างของคนใน
 ป้องกันไม่ใด ให้จีนงวนतिकุสงตัวไทแก่บานเมือง แลวกอมมันดังโฟเคต์
 สั่งจีนงวนतिकอิดว่า ถาจีนงวนतिकจะอยู่ในเมืองนี้อีกต่อไปให้ประพฤติตัว
 ไทดี อยาซัดขึ้นตอบานเมือง แลวกอมมันดังโฟเคต์ก็สั่งให้นายรอยโทรีชา
 ทำแผนที่ในบริเวณทหารเมื่อตรวจในสะเตชันทหารเสร็จแล้ว กอมมันดัง
 โฟเคต์พบกับซาพเจาว่าในเมืองตราดจะกันการนำที่จะเลี้ยงทหารต่อไป
 กอมมันดังโฟเคต์ตามพระยาพิไชยว่า ที่ ๆ ในทองตุลาตซึ่งจะหาเขาให้
 ทหารอยนั้นจะมีบางหรือไม่ พระยาพิไชยตอบว่ามีอยบาง แลวกอมมันดัง
 โฟเคต์ก็ขอให้พระยาพิไชยพาไปเที่ยววกตามตลาด พระยาพิไชยก็พา
 กอมมันดังโฟเคต์กับบิตัง เลคานายรอยโทรีชากับซาพเจาไปเที่ยววกที่จะ
 เขาให้นายทหารอยตามตลาด เวลา 4 โมง เขากอมมันดังก็กลับมากักที่
 บานพระยาพิไชย แลวกอมมันดังโฟเคต์บอกซาพเจาว่า เวลาบ่าย 1 โมง
 กอมมันดังโฟเคต์จะไปตรวจที่พักที่สะเตชันทหารแหลมงอบขอให้ซาพเจา
 ช่วยจัดหาหมูให้กอมมันดังโฟเคต์สัก 4 มา ครั้นเวลาบ่าย 1 โมงซาพเจา
 ก็จัดมา 4 มาไปให้กอมมันดังโฟเคต์แลวกอมมันดังโฟเคต์กับบิตัง เลคานาย
 รอยโทรีชาคำถอ 4 คน ซาพเจานายรอยโท (นายการ) กับหลวงราม-
 ฤทธิรงค์ ซึ่งไปแทนพระยาพิไชย 3 คนรวม 7 คนก็พากันขึ้นมาไปคุม
 ทางแหลมงอบ เวลาบ่าย 2 โมงครึ่งถึงบ้านน้ำเชี่ยว อยุคพักมาอยู่ 30
 นาที เวลาบ่าย 3 โมงออกจากบ้านน้ำเชี่ยว เวลาบ่าย 4 โมง 30 นาที
 ถึงสะเตชันทหารแหลมงอบ ซาพเจากับหลวงรามนายเรือโทดาวกีฬา
 กอมมันดังโฟเคต์เที่ยววกตามโรงพักทหารทุก ๆ แห่ง เวลาบ่าย 5 โมง
 กอมมันดังโฟเคต์กับบิตัง เลคานายรอยโทรีชาพร้อมกัซาพเจาก็โคลงเรือไป
 มาจากจันทบุรีที่ไคสิงห์ใหม่มาคอยรับที่แหลมงอบ แลวไซโยกลับมาเมือง
 จันทบุรี เวลา 8 ทุ่มเศษถึงปากน้ำเมืองจันทบุรี กอมมันดังโฟเคต์ไคแวะ
 ลงกับบิตัง เลคากับทหารภูวน 3 คนขึ้นที่ปากน้ำ ครั้นกอมมันดังโฟเคต์ลง
 กับบิตัง เลคาขึ้นเสร็จแล้ว เลยเรือไปอยุคพักอยู่ที่ปากคลองลัด เพราะ
 เวลานั้นมีลมแลคลื่นจัด

รุ่งขึ้นวันที่ 26 เวลาเช้า 3 โมงคตสงบไค้ออกเรือมาตามลำคลอง
 เวลาบ่าย 3 โมงถึงที่ว่าการเมืองจันทบุรี ตามที่ซาพเจาไคไปตรวจที่พัก

ที่เมืองตราดพร้อมด้วยกอมมันด์ังโพเคต์แลก็มปีคันเลดานายร้อยโทริชา
 ครั้งนี้ ข้าพเจ้าไต่ทำแผนที่ในบริเวณสะพานทหารเมืองตราดแลใน
 บริเวณศาลากลางเมืองตราดทั้งที่พักพระยาวิชาญพิไลยสุนทรการ ผนว
 ราชการเมืองตราดควย แต่แผนที่บริเวณสะพานทหารที่แหลมงอบนั้นไม่ได้
 ทำโดยที่กอมมันด์ังโพเคต์อยู่ครวจที่นั้นน้อยเวลาจึงทำไม่ทัน แต่จำนวน
 เรืออยู่ในสะพานทหารแหลมงอบมีอยู่ 7 หลังเท่านั้นรวมทั้ง 2 แห่ง
 ทหารอยู่ได้ประมาณ 700-800 คน

การจะจาวประการใดแล้วแต่จะโปรด

(ลงนาม) พระเทพสงคราม

จะเห็นได้ว่า ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสทั้งกอมมันด์ังเวแนลและ
 กอมมันด์ังโพเคต์ต่างก็ให้ความสนใจที่จะไปสำรวจเส้นทาง พื้นที่และทำแผนที่
 เมืองตราด แต่การดำเนินการต่างกัน กอมมันด์ังเวแนลดำเนินการอย่างไร
 เป็นทางการและมีได้เกินทางไปช่วยตนเอง ขณะที่กอมมันด์ังโพเคต์ดำเนินการ
 อย่างถกชันตอนเป็นทางการ เป็นการให้เกียรติแก่ฝ่ายไทย พร้อมกันนั้นก็เดิน
 ทางไปสำรวจสถานที่ด้วยตนเองพร้อมกับเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายไทยด้วย ซึ่ง
 จากรายงานของพระเทพสงครามจะเห็นได้ว่า กอมมันด์ังโพเคต์เป็นคนเข้มแข็ง
 ตั้งใจทำงานอย่างจริงจัง นอกจากนี้ยังจะพบว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยก็พยายามให้
 ความร่วมมือแก่ฝรั่งเศสอย่างดียิ่งจนมีลักษณะเป็น การเอาใจ* ฝรั่งเศส ซึ่ง
 ก็นับว่าจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับสถานการณ์ที่ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบในทางการ
 เมืองในขณะนั้น

ต่อมาวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2447 เวลา 1 ยามเศษ กอมมันด์ัง
 โพเคต์ให้ลามาแจ้งต่อพระยาวิชาญพิบัติ เจ้าเมืองจันทบุรีว่า มีคำสั่งจาก
 ไซ่ง่อนให้ถอนทหารญวนหนึ่งกอมปนิยกไปเมืองตราดในวันที่ 27 ธันวาคม
 กอมมันด์ังโพเคต์จึงขอให้ไทยช่วยหากู้สหายของไปส่ง 16 คน โดยให้ได้ใน
 เวลา 4 โมงเช้าของวันที่ 27 ธันวาคม พร้อมกันนั้นก็ขอโทษไทยที่ตองให้

ตามมาบอกแทนการส่งหนังสือเป็นทางการ เพราะเป็นเรื่องด่วน กองทหารที่จะ
ยกไปนี้ กับต้นไรท์เป็นนายกองคุมไป ส่วนตัวกองยานคังโพเคต์จะไปทางเรือ
เวลาบ่าย 4 โมงวันเดียวกัน กองทหารที่จะไปนี้จะให้หันไปยกธงที่ตราคใน
วันที่ 30 ธันวาคม เพราะจะมีเรือราชการ 2 ลำมาส่งมองซิเออร์มอเรล ซึ่ง
จะเป็นเรสซิเดนต์เมืองตราด กับข้าราชการพลเรือน 8 นาย เสมียนหลวง 2
นาย ซึ่งกำหนดจะถึงเมืองตราดในวันที่ 29 ธันวาคม¹ เนื่องจากเรื่องนี้เป็น
เรื่องด่วน กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งทรงรับ
หมายเรื่องราวจากโทรเลขของพระยาจันทบุรีจึง "เกรงว่าข้าราชการฝ่าย
ทหารพลเรือนฝ่ายเราที่เมืองตราดจะไม่รู้ตัว นาก็คงจะมีเหตุขัดข้องต่าง ๆ
ขึ้น"² ดังนั้นจึงต้องการพระราชวินิจฉัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 5 ว่า "ควรอย่างไร ขอตอบเร็วที่สุด จะได้อจัดการให้ทันหวังที่"³

เรื่องที่ฝรั่งเศสจะถอนกองทหารไปเมืองตราดในวันที่ 30 ธันวาคม
นั้น ฝรั่งเศสคงไม่ได้แจ้งให้รัฐบาลไทยทราบอย่างเป็นทางการ การที่รัฐบาล

¹ กจข., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทยที่ 265/9247 วันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 5 และ

² กจข., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่
265/9247 วันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5.

³ เพิ่งอ้าง.

ไทยทราบเรื่องได้ก็เพราะกรมหลวงคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงได้รับโทรเลขแจ้งเรื่องนี้จากพระยาจันทบุรี ที่ 79 ลงวันที่ 26 ธันวาคม และได้นำมาพิจารณาพร้อมกับสำเนาโทรเลขที่กอมมันด์เมืองจันทบุรีมีมาถึง สถานทูตฝรั่งเศสซึ่งได้มาจากในทางราชการกรมโทรเลข ปรากฏว่าเรื่องยุติ ต่อกันว่าฝรั่งเศสจะถอนกองทหารจากเมืองจันทบุรีไปเมืองตราดในวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447

เมื่อทราบเรื่องแล้ว กรมหลวงคำรงราชานุภาพ ในฐานะเสนาบดี กระทรวงมหาดไทยทรงเห็นว่าควรต้องดำเนินการ 3 ประการดังนี้¹

ประการแรก จะต้องให้การรับส่งเมืองจันทบุรีและเมืองตราดเป็นไปโดยเรียบร้อย อย่าให้มี "อินซิคเคนต์" เกิดขึ้น

ประการที่สอง จะต้องรับข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน เข้ามา กรุงเทพฯ

ประการที่สาม จะต้องป้องกันอย่าให้ฝรั่งเศสที่รักษาการเมืองตราด รักษาหลวงลำเสน เขตแดนที่กำหนดจะปักปันกันเข้ามา

การที่จะทำการทั้ง 3 ประการนี้ได้ กรมหลวงคำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าจำเป็นจะต้องรับส่งข้าราชการที่มีวุฒิอันสมควรลงไปด้วยเรือราชการ ให้ถึงทันกำหนดที่ฝรั่งเศสจะไปตั้ง ข้าราชการผู้นั้นจำเป็นต้องมีไหวพริบและ อัจฉริยะในทางผ่อนผันให้เป็นการเรียบร้อยทุกฝ่าย ซึ่งกรมหลวงคำรงราชานุภาพ ทรงเห็นสมควรให้พระยาศรีสุนทรเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย กับ มิสเตอร์เวสเคนนากออกไปด้วยกัน "จึงจะเป็นที่ไว้วางใจได้"² ซึ่งมิสเตอร์ สโตรเบล ที่ปรึกษาราชการทั่วไปก็เห็นชอบด้วย รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราช

¹ เพิ่งอ้าง.

² เรื่องเดียวกัน.

คำรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "ก็ไม่มีอย่างอื่นจะคิดว่าที่ไจ้จัดไปแล้วนี้"¹ ดังนั้น กรมหลวงดำรงราชานุภาพ จึงให้พระยาศรีสทเททเดินทางไปโดยเรือเจริญ และเรือมกุฎราชกุมารของกรมทหารเรือ เพื่อให้ไปถึงทันฝรั่งเศส นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ยังได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังว่า "ควยฝรั่งเศสจะรับเมืองตราดในวันที่ 30 เดือนนี้แล้ว เรื่องภาษีอากรคงจะขอลด ให้เชอคิดไว้ให้คืออย่าให้เข้าไปอาศัยฝรั่งเศส ทำเป็นปลาตกน้ำตัวโต บางทีเราลดรายเดือนให้เสียก่อนจะดี"²

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักพระทัยดีว่า การยึดเมืองตราด ของฝรั่งเศสนั้นเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ อย่างไรก็ตามก็เพื่อมิให้ชาวเมืองตราด หัน "เข้าไปอาศัยฝรั่งเศส" จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการลดภาษีอากรโดยลดราย เดือนให้เสียก่อน

อย่างไรก็ดี วันที่ 30 ธันวาคม ฝรั่งเศสยังไม่ได้ถอนทหารออกไป จากเมืองจันทบุรี เป็นแต่เพียงกอมมันด์ง์โพเคต์เดินทางไปตรวจที่เมืองตราด อีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นพระเทพสงครามซึ่งมีความสงสัยเกี่ยวกับเรื่องการถอนทหาร ของฝรั่งเศสจึงไปไต่ถามเรื่องนี้กับพันเบแกญร์รักษาการแทนกอมมันด์ง์โพเคต์ ก็ได้รับคำตอบว่าฝรั่งเศสจะต้องถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีให้หมดในวันที่

¹ กจข., ร.5 ผ.2.2/15 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 216/1421 วันที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 123 พระราชทานกรมหลวงดำรงราชานุภาพ.

² กจข., ร.5 ผ.2.2/15 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 127/1422 วันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 123 พระราชทานกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลัง.

5 มกราคม¹ อย่างไรก็ตามในที่สุดฝรั่งเศสก็ได้ยกกองทหารออกจากปากน้ำเมืองจันทบุรีจนหมดอย่างสิ้นเชิงในวันที่ 8 มกราคม เวลาบ่าย 2 โมง² ทั้งนี้ โดยได้รับความช่วยเหลืออำนวยความสะดวกในการเดินทางจากทางการไทย ตามนโยบายของรัฐบาลไทยดังปรากฏในโทรเลขซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงมีไปถึงพระยาวิชัยดิษฐ์ เจ้าเมืองจันทบุรีว่า "ให้เป็นธุระจัดการส่งให้ได้ออกจากจันทบุรีโดยเร็วที่สุด ถ้าเรือไม่พอก็ให้เรียกเรือหางเมืองชลุงหรือที่ใดมาใช้ให้พอแก่การที่จะส่ง อย่าให้เป็นที่ติดขัด ให้ฝรั่งเศสร้องว่าเราไม่ช่วยจัดการได้"³

นอกจากเป็นธุระจัดหาเรือและอำนวยความสะดวกในการเดินทางแก่ทหารฝรั่งเศสดังกล่าวรายละเอียดยกก่อนแล้ว พระยาวิชัยดิษฐ์ยังได้จัดให้ขุนภาษาสุนทร ลามเป็นตุ้มเรือลำเดียวไปส่งกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองตราด เพื่อ "จะได้อาศัยและป้องกันคนและเรือที่ตองเกณฑ์จ้างไปส่งกองทหารฝรั่งเศส และเพื่อจะได้สืบการงานด้วย"⁴

จะเห็นได้ว่า เสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของไทยผู้เกี่ยวข้องต่างก็เห็นความจำเป็นในการให้ความช่วยเหลืออำนวยความสะดวกแก่ฝรั่งเศส

¹ กจช., ร.5 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1722/9442 วันที่ 31 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณูการ.

² กจช., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1787/9805 วันที่ 10 มกราคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณูการ.

³ กจช., ร.5 ผ.2.2/15 โทรเลขกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงพระยาวิชัยดิษฐ์ เจ้าเมืองจันทบุรี.

⁴ กจช., ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสทเทพ ราชปลัดทูลฉลอง-กระทรวงมหาดไทย วันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ.

ในการถอนทหารจากเมืองจันทบุรีไปเมืองตราด แม้ว่ากำหนดเวลาของการเคลื่อนย้ายครั้งนี้จะไม่เป็นที่กระจ่างต่อฝ่ายไทยก็ตาม เขาใจว่าแม่ทัพฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีเองก็คงไม่รูกำหนดการเรื่องนี้อย่างแน่นอน คงจะเห็นได้จากกรรณิการของฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องนี้ทั้งนี้กำหนดเวลาการเคลื่อนย้ายคงขึ้นอยู่กับคำสั่งของรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงไซ่ง่อนเป็นสำคัญ สำหรับฝ่ายไทยนั้นนอกจากจะพยายามช่วยเหลือฝรั่งเศสแล้ว ก็ยังถือโอกาสที่จะสืบดูความเคลื่อนไหวครั้งนี้ โดยเฉพาะเหตุการณ์ที่เมืองตราดเมื่อฝรั่งเศสเข้าไปยึดครองด้วย แสดงว่าข้าราชการผู้ใหญ่ก็ได้ทอดทิ้งเมืองตราดเสียทีเดียว

สำหรับพระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ซึ่งได้รับคำสั่งให้ไปจัดการตั้งปวงเกี่ยวกับเรื่องฝรั่งเศสร้องขอที่ดินและสิ่งอื่นทดแทนในการที่กองทัพฝรั่งเศสเลิกถอนไปจากเมืองจันทบุรีนั้น ได้เดินทางไปพร้อมกับมิสเตอร์เวสเทินการ์ด และมิสเตอร์รอมินส์ ที่ปรึกษาทางราชการของไทย โดยออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2447 โดยทางเรือ และได้มาถึงเมืองจันทบุรีในวันที่ 10 มกราคม หลังจากนั้นพระยาศรีสหเทพได้จัดการเมืองจันทบุรีซึ่งได้รับคืนจากฝรั่งเศสให้เป็นที่เรียบร้อย ดังกล่าวไว้แล้วในเรื่องเมืองจันทบุรี¹

¹ กจช., ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย วันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมหลวงคำรง-ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย.

การได้รับความร่วมมือจากคนในบังคับฝรั่งเศสส่งข่าวคราวการเคลื่อนไหวของ
กองทหารฝรั่งเศสที่จะไปเมืองตราด

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การเคลื่อนย้ายกองทหารฝรั่งเศสจากเมือง
จันทบุรีไปเมืองตราดนั้นเป็นเรื่องที่ไม่กระจ่างต่อฝ่ายไทย นับตั้งแต่การไป
สำรวจเส้นทาง การลู่สถานที่ก่อนการเคลื่อนย้ายซึ่งปรากฏ 2 ครั้ง ซึ่งฝรั่งเศส
ไม่แจ้งให้ไทยทราบ การที่ฝ่ายไทยทราบได้ก็เพราะความช่วยเหลือร่วมมือ
สืบข่าวคราวให้ของคนในบังคับฝรั่งเศส ดังกรณีนายบุญ ญวนเข้ารีต ซึ่งเคยทำงาน
กับฝรั่งเศส ได้ส่งข่าวเรื่องทหารฝรั่งเศสเดินทางไปเมืองตราดวันที่ 6 พฤษภาคม
พ.ศ. 2446 ให้ไทยทราบเป็นระยะดังเคยถึงเรื่องนี้อย่างแล้ว

อีกกรณีหนึ่งคือในวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2447 บุญยาคอ ลาม
ฝรั่งเศสไปแจ้งต่อพระยาวิฆยาธิปไตยว่าวันที่ 22 ธันวาคม ได้เห็นโทรเลขมาจาก
ไซ่งอนว่าในวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2447 ให้คอมมันด์ังโพเค็ค頓ทหารไป
อยู่เมืองตราดหนึ่งกัมปนี ให้เหลือให้ส่งกลับไปเมืองไซ่งอน¹

จากกรณีทั้งสอง ย่อมแสดงให้เห็นคนในบังคับฝรั่งเศสมิใช่จะก่อให้เกิด
ปัญหาต่อฝ่ายไทยเสมอไปดังจะได้อธิบายในภายหลัง แต่ยังมีส่วนช่วยเหลือ
ไทยในด้านการสืบข่าวคราวให้ด้วย ซึ่งนอกจากคนในบังคับฝรั่งเศสแล้ว ยังมี
คนฝรั่งเศสที่ช่วยเหลือไทยในเรื่องนี้มากได้แก่ มองซิเออร์ ฟีลาเคนน์ ดัง
กล่าวมาแล้ว การสืบข่าวคราวเช่นนี้คนไทยเองทำได้ยากมากเนื่องจากสถานภาพ
ที่มีชาวฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสนั่นเอง

¹ กจช., ร.5 ฉ.2.2/15 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
วันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ

ความสนใจของรัฐบาลไทยต่อเมืองตราดเมื่อถกฝรั่งเศสยึดครอง

เมื่อรัฐบาลไทยมอบหมายดินแดนเมืองตราดบางส่วนให้แก่ฝรั่งเศส ตามข้อตกลงในการปักปันเขตแดนแล้ว รัฐบาลก็มีใ้ทอดทิ้งเมืองตราด แต่ได้ให้ความสนใจติดตามข่าวคราวของเมืองตราด ทั้งนี้ทั้งแก่กอนฝรั่งเศสจะเข้ายึดครองอย่างเป็นทางการ ดังจะเห็นได้ว่าก่อนที่พระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย จะเดินทางไปปฏิบัติราชการเรื่องฝรั่งเศสถอนทหารไปจากเมืองจันทบุรีดังกล่าวมาแล้ว หลวงวรบาทภักดี นายอำเภอบ้านโป่ง แขวงเมืองราชบุรีมาลาท่าน ก่อนจะพาภรรยาไปเมืองตราดเพื่อจัดการเรื่องบ้านเรือนและที่ดินของภรรยาที่เมืองตราด พระยาศรีสหเทพจึงสั่งให้หลวงวรบาทภักดีสืบดูการเมืองตราดและให้มีรายงานมาให้ทราบเนือง ๆ ปรากฏว่าหลวงวรบาทภักดีได้มีรายงานมาถึงพระยาศรีสหเทพ 3 ฉบับ ซึ่งจากรายงานดังกล่าว ทำให้ทราบถึงสภาพการณ์ในเมืองตราดส่วนที่เป็นของฝรั่งเศส ทั้งในค้ำที่เกี่ยวกับฝรั่งเศส และราษฎรชาวเมืองดังนี้

รายงานฉบับที่หนึ่งลงวันที่ 2 มกราคม ศก 123 ว่า หลวงวรบาทภักดีไปถึงเมืองตราดเมื่อวันที่ 1 มกราคม ได้ไปเยี่ยมเรชิตเคนฝรั่งเศส ณ ที่ว่าการเมืองตราด เรชิตเคนสนใจอยากจะทำเช่าเรือนของหลวงวรบาทภักดี แต่หลวงวรบาทภักดีต้องการจะขาย การขายที่ดินและเรือนในเวลานั้นยังไม่มีผู้รับซื้อทั้งหมด ที่มีอยู่บางก็จะซื้อเพียงเล็กน้อย ฝรั่งเศสเองก็ตั้งใจจะเช่าที่ไปอยู่อาศัยเดี่ยว ส่วนเรื่องการบ้านเมือง ฝรั่งเศสยังไม่ได้จัดแจงแต่อย่างใด เพียงแต่กำลังเรียกข้าราชการเก่า ๆ ไปไต่ถามถึงการบ้านเมือง ฝรั่งเศสได้ออกประกาศเป็นหนังสือไทยไปปิดไว้ในตลาด ดังนี้

ประกาศบอกแก่ราษฎรในเมืองตราดและเมืองเกาะกง เลอติงดุบิรีเย
กรุงกัมพูชาได้รับเมืองตราดและเมืองเกาะกง จากพระยาศรีสัตนาคนหุต
พระเจ้ากรุงสยาม แต่เมืองตราดนี้มีกรมแคนยั้งไม่แน กอนเหมือนมีความใน
สัญญาแล้วว่าจะจัดเจ้าพนักงานมาสำรวจให้เสร็จในการนี้และราษฎรซึ่ง
เป็นชาวเมืองนี้ ที่พระเจ้ากรุงสยามไคลงในสัญญาให้เป็นสำคัญนั้น เพื่อเห็น
ความไมตรีกับกรุงฝรั่งเศสโดยชอบธรรมอันสุนิห บัดนี้ราษฎรทั้งหลายก็ได
มาอยู่ในปกครองของราชาธิปไตยฝรั่งเศสแล้ว แลชนบชกรรมเนียมกับ
ศาสนาที่มหาชนเคยปฏิบัติชนโค่นนั้นก็ไคงอยู่เหมือนเดิม ซึ่งราชาธิปไตย
กัมพูชามาเป็นนายกแก่ราษฎรก็มีฝรั่งเศสกำกับด้วย ราชาธิปไตยกัมพูชาจะ
ไม่เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมมาเมืองนี้เลย จะทำนุบำรุงไพรพลเมืองให้
อยู่เย็นเป็นสุขทุกประการ แลตรวจตราด้วยความเมตตายุติธรรม ถ้าชนนี้
จงใหม่ทหาชนทั้งหลายอุกสาทำมาหากินทำไร โถนากามสมายเทอญ จะไคมี
ผู้ไคมารบกวนมิไค ถ้ามีผู้ไคมากคชี่ชมเหงประการไค จะทำโทษผู้นั้นให้
สาหัส ประกาศออกมา ณ วันที่ 29 มกราคม ศก. 123¹

รายงานฉบับนี้มีข้อความต่อไปนี้

ราษฎรในเมืองตราดมีความเคียดแค้นเหลือที่สุด มีแต่เสียงพูดกันว่า
จะอพยพออกจากเมืองตราดโดยมาก ที่พากันออกไปแล้วก็มี ยิ่งกำลังเตรียม
ตัวจะไปก็มี คืนวันแรกซึ่งไคโอนเมืองไคฝรั่งเศส พอลดงวรบาทา กลับ
มาในวันนั้น เวลากลางคืนมีทหารฝรั่งเศส ไปชมขึ้นผู้หญิงในตลาดถึง 2
คน คือคนหนึ่งเขาปล้ำบุตรสาวมารูดามาชวย อีกคนหนึ่งปล้ำมารูดาคา แล
แย่งเอาเงินในพกของผู้หญิงไปไค 9 บาท ผู้ถูกชมขึ้นไปฟ้องร้องก็จำตัว
ไม่ไค ต่อมามีการซื้อของไม่ไคเงินบง และมีการแย่งชิงกัน โดยทหาร
ญวน 4 คนไปขึ้นเรือนราษฎร ในเวลานั้นมีแต่เด็กอยู่ในเรือน เขาทำโทษ
ทหารญวนแล้วชำระเงินคืนให้ ในเวลานี้ราษฎรไม่กลามาชื้อชวย คนใน
ตลาดก็ไม่กล้าไคนไปมา ปิดประตูบานเสียโดยมาก

¹ กจ., ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสัตนาคนหุต วันที่ 18 มกราคม

รายงานฉบับที่สองลงวันที่ 4 มกราคม ศก 123 ว่า

ฝรั่งเศสจัดการภาษีอากรในเมืองตราดดังนี้ คืออากรสุราคิดเอาเงิน
ภาษีแก่นายอากรเดือนละ 2070 บาท แต่เดือนมกราคม ศก 123 เป็น
ตนไป ภาษียาสูบของรับเป็นยาสูบจากเขามาจำหน่าย อากรบอนเบีย
ยกเลิกไม่ให้เล่น แมเงินอากรจะขาดเท่าใด ในน่วยอากรเขามาติดกับ
รัฐบาลสยาม ส่วนอากรที่ทำเป็นรัฐบาลสิ่งใดเก็บใครแล้วก็เป็นแฉกกันไป
สิ่งใดยังมีใครเก็บก็ให้เก็บเขาตามเดิม

เวลานี้ฝรั่งเศสได้ส่งให้หลวงวิจิตรพจนการ ผู้พิพากษาศาลเมืองตราด
เรียกกำนันผู้ใหญ่บ้าน พระสงฆ์เจ้าอธิการกับจีนพอกำในเมืองตราดมา
ประชุม การประชุมนี้มีดังนี้

ประการแรก ฝรั่งเศสได้ชี้แจงแก่พระสงฆ์ว่า การศาสนาฝรั่งเศสไม่
ห้ามปราม เคยนับถือและบวชเรียนกันมาอย่างไรก็ให้ทำไปอย่างนั้น ส่วน
วัดบวรนิเวศซึ่งวางอยู่เวลานี้ขอให้พระสงฆ์เขามาอยู่ต่อไป แม้งค์ของเงิน
ทองที่จะใช้ในการวัดอย่างใดพวกฝรั่งเศสจะออกหนุน ประการที่สอง
กำนันผู้ใหญ่บ้านเคยทำการมาอย่างไรขอให้ทำไปตามเดิม และขอให้ช่วย
กันระวังโจรผู้ร้าย การภาษีอากรทุกอย่างเขาจะไม่เก็บให้เกินไปจาก
ธรรมเนียมที่ฝ่ายไทยเก็บมานั้น และฝรั่งเศสจะไม่เก็บของเอาพวก
บวรนิเวศของฝ่ายไทยมาเป็นทหาร ส่วนทหารฐานที่ชมแห่งราษฎรใน
เวลานี้ขอไปเขาจะไม่ให้มีทหารฐาน จะให้หยุดแต่ทหารเขมรเท่านั้นและ
คนที่จะมาหรือจะไปจากเมืองตราดก็ ฝรั่งเศสจะยอมให้ไปมาตามชอบใจ
เว้นแต่เวลาจะไปขอไปนอกแก่ฝรั่งเศสเสียก่อน ประการที่สาม ฝ่าย
พวกจีนพอกำในตราดฝรั่งเศสสั่งสอนให้อุตสาหกรรมทำกินอยู่ให้วิเวกกัน แล
ขอทั้งพวกจีนเป็นหัวหน้าอายุแต่จิว 1, สุกเกียน 1, ถ้ามีอายุความในพวก
จีนเล็กน้อยให้หัวหน้าชำระวากฉาว ถ้าไม่ตกลงให้ส่งให้เขาชำระ หลวง-
วรมาหนักก็เห็นว่าตามที่เรขิตเคยได้ยื่นโบบลิตอย่างนี้ ประสงค์จะเปิดโอกาส
ให้คนทั้งปวงเห็นว่า ฝรั่งเศสเป็นผู้มีอภัยด้วยดี เพราะในเวลาอันพลเมือง
กำลังแตกตื่นไม่คิดที่จะอยู่ ฝรั่งเศสจึงได้เรียกประชุมเสียก่อนที่จะกระทำ
การอย่างอื่น แต่ถึงกระนั้นก็คิดว่าเพราะเหตุผลเมืองของเราที่จะมีคนเชื่อถือ
ฝรั่งเศสนั้นน้อยอยู่เต็มที ยังจะพากันหนีออกจากเมืองตราดเนื่อง ๆ โดย
เขาใจว่าถ้าอยู่กับฝรั่งเศสต่อไปอีกไม่ช้าจะถูกหักหลัง

เมื่อคืนวันที่ 3 มกราคมนี้ นักโทษในเรือนจำตรอกหนีไป 6 คน ยัง
เหลืออยู่ในเรือนจำอีก 7 คน ฝรั่งเศสจัดให้หลวงวิจิตรจัดคนออกติดตาม
แล้ว

รายงานฉบับที่ตาม ลงวันที่ 7 มกราคม สก 123

ว่าตามรายงานของหลวงวรบาทภักดีฉบับที่สองที่ว่าฝรั่งเศสจะไม่ห้าม
ปรามคนซึ่งจะไปมาอยู่หมู่ใหญ่เข้าออกตามใจชอบนั้น หลวเป็นไปไต่จริงไม่
เวลานี้ฝรั่งเศสโคแ่งว่าผู้ใดจะออกจากเมืองตรอกทองซอหนังสือเดินทาง
ของฝรั่งเศส เก็บค่าเดินทางคนละ 4 เหรียญ แต่ยังหาผู้ใดไปขอหนังสือ
เดินทางไม่ พวกนักโทษเมืองตรอกเนือง ๆ เพราะยังไม่ได้ออกตามทาง

เวลานี้มีการปล้นเกิดขึ้นรายหนึ่ง ห่างจากที่ว่าการเมืองประมาณ 40
เส้น เวลาครึ่งคืนเจ้าของทรัพย์ย้อยเรือนผู้เดียว เอาทรัพย์ฝังไว้มีทรัพย์
6 คนขึ้นเรือน เจ้าทรัพย์โคคเรือนหนีไป ทรัพย์ 2 คนตามไปจับตัว เพื่อ
จะถามเอาทรัพย์ เจ้าของทรัพย์เอาปืนยิงถูกทรัพย์บาดเจ็บ 1 คน พอ
รุ่งขึ้นทรัพย์ซึ่งถูกยิงนั้นไปแจ้งต่อฝรั่งเศสว่าเดินทางมาจากเกาะชาง ถูก
ทรัพย์ยิงแล้วแย่งเอาเงินไป ภายหลังไต่ทราบความว่า ผู้ที่มาแจ้งความ
นั้นเป็นทรัพย์ปล้นตัวเอง กำลังไต่สวนอยู่

พอกระทบเรื่องปล้นขึ้นฝรั่งเศสออกเสียงว่าจะเก็บปืนของพลเมือง
ทันที แต่มีผู้ค้านั้นว่า ถ้าเก็บปืนของพลเมืองขึ้นแล้ว จะทำให้เป็นของทาง
ของทรัพย์ที่จะมาปล้นได้ง่าย เพราะเมืองที่ใกล้เคียงกันเขาไม่ได้เก็บปืน
จึงไต่หยุดชะงักไป เป็นแต่มีเสียงว่า จะเก็บปืนของพวกซึ่งไม่มีหลักฐาน
บ้านเรือนเท่านั้น

นอกจากพระยาคริสต์เทพจะทราบเรื่องราวของเมืองตรอกใน
ระหว่างนั้นจากรายงานของหลวงวรบาทภักดีดังกล่าวแล้ว พระยาคริสต์เทพยัง
ได้ทราบเรื่องเมืองตรอกจากคนต่าง ๆ อีกด้วย กล่าวคือในระหว่างที่พระยา-
คริสต์เทพพักอยู่เมืองจันทบุรี มีคนไทย จีน กูญ มาหาเล่าให้ฟังว่าราษฎรเมือง
ตรอกได้รับความเดือดร้อน และอพยพมาเป็นอันมาก ที่ยังเหลือก็รวบรวมสิ่งของ
จะยกเข้ามาอีก พวกที่เข้ามานั้น เขากรงเทพฯ โดยมาก บางพวกก็มาอยู่ในเขต
แขวงเมืองจันทบุรี เป็นการที่เล่าลือกันตั้งแต่ทั้งเมือง ถึงคนในบังคับฝรั่งเศสที่

อยู่เมืองตราดก็ท่องเที่ยวพหามา คนที่สำคัญนั้นคือจีนหยอง ที่เป็นผู้นำรับส่งชาว
คราวทางเมืองตราดให้ฝรั่งเสสทราบ ในเวลาเมื่อกองทัพฝรั่งเสสยังอยู่
เมืองจันทบุรี และเป็นผู้ถือหนังสือฝรั่งเสสทุกอย่าง จนถึงเวลาทหารฝรั่งเสสยก
จากเมืองจันทบุรีไปเมืองตราด จีนหยองก็จัดม้าและพาหนะมารับ

ครั้นเวลาฝรั่งเสสไปอยู่เมืองตราดแล้ว จีนหยองทนความขมเหงของ
พวกฝรั่งเสสไม่ได้ บัดนี้กำลังย้ายครอบครัวจะยกเข้ามาอยู่เมืองจันทบุรี

ครั้งนั้นพระยาศรีสหเทพจึงได้ให้อำเภอลี้บจำนวนคนที่อพยพเข้ามาได้
รับรายงานว่าตั้งแต่ต้นเดือนมกราคมจนถึงวันที่ 10 มีคนอพยพเดินทางเข้ามา
แฉ่งอำเภอลี้บ 39 ครอบครัว เป็นจำนวน 178 คน แต่บัญชีนี้มีแต่พวกเดินเข้า
มาทางเมืองขลุ่ยทางเดียว ที่เข้าทางอำเภอนี้ยังมีบ้าง พระยาศรีสหเทพยัง
ให้ลี้บต่อไปด้วย นอกจากนี้การที่คนเมืองตราดอพยพมากเช่นนี้ พระยาศรี-
สหเทพเกรงว่าบางที่ฝรั่งเสสจะแกลงหาเหตุว่าเราเป็นผู้อยู่ แต่ที่จริงไม่มีเลย
ท่านใดสั่งผู้ราชการเมือง กรมการเมืองจันทบุรี ในเรื่องคนเมืองตราดที่
อพยพเข้ามานั้นว่าให้ทำเฉย ๆ เสียอย่าให้รู้เห็นด้วย และให้ลี้บอย่าให้ช่วยเหลือ
ถือหนังสือรับรอง ปล่อยให้ตรวจดูเงียบ ๆ ให้ทราบจำนวนคนว่าใครมาบ้างและมา
ด้วยเหตุใดแล้วมีรายงานเข้ากรุงเทพฯ เนื่อง ๆ

นอกจากนี้ข้าราชการหัวเมืองของไทยก็ยังได้ให้ความสำคัญต่อเมือง
ตราดโดยเฉพาะเขตแดนของตราดที่ยังคงเป็นของไทยอยู่เพื่อเป็นการทำนุบำรุง
ขวัญและกำลังใจของราษฎรในแถบนั้น ดังจะเห็นได้จากวันที่ 8 มกราคม พ.ศ.
2447 ขุนมรรเทาทุทขรานุวัตร ผู้รั้งราชการอำเภอลี้บใหญ่ เมืองตราด ได้ออก

เดินทางไปตำบลคลองใหญ่* เพื่อชี้แจงเขตแดนที่ได้ตกลงกับฝรั่งเศส ให้ราษฎร
ได้ทราบความแน่นอนว่า ท้องที่ตำบลคลองใหญ่ยังคงเป็นพระราชอาณาจักรตาม
เดิม ขุนบรเทาฯ สังเกตว่าเมื่อราษฎรทราบเรื่องดังกล่าว "ดูเป็นการรื่นเริง
มาก"¹ หลังจากนั้นขุนบรเทาฯ ได้เดินทางตามหมอบาน ก็พบวาระราษฎรกลับ
มาหากินเป็นปกติไม่ตื่นเหมือนเมื่อทราบว่าฝรั่งเศสเข้ามายึดเมืองตราดใหม่ ๆ
นอกจากนั้นปรากฏว่าในระหว่างเดือนมกราคม มีราษฎรอพยพจากเมืองตราดใน
เขตที่เป็นของฝรั่งเศสเข้ามาตั้งหลักฐานและอาศัยในตำบลคลองใหญ่ 45 พวก
เป็นชายหญิง 191 คน ต่อมาวันที่ 12 มกราคม ขุนบรเทาฯ ได้เดินทาง
ตามหมอบานตำบลนี้ 2 หมอบานก็เห็นวาระราษฎรอพยพเรียบร้อย ระหว่างที่ตรวจการ
ขุนบรเทาฯ ก็ได้สังฆาราชการหมอบานและชาวบ้านว่า ถ้าพวกฝรั่งเศสเข้ามา
เวลาใด อย่างก็ควางใหม่มีเหตุขึ้นได้ แต่ทองรับแจ้งความให้ทางทราบโดย
เร็ว และให้ทำบัญชีราษฎรเข้ามาให้ชัดเจนด้วย

* ตำบลคลองใหญ่ เคยเป็นแขวงเมืองตราด เมื่อตราดเป็นของฝรั่งเศส
จึงมาขึ้นกับเมืองจันทบุรี พระยาศรีสัตตเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย
ซึ่งได้รับมอบหมายให้ไปจัดการเมืองจันทบุรีให้เรียบร้อย ได้ปรึกษากับพระยา-
วิชาชิบตี เจ้าเมืองจันทบุรี เห็นพ้องตกลงกันว่า "บุคคลศิริทวีปนายอำเภอ
ศรีบัวทอง แขวงเมืองตราด เป็นผู้มีคุณวิเศษสามารถจะรับราชการฉลองพระเดช-
พระคุณได้ จึงได้ตั้งให้บุคคลศิริทวีป เป็นนายอำเภอคลองใหญ่ กจช. ร.5
ม.42/11 หนังสือขุนบรเทาทุกขราษฎร ผู้รั้งราชการอำเภอทุ่งใหญ่ ลำเนาที่
28927 วันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123 รายงานถึงพระยาวิชาชิบตี ผู้ว่าราชการ-
เมืองจันทบุรี.

¹ กจช. ร.5 ม.42/9 หนังสือขุนบรเทาทุกขราษฎร ผู้รั้งราชการ
อำเภอทุ่งใหญ่ ลำเนาที่ 28927 วันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123 รายงานถึง
พระยาวิชาชิบตี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี.

วันที่ 13 มกราคม ขุนบรรเทาศา โด่เดินทางไปตำบลห้วยแร่ แล้วประชุมผู้ใหญ่บ้านและราษฎร ซึ่งแจ้งเขตแดนภาคตะวันตกที่คงอยู่ตามเดิมให้ราษฎรเข้าใจ ขุนบรรเทาศา สังเกตวาระราษฎรทำมาหากินเป็นปกติแล้ว ในระหว่างเดือนมกราคมก็มีราษฎรอพยพเข้ามาตั้งหลักฐานพักอาศัยอยู่ในตำบลนี้ 61 พวก เป็นชายหญิง 318 คน โดยที่ราษฎรเหล่านี้จะตั้งหลักฐานหรือจะไป ยังเป็นการไม่แน่นอน "สุดแต่ขามมาไคแล้วเป็นการดี"¹ ขุนบรรเทาศา โด่สั่งให้เจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองทำบัญชีราษฎรเข้ามาไว้เป็นหลักฐานด้วยเช่นกัน

วันที่ 17 มกราคม ขุนบรรเทาศา เดินทางไปตำบลวังแจะ ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกกักตอนให้แก่ฝรั่งเศส คงเหลือเป็นของไทยอยู่ 2 หมูบ้านเท่านั้น ขุนบรรเทาศา โด่ซึ่งแจ้งผู้ใหญ่บ้านทั้งสองไปขึ้นกับกำนันตำบลคลองใหญ่ แล้ว ขุนบรรเทาศา กับผู้ใหญ่บ้านทั้งสองก็ไปตรวจตามหมูบ้าน ซึ่งแจ้งให้ราษฎรทำมาหากินต่อไปตามเดิม โดยไม่ต้องตื่นตกใจอย่างไร เนื่องจากหมูบ้านทั้งสองยังคงเป็นพระราชอาณาเขตตามเดิม ขุนบรรเทาศา โด่สั่งให้ผู้ใหญ่บ้านทั้งสองทำบัญชีราษฎรที่เข้ามาส่งไปยังกำนันตำบลคลองใหญ่

วันที่ 18 มกราคม ขุนบรรเทาศา พร้อมกับกำนันตำบลทวาโลมและกำนันตำบลบางปิด ซึ่งแจ้งแก่ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรของทั้งสองตำบลว่าแต่เดิมเคยขึ้นกับอำเภอเมืองนั้น แต่บัดนี้อำเภอเมืองอยู่ในความครอบครองของฝรั่งเศส ดังนั้นเมื่อมีกิจธุระอะไรขอให้เข้ามาแจ้งแก่ขุนบรรเทาศา แทน พร้อมกับนั้น ขุนบรรเทาศา กำชับให้รีบทำบัญชีเรื่องราษฎรอพยพส่งไปให้โดยเร็ว

วันที่ 19 และ 20 มกราคม ขุนบรรเทาศา เดินทางไปตรวจท้องที่ตำบลแสนาง พบว่าราษฎรในตำบลนี้ยังกันเป็นปกติเรียบร้อย ต่อมาวันที่ 22

มกราคม ขุนบรรเทาะฯ ได้ทราบว่าทหารฝรั่งเศส 2 คน ชวน 4 คน เดิน
ทางขึ้นมาตำบลคลองใหญ่ถึงบ้านท่าโรนแล้วกลับไป แต่ไม่ได้ทูลเรื่องอย่างไร
เป็นเพียงมาเที่ยวเท่านั้น ในระหว่างนั้นขุนบรรเทาะฯ ได้ทราบว่าพระเทพ-
สงครามก็มาตรวจงานเหมือนกันโดยพักที่วัดคลองใหญ่ ขุนบรรเทาะฯ จึงไปพบ
ได้มีการประชุมกัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรไต่ถามกิจทุกข์สุข ต่อมาวันที่ 24
ถึงวันที่ 30 มกราคม ขุนบรรเทาะฯ ได้เดินทางไปตามหมบ้านจนถึงอำเภอ
ศรีบัวทอง ไต่ถามทุกข์สุขของราษฎร วันที่ 1 กุมภาพันธ์ จึงเดินทางมายัง
อำเภอชอง* รวมเวลาไปตรวจการตามตำบล 28 วัน

จากรายงานของขุนบรรเทาะทุกคราว ราษฎร ผู้รั้งราชการอำเภอทุ่งใหญ่
เมืองตราด ที่เดินทางไปตรวจราชการชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ให้ชาวบ้านนั้น
แสดงให้เห็นได้ว่ารัฐบาลไทยตระหนักถึงความสำคัญในการชี้แจงเรื่องราว
สถานการณ์ที่แท้จริงให้ชาวราชการระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และราษฎรชาวบ้าน
ทั่วไปได้เข้าใจ เพราะเป็นการทำให้ขวัญและกำลังใจของบุคคลดังกล่าวดีขึ้น
เมื่อรู้ว่าทองถิ่นของตนมิได้ตกอยู่ในความยึดครองของฝรั่งเศสดังข่าวลือที่อาจ
เกิดขึ้นก่อนหน้านั้น รัฐบาลจึงส่งคนของทางการเข้าไปชี้แจงอย่างใกล้ชิด ไม่
เพียงระดับนายอำเภอถึงขุนบรรเทาะฯ เท่านั้น ยังมีข้าราชการระดับสูงขึ้นไปอีก
เมือง ดังรายพระเทพสงคราม นอกจากท่านทั้งสองจะชี้แจงสถานการณ์ที่แท้จริง

---

* พระยาศรีสหเทพ เห็นว่าเมืองชองมีความสำคัญเนื่องจากเป็นอำเภอ
ชายแดน จำเป็นต้องมีคนดี ๆ อยู่เป็นนายอำเภอ พระยาศรีสหเทพเห็นว่า
หลวงวรบาทภักดี เป็นผู้เหมาะสมที่จะเป็นนายอำเภอที่เมืองชองได้, กจช.
ร.5 ม.42/11 เรื่องเดิม.

แล้ว ยังไต่ถามทุกข์สุขของราษฎร ดูแลให้ราษฎรทำมาหากินตามปกติ และให้
 ทางการคอยทำบัญชีจำนวนผู้อพยพจากเมืองตราด เขตที่อยู่ใต้ความยึดครองของ
 ฝรั่งเศสเข้ามาในเขตไทยด้วย เพื่อจะได้ทราบจำนวนราษฎรที่แท้จริง เป็นการ
 ไม่ประมาณด้วย นอกจากนี้ผู้ไปตรวจราชการยังกำชับว่าอาหารฝรั่งเศสเข้ามา
 ในเขตไทยก็ห้ามมิให้กระทำการร้ายต่อฝรั่งเศส แต่ให้รีบแจ้งแก่ทางการ ซึ่งก็
 นับว่าเป็นการดี เพราะไม่เช่นนั้นอาจก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองระหว่าง
 ประเทศ ซึ่งไทยยอมตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบอยู่นั่นเอง

ข้อควรพิจารณาประการหนึ่งคือจากกำหนดการตรวจราชการของ
 ขุนบรมเทาทุขราชบุตร ซึ่งเริ่มตั้งแต่วันที่ 8 มกราคม ซึ่งเป็นเวลาภายหลังจาก
 ได้รับการแต่งตั้งจากหลวงเสนาราชภักดีศรีสงคราม นายอำเภอขลุงให้เป็นผู้รั้ง
 ราชการอำเภอขลุงใหญ่เพียง 1 วัน* ก็ได้ออกไปปฏิบัติหน้าที่ทันที ซึ่งก็นับว่าทัน
 ต่อเหตุการณ์ด้วย เพราะเป็นเวลาหลังจากที่ฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองตราด
 เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447 เพียง 8 วัน เป็นการไม่สายเกินไปที่จะ
 ทำให้ราชการระดับหมู่บ้าน ตำบล และราษฎรเข้าใจสถานการณ์ที่แท้จริง
 นอกจากนี้การที่ขุนบรมเทา ทำรายงานเสนอต่อพระยาวิเศษยาธิบดี ผู้ว่าราชการ
 เมืองจันทบุรี ก็จะทำให้ผู้นำในระดับเมืองเข้าใจความเป็นไปของราษฎรใน
 ท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากเรื่องการยึดครองเมืองตราดของฝรั่งเศส และยอม
 รายงานต่อไปยังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในระดับประเทศต่อไป ทั้งนี้แสดง
 ให้เห็นว่าบุคคลของรัฐบาลทุกระดับได้ให้ความสนใจและติดตามข่าวคราวของ
 ชาวเมืองตราดตั้งแต่เริ่มแรกเมื่อถูกฝรั่งเศสยึดครอง

---

* ขุนบรมเทา ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้รั้งราชการอำเภอขลุงใหญ่ ตาม
 คำสั่งเมืองที่ 138/1513 ลงวันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447).

นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่า ผลการยึดครองเมืองตราดของฝรั่งเศส ทำให้ผู้นอพยพจากเมืองตราดในเขตการยึดครองของฝรั่งเศสเข้ามาในเขตของไทย และบางส่วนเข้ามาในเมืองจันทบุรีที่เพิ่งกลับคืนมาเป็นของไทยด้วย ผู้นอพยพเหล่านี้ จะได้รับการผ่อนปรนจากรัฐบาลไม่ตองถูกเรียกเกณฑ์แรงงานตั้ง เหตุการณ์ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2447 มีการกะเกณฑ์คนไปทำการกับกอง- ข้าหลวงตรวจปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศส รัชกาลที่ 5 มีพระบรม- ราชโองการให้พระยาวิชาธิบดีเจ้าเมืองจันทบุรีจัดการ "ผันผ่อนแกว้ที่อพยพ เข้ามาอยู่ที่เมืองจันทบุรีใหม่"¹ ซึ่งปรากฏว่าพระยาวิชาธิบดีได้สั่งไม่ให้เกณฑ์ คนที่อพยพมาจากเมืองตราดแต่เดิมมาแล้ว พร้อมกันนั้นก็กำชับกวัดขันเรื่องเสบียง อาหารด้วย²

ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส

นอกจากปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสจะเกิดขึ้นที่เมืองจันทบุรี ซึ่งอยู่ใน ความยึดครองของฝรั่งเศสดังกล่าวมาแล้ว เมืองตราดก็เผชิญกับปัญหานี้เช่น- เดียวกัน ทั้งนี้เป็นมาตั้งแต่ก่อนที่จะถูกฝรั่งเศสยึดครอง กล่าวคือ ในเดือน กรกฎาคม พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121) นายแก้ว นายเอิบ นายชู พลทหารเรือ เมืองตราดได้อ้างตัวเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ยอมเข้ารับราชการ พนักงาน

¹ กจข., ร.5 ฉ.29.2/14 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 123 กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5.

² เพิ่งอ้าง.

ทหารเรือจึงจับตัวมาขังไว้ ณ ที่นักกรมทหารเรือเมืองตราด¹ ต่อมาวันที่ 16 กรกฎาคม พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์² ซึ่งเสด็จไปราชการทหารเรือเมืองตราด ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการไต่สวนบุคคลทั้งสาม ได้ความว่ากระทำความผิดจริง จึงให้ปรับโทษในฐานหลบหนีราชการทหาร ลอกลงเจ้าพนักงานโดยให้โทษคนละ 24 ที ปรับเรียกค่าสินบนคนละ 8 บาท ถ้าไม่มีเงินก็ให้จำโทษแทนโดยกำหนดเดือนละ 2 บาท ปรากฏว่าในวันที่ 18 กรกฎาคม ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในเมืองจันทบุรี ได้มีจดหมายให้นายทหารฝรั่งเศส 1 คน ทหารญวน 2 คน และล่ามญวน 1 คน ถู้อไปยังพระยาพิพิธพิไลยสุนทรการ ผู้ว่าราชการเมืองตราด ใจความสำคัญในจดหมายขอให้พระยาพิพิธพิไลยฯ มอบตัวนายแก้ว นายเอิบ นายชู ซึ่งเกิดที่เมืองกำปอดเปิน และเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ให้แก่นายทหารฝรั่งเศสผู้ถือจดหมาย² พระยาพิพิธพิไลยฯ ตอบปฏิเสธโดยอ้างว่าได้มอบตัวบุคคลทั้งสามแก่เจ้าพนักงานทหารกรุงเทพฯ แล้ว ขอให้ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสตกลงกับเสนาบดีที่กรุงเทพฯ เอง ทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาจึงพูดว่า "ถ้าไม่ให้จะเป็น

¹ กจข., ร.5 ฝ.31/28 หนังสือพระยาพิพิธพิไลยสุนทรการ ผู้ว่าราชการเมืองตราด สำเนาที่ 6688 แผนกทหารที่ 8, 460 ลงวันที่ 5 กรกฎาคม ศก 121 มาถึงพันทหารเวรเพื่อกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เรื่องทหารเรืออ้างตัวเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส.

* พระยศในขณะนั้น ต่อมาคือ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์.

² กจข., ร.5 ฝ.31/28 หนังสือพระยาพิพิธพิไลยสุนทรการ ผู้ว่าราชการเมืองตราด สำเนาที่ 7553 แผนกทหารที่ 9, 531 ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 121 กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย.

เหตุใหญ่ตามที่บังคับการกองทหารฝรั่งเศสลงมา¹ นอกจากนั้นก่อนจะลงเรือออกจากเมืองตราดไปในวันที่ 19 กรกฎาคม ทหารฝรั่งเศสยังได้ขู่ว่าจะไปวางระเบิดรอบมาเมืองตราดภายใน 10 วันด้วย พระยาพิพิธพิไสยา ได้กราบทูลปรึกษาพระองค์เจ้าอากาศเกษรตีวงษ์ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ซึ่งใครทรงมีพระดำริว่าจะเสด็จเข้ากรุงเทพฯ เพื่อจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อย และเพื่อให้ทางเมืองตราดเบาใจ จึงทรงมีคำสั่งให้พระประชากรกิจวิจารณ์ พร้อมด้วยนายทหารเรืออยู่ดูแลการทหารเรือเมืองตราด มิให้เกิดเหตุร้ายขึ้น

ไม่ปรากฏผลสรุปของเรื่องนี้ว่าเป็นอย่างไร แต่เหตุการณ์ครั้งนี้แสดงถึงการคุกคามข่มขู่ของทหารฝรั่งเศสต่อทางการไทยที่เมืองตราด แม้จะยังมีได้อยู่ในการยึดครองของฝรั่งเศสก็ตาม แม้กระนั้นทางการไทยก็ปฏิบัติตนได้อย่างองอาจ มีหลักการ และสมศักดิ์ศรีของความเป็นไทย มิได้แสดงความเกรงกลัวต่อฝรั่งเศสจนเกินกว่าเหตุเลย

ต่อมาเมื่อเมืองตราดตกอยู่ใต้การยึดครองของทหารฝรั่งเศสแล้ว ก็ได้เกิดกรณีคนในบังคับฝรั่งเศสขึ้นอีก กล่าวคือ วันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2447 จินงวนเสง นายอากรบอนเบี้ย เมืองตราด คุมเพื่อนประมาณ 30 กว่าคนถืออาวุธครบมือ ขวางป่าและทุบตีสิ่งของของราษฎรที่หนารานตลาด และบ้านเรือนเสียหายมาก มีผู้ได้รับอันตรายคือเงินของในบังคับฝรั่งเศส และเงินหลัโกในบังคับอังกฤษ โดยที่ทหารยามจำนวน 12 คนซึ่งอยู่รักษาการที่ถนนตลาดไม่สามารถระงับเหตุการณ์ได้ พระยาพิไชยชลธี ผู้ว่าราชการเมืองตราด จึงได้ส่งทหารเพิ่มเติมอีก 80 คน ไปช่วยกันปราบปรามพวกจินงวนเสง เหตุการณ์จึงยุติลง ทหารจับตัวได้จินงวนเสง จินดัง และนายน้อย พระยาพิไชยชลธีเห็นว่า จินงวนเสง เคยเป็นหัวหน้าก่อการวิวาทร้ายแรงกับพวกจีนยอกที่เมือง

¹ เพิ่งอ้าง.

จันทบุรี จนได้รับโทษจำคุกมาครั้งหนึ่งแล้ว ในขณะที่กอมมานตั้งवालศมาเป็นผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส ดังนั้นจึงได้สั่งให้เอาตัวจันทวนแสงจำตรวนขังไว้ระหว่างการไต่สวนหาหลักฐานจับพวกเพื่อน เพื่อฟ้องร้องให้ศาลพิจารณาลงโทษต่อไป¹

วันที่ 30 พฤศจิกายน คอมมานตั้งไฟเด็ค ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส ได้มาเยี่ยมพระยาวิชาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี และได้แจ้งว่าเขาได้รับคำร้องจากจีนแค้นของ คนในบังคับฝรั่งเศสซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองตราดว่ามีพวกจีนหลายคนบุกกรุกเข้าไปทำร้ายในบ้าน จึงอยากทราบว่าพระยาวิชาภิบาลคิดอย่างไรเรื่องนี้หรือไม่ พระยาวิชาภิบาลก็ชี้แจงเรื่องราวรายละเอียดให้คอมมานตั้งไฟเด็คเข้าใจ รวมทั้งเรื่องที่ว่าจันทวนแสงเคยถูกลงโทษมาแล้วครั้งหนึ่งด้วย คอมมานตั้งไฟเด็ค ได้กล่าวชมเชยว่าการที่พระยาวิชาภิบาลจับตัวจันทวนแสงมาไต่สวนทำโทษนั้นเป็นการถูกต้องดี และเสนอแนะว่าจันทวนแสง ซึ่งมีความประพฤติไม่ดีเช่นนี้ ไม่ควรให้อยู่ในบ้านเมือง แต่ควรเนรเทศไปเสีย² สำหรับเรื่องนี้ไม่มีหลักฐานแสดงข้อยุติอีกเช่นเดียวกัน เหตุการณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสให้ความเอาใจใส่ที่จะคุมครองคนในบังคับของฝรั่งเศส เช่นเดียวกับกรณีแรก แต่สำหรับกรณีนี้คนในบังคับฝรั่งเศสมิได้เป็นผู้ก่อกวนขึ้นดังกรณีแรก แต่เป็นผู้ได้รับความเสียหายจากเหตุการณ์และได้เรียกร้องให้ทางการฝรั่งเศส

¹ กจข., ร.5 ม.42/9 หนังสือพระยาศรีสุนทรเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ที่ 1513/8663 วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.

เข้าใจว่าเป็น จันทวนแสง (ผู้จับ)

² กจข., ร.5 ม.42/9 หนังสือพระยาศรีสุนทรเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ที่ 1555/8820 วันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.

เข้าช่วยเหลือซึ่งฝรั่งเศสก็ดำเนินการโดยปริกษาหรือกับทางการไทยในท่าที่
ที่แสดงตนว่ามีอิทธิพลเหนือไทยด้วย

เรื่องปัญหากรณีในบังคับฝรั่งเศสนี้ สำหรับเมืองตราดมีหลักฐาน
ปรากฏเพียง 2 กรณีข้างต้นนี้เท่านั้น ซึ่งก็ไม่มีหลักฐานแสดงผลสรุปหรือข้อยุติ
ของทั้งสองกรณี อย่างไรก็ตาม ไรต์ดี จากตัวอย่างข้างต้นรวมทั้งปัญหาเรื่องนี้ที่เกิดขึ้น
ณ เมืองจันทบุรี พอจะให้ข้อสรุปได้ว่าฝรั่งเศสพยายามแสดงตนพิทักษ์ผลประโยชน์
ให้แก่กันในบังคับตลอดเวลา และมีกแสดงท่าทีคุกคามข่มขู่ไทยด้วยกำลังอาวุธที่
ทันสมัย ทั้งนี้ก็คงเพื่อแสดงความเป็นมหาอำนาจให้เป็นที่ปรากฏแก่ประเทศใน
ภูมิภาคนี้ และเพื่อประโยชน์ของตนเองเป็นประการสำคัญ

แนวความคิดในการจัดการปกครองเมืองตราดหลังจากกลับมาเป็นของไทยตามเดิม

เมื่อฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองตราด และคืนเมืองตราดให้แก่
รัฐบาลไทยแล้ว กรมพลวงคำวังราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้
ทรงเสนอความเห็นต่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่ง
เป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครในขณะนั้น* ว่า ในการจะปกครองเมือง
ตราดซึ่งกลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่งนั้น ในปีแรกนี้ (พ.ศ. 2450) ควรจะ
ยกเว้นการเก็บเงินค่าราชการ ค่าน้ำ และค่านา ทั้งนี้เพื่อ "ให้ปรากฏพระ
มหากรุณาแก่ราษฎรชาวเมืองตราดในการที่ได้คืนมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
ตามเดิม"¹ นอกจากนี้เห็นไปได้ว่า ฝรั่งเศสอาจจะเรียกเก็บเงินดังกล่าว

* ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาส
ทวีปยุโรปครั้งที่สอง.

¹ กจข., ร.5 ม.42/9 หนังสือกรมขุนคำวังราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ที่ 54/3431 วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 126.

แล้วตั้งแต่ต้นปี ถ้ารัฐบาลไทยมาเก็บซ้ำอีก ราษฎรคงจะได้รับความเดือดร้อน
 พรอมกันนั้นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ยังได้ทรงเฝ้าขอพระราชทานสำหรับใช้จ่าย
 ในเมืองตราดในปี พ.ศ. 2450 เป็นจำนวนน้อยที่สุดมาด้วย คือแผนกมหาดไทย
 เงินเดือน 19,530 บาท เงินค่าใช้จ่าย 4,000 บาท เงินค่าพาหนะและ
 ใช้จ่ายในการรับเมือง 4,000 บาท แผนกตำรวจภูธรเงินเดือน 5,544 บาท
 ค่าเบี้ยเลี้ยง 1,319 บาท รวมเป็นเงินทั้งสิ้น 34,393 บาท ทั้งนี้โดยขอรับ
 พระราชทานพระราชานุญาตเบิกใช้จ่ายเป็นงบประมาณพิเศษ เฉพาะในระหว่าง
 9 เดือน นับตั้งแต่เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2450 เป็นต้นไป นอกจากนี้กรมหลวง-
 ดำรงราชานุภาพ ยังทรงเห็นว่าควรมีสศาลและคลังเมืองสำหรับเมืองตราดซึ่งที่
 เคยมีมาแต่ก่อนด้วย¹

เรื่องนี้ไม่มีหลักฐานขอยุติต่อไปเช่นเดียวกับอีกหลายเรื่อง อยางไร
 ก็ดี เข้าใจว่าการเสนอแนะของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจ
 ปกครองดูแลหัวเมืองต่าง ๆ โดยตรงในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะ
 นั้นคงจะได้รับการตอบสนองจากรัฐบาลในการปฏิบัติตาม เพราะนอกจากเป็น
 ผลดีแก่ราษฎรชาวเมืองตราดเองแล้ว ยังเป็นผลดีในแง่จิตวิทยาทางการปกครอง
 ของรัฐบาลต่อหัวเมืองชายแดนด้วย

ปรากฏว่าเมื่อเมืองตราดกลับมาเป็นของไทยตามเดิมแล้ว นอกจาก
 ชาวเมืองตราดซึ่งเคยย้ายออกไปอยู่ในเขตไทยจะเดินทางกลับมายังภูมิลำเนา
 เดิมแล้ว ยังมีราษฎรอพยพจากเขตเขมรในการยึดครองของทหารฝรั่งเศสเข้า
 มาอยู่ที่เมืองตราดด้วย ดังใน พ.ศ. 2451 ได้มีราษฎรอพยพจากเมืองพระตะบอง

¹ กจข., ร.5 ม.42/9 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
 กระทรวงมหาดไทย ที่ 54/3431 วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 126.

เข้ามาที่อำเภอเมือง เมืองตราด 2 ครัวเรือน เป็นชาย 2 คน หญิง 5 คน
ที่อำเภอทุ่งใหญ่ 9 ครัวเรือน เป็นชาย 21 คน หญิง 19 คน รวมทั้งสิ้น 11
ครัวเรือน เป็นชาย 23 คน หญิง 24 คน ซึ่งรวมแล้วเป็นราษฎรที่อพยพเข้า
มาอยู่อาศัยในเมืองตราดครั้งนี้จำนวน 47 คน ผู้อพยพดังกล่าวมีอายุโดยเฉลี่ย
ประมาณ 2 ปี - 67 ปี¹ เข้าใจว่าหลังจากนี้คงมีผู้อพยพเข้ามาเรื่อย ๆ ซึ่ง
รัฐบาลไทยก็คงมิได้ชักชวนแต่ก็คงจับตาดูไว้เป็นหลักฐานและคงต้องระมัด
ระวังมิให้กลายเป็นการสนับสนุนพวกอพยพผิดวัย ทั้งนี้เพื่อมิให้เกิดการกระทบกระทั่ง
กับฝรั่งเศสนั่นเอง

กล่าวโดยสรุป เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองตราดทั้งก่อนและระหว่าง
การยึดครองของกองทัพฝรั่งเศสไม่ค่อยมีมากนัก เพราะขาดหลักฐานเอกสาร
ซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญ เนื่องจากข้อมูลส่วนใหญ่จะข้ามไปให้ความสำคัญต่อเมือง
จันทบุรีมากกว่า แม้กระนั้นจากการศึกษาวิจัยเรื่องนี้ก็พอจะทำให้เรื่องราวเกี่ยว
กับเมืองตราดกระจ่างขึ้นบ้าง แต่จะเป็นเฉพาะบางประเด็น มิใช่เป็นภาพที่
ติดต่อกันเนื่องกันโดยละเอียดอย่างเรื่องเมืองจันทบุรี

¹ กจข., ร.5 ม.2.25/47 หนังสือพระยาศรีสทเทพ ราชปลัดทูล
ฉลองกระทรวงมหาดไทยที่ 1392/8738 วันที่ 21 ตุลาคม ร.ศ. 127
กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ.

บทสรุป

ประมาณกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นระยะที่ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจที่กำลังแสวงหาอาณานิคมอยู่ในขณะนั้น ที่สำคัญคืออังกฤษ และฝรั่งเศส ประเทศก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงการคุกคามนั้นไปได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแผ่อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกรุนแรงแฉ่งกล้ายิ่งกว่าสมัยใด ๆ มหาอำนาจตะวันตกที่คอยคุกคามไทยทางด้านตะวันออกคือ ฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสได้ขยายอำนาจมาทางตะวันออกของแหลมอินโดจีน จนได้ครอบครองทั่วทั้งประเทศ รวมทั้งเขมรส่วนนอกทั้งหมดด้วย แต่ความต้องการของฝรั่งเศสมิได้หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ฝรั่งเศสยังต้องการครอบครองดินแดนที่อยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด ซึ่งขณะนั้นมีดินแดนบางส่วนอยู่ในความปกครองของไทย การขยายตัวของฝรั่งเศสจึงสร้างปัญหาให้กับฝ่ายไทยตลอดมา โดยเฉพาะความพยายามของฝรั่งเศสที่จะเข้าแทรกแซงในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในระยะแรกฝรั่งเศสดำเนินการแทรกแซงโดยวิธีการทูต แต่เมื่อเห็นว่าไม่ประสบผลสำเร็จจึงใช้นโยบายเรือปืนข่มขู่ไทยในบริเวณปากน้ำ ในที่สุดก็นำไปสู่วิกฤตการณ์ที่เรียกว่า "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม 2436 ผลของการรบปรากฏว่าฝ่ายไทยยอมจำนน และทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

ตามสัญญาและอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 นี้ นอกจากไทยจะต้องเสียดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเสียค่าปรับเป็นจำนวนมากแล้ว ฝรั่งเศสยังได้ยึดฉันทบุรีไว้เป็นหลักทรัพยค้ำประกัน ตามอนุสัญญาข้อ 6 ซึ่งระบุไว้ว่าฝรั่งเศสจะยึดฉันทบุรีไว้จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญาและอนุสัญญาดังกล่าว

ครบถ้วนและจนกว่าจะเกิดความสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งชายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ในระยะ 25 กิโลเมตร

การยึดครองจันทบุรีของกองทัพฝรั่งเศสนั้นไม่ได้ยึดทั้งเมือง แต่จะยึดเฉพาะบริเวณอันเป็นที่ตั้งของกองทัพ คือที่ค่ายทหารในเมืองจันทบุรีกับค่ายทหารที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ฝรั่งเศสได้เข้ายึดตั้งแต่วันที่ 9 สิงหาคม 2436 เป็นต้นมาจนกระทั่งไถ่ถอนออกไปเมื่อวันที่ 8 มกราคม 2447 ภายหลังจากลงนามในอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446 ในระหว่างการยึดครองฝ่ายฝรั่งเศสได้ก่อสร้างที่พักนายทหารและพลทหารไว้ทั้งในเมืองจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นจำนวนหลายหลัง และเป็นตัวตึกคอนกรีตถาวร ซึ่งยังคงมีหลักฐานอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ ภายในบริเวณค่ายทหารจะมีร้านจำหน่ายสินค้าซึ่งค้าเลี้ยงสินค้ามาจากโขงอื่น และที่ปากน้ำจะมีกองทัพฝรั่งเศสคอยตั้งด่านตรวจเรือเมล็ดสะเรือใบที่ผ่านไปมาอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ยังมีการฝึกซ้อมเตรียมระวางป้องกันภัยอยู่เสมอ

ทางฝ่ายไทยจะมีอิสระในการปกครองเขตแดนที่อยู่นอกเหนือจากการยึดครองของกองทัพฝรั่งเศส ความเป็นอยู่ของชาวจันทบุรีในระยะนี้ดีกว่าสมัยก่อน ทั้งนี้เพราะจะมีการค้าขายอาหารและสิ่งของต่าง ๆ ให้แก่กองทัพฝรั่งเศส สภาพเศรษฐกิจคล่องตัว การเงินดี จนมีผู้กล่าวว่า "ชาวเมืองจันทบุรีในยุคนี้พากันพุ่มเฟือยรุ่มรวยไปตามกัน" นอกจากจะดำเนินธุรกิจการค้าขายของแล้ว ยังมีการค้าหนังสัตว์มีค่าอีกด้วย ซึ่งปรากฏว่าทำรายได้ให้เจ้าของเป็นจำนวนมาก และเมื่อกองทัพฝรั่งเศสยกออกไปจากจันทบุรีสร้างความเสียหายให้กับพ่อค้าแม่ค้าชาวจันทบุรีในสมัยนั้นมาก เพราะสภาพเศรษฐกิจที่เคยรุ่งเรืองกลับซบเซาลงไป

อย่างไรก็ตาม การที่กองทัพฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรี ก็สร้างปัญหาหลายประการให้กับฝ่ายปกครองของไทย เช่น ปัญหากรณีพิพาทต่าง ๆ อันเกิดจากคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาเรื่องการหลบหนีภาษี และที่สำคัญคือปัญหาอั้งยี่กำเริบซึ่งนับว่าสำคัญมากในสมัยนั้น เพราะพวกนี้มักจะคอยข่มขู่ประชาชนพลเมืองอยู่เสมอ สร้างความหวาดกลัวให้กับชาวจันทบุรีในยุคนั้นอย่างมาก แต่ในที่สุดด้วยความร่วมมือจากฝ่ายกองทัพฝรั่งเศส ฝ่ายปกครองไทยก็สามารถปราบพวกอั้งยี่ให้สงบลงไปได้

เนื่องจากเมืองจันทบุรีเป็นเมืองท่าสำคัญในทางยุทธศาสตร์ที่ควบคุมอ่าวไทยทางคานตะวันออก ซึ่งเกี่ยวข้องกับความปลอดภัยของกรุงเทพฯ ด้วย ไทยจึงพยายามเสนอที่จะให้มีการเจรจาเพื่อถอนทหารออกไปจากจันทบุรี แต่ฝ่ายฝรั่งเศสก็พยายามหน่วงเหนี่ยวอยู่ตลอดเวลาเพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสได้เริ่มอย่างเป็นทางการครั้งแรกเมื่อปลาย พ.ศ. 2442 ถึงต้น พ.ศ. 2443 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ การเจรจาทันทีต่อมาใน พ.ศ. 2445 สามารถยุติลงได้โดยไทยยอมยกเมืองมโนไพร จำปาศักดิ์ และหลวงพระบางให้กับฝรั่งเศส และฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ตามอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 7 ตุลาคม 2445 เนื่องจากสัญญาฉบับนี้ไม่ได้นำเสนอสู่รัฐสภาเพื่อให้สัตยาบัน จึงถูกยกเลิกไปโดยปริยาย จนกระทั่งถึงการเจรจาทันทีสุดท้าย การเจรจาทันทีนี้ ไทยได้วางนายเอ็ดเวิร์ด-สโตรเบล นักกฎหมายชาวอเมริกันมาเป็นที่ปรึกษาประกอบด้วยขณะนั้นเกิดสงครามในตะวันออกไกลระหว่างรัสเซียกับญี่ปุ่น ฝรั่งเศสซึ่งเป็นพันธมิตรกับรัสเซียเกรงว่าจะถูกดึงเข้าสู่สงครามจึงรีบลงนามในอนุสัญญา ฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446

ผลของสนธิสัญญาฉบับนี้ ฝรั่งเศสจะยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี แต่จะไปยึดตราดและด่านซ้ายแทนตามพิธีสารฉบับลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 ทหาร

ฝรั่งเศสจึงได้ถอนทหารออกไปจากจันทบุรี จันทบุรีจึงกลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่งแต่นั้นมา

ฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองเมืองตราดตั้งแต่วันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2447 แต่เป็นการยึดครองดินแดนเพียงบางส่วนเท่านั้น รัฐบาลจึงให้อาณาเขตส่วนที่ยังเป็นของไทยมาขึ้นกับเมืองจันทบุรี ปรากฏว่าในระหว่างที่เมืองตราดอยู่ในการยึดครองของฝรั่งเศสนั้น ราษฎรได้อพยพเข้ามาอยู่ในเขตเมืองตราดที่ยังเป็นของไทย และในเมืองจันทบุรีอยู่เรื่อย ๆ ซึ่งไทยต้องคอยสอดส่องดูแลและบันทึกจำนวนผู้อพยพเป็นหลักฐานโดยระมัดระวังไม่ให้กระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสซึ่งไม่พอใจที่มีผู้คนอพยพออกจากเขตยึดครองของฝรั่งเศสอยู่เสมอ

อย่างไรก็ดี เนื่องจากไม่มีหลักฐานเอกสารเกี่ยวกับเรื่องเมืองตราดมากนักทั้งก่อนและระหว่างการยึดครองของกองทัพฝรั่งเศส คงทราบแต่เพียงบางประเด็นซึ่งได้แก่การเตรียมการของทหารฝรั่งเศสที่จะเข้ายึดครองเมืองตราดด้วย การไปตรวจดูทางน้ำ ตรวจดูสถานที่และท่าแฉนที่ การช่วยเหลือของฝ่ายไทยต่อการเคลื่อนย้ายกองทัพฝรั่งเศสจากเมืองจันทบุรีไปเมืองตราด การดำเนินการของฝ่ายไทยในการบำรุงขวัญและกำลังใจแก่ราษฎรชาวเมืองตราด การปฏิบัติของกองทัพฝรั่งเศสต่อชาวเมืองตราด บัญชีคนในบังคับฝรั่งเศส ตลอดจนความคิดเห็นในการจะจัดการปกครองเมืองตราดภายหลังจากที่กองทัพฝรั่งเศสถอนออกไป ปรากฏว่าฝรั่งเศสปกครองเมืองตราดมาตั้งแต่วันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2450 (ร.ศ. 126) จึงถอนทหารออกไป ทั้งนี้หลังจากที่ไทยทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ยกยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศสเป็นการตอบแทน

ภาคผนวก ก.

หนังสือสัญญา¹

ระหว่าง กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส
วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112
ค.ศ. 1893 พ.ศ. 2436

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม แลท่านประธานาธิบดีริบับลิกกรุง
ฝรั่งเศส มีความประสงค์เพื่อจะระงับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้ว
ในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ แลเพื่อจะผูกพันกันทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว
ในระหว่างกรุงสยามแลกรุงฝรั่งเศสนั้นให้สนิทยิ่งขึ้น จึงได้ตั้งอรรคราชทูตผู้มี
อำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทำหนังสือสัญญานับนี้ คือ

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามได้ตั้งพระเจ้านองยาเชอ
กรมหลวงเวหาเวงศ์วโรปการ ฅณายันกรมมหาจักรี แลแกรนค้ออฟฟิเซอร์ลีบิอง-
คอนเนอร์ ฯลฯ เสนาบดีว่าการต่างประเทศกรุงสยามฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดี ริบับลิกกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งมองซิเออร์
ชาลส์ มารี เลอ มีร์ เดอ วิเลร์ ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์ แกรนค้ออฟฟิเซอร์
ลีบิองคอนเนอร์ แลจูลรารภรณ์ อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นที่หนึ่ง แลที่ปลุกษา
การแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

---

¹พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ๗ อยุธยา), ประมวลหนังสือ
สัญญาใหม่และอนุสัญญาระหว่างกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศส รวบรวมพิมพ์แจก
ในงานศพของมหาอำมาตย์ตรีณีน เลี่ยมสุทธา, 2516.

ผู้ซึ่งเมื่อใดแลกเปลี่ยนตราทั้งหมดอำนาจ แลได้เห็นเป็นการถูกต้องตามแบบแผนคี่แล้ว ไค้ตกลงทำข้อสัญญาคังมีต่อไปนี้

ข้อ 1 คอเว็อนแม้นท์ สยามยอมสละเสียดซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ หังสิ้นทั่วไปในดินแดน ๗ ผังชายฟากวันออกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลาย ในแม่น้ำนั้นค้าย

ข้อ 2 คอเว็อนแม้นท์สยาม จะไม่มีเรือรบใหญ่่นอยไปไว้หรือใช้เกิน ในทะเลสาบก็คี่ ในแม่น้ำโขงก็คี่ แลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อัน ไค้มีกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ 3 คอเว็อนแม้นท์สยามจะไม่ก่อสร้างคานค้ายคู้ หรือที่ถ้อยของ พลทหารในแขวงเมืองพระตะบองแลเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาฟากวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งไค้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวน รักษา จะมีแตกองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้เป็นกำลังแต่เพียง ที่จำเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มี พลประจำ หรือพลเกณฑ์สรรพควยอาวุธเป็นพลทหารอย่างไค้อย่างหนึ่งที่ตั้งอยู่ใน ที่นั้นค้าย

ข้อ 5 คอเชอนแม้นท์สยามจะรับปลุกษากับคอเว็อนแม้นท์ฝรั่งเศส ภายในกำหนด 6 เดือนแต่นี้ไป ในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้ายชาย แลวิธีตั้ง คานโรงภาษีในที่ค้ายซึ่งไค้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความ สัญญา ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช 1218 ศกศักราช 1856 นั้นค้าย คอเว็อนแม้นท์สยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าเข้าออกในจังหวัดที่ไค้กล่าวไว้ในข้อ 3 แลนั้น จนกว่าจะไค้ตกลงกัน คอเว็อนแม้นท์ฝรั่งเศสจะไค้ทำคอบแทนให้เหมือนกันในสิ่ง ของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบต่อไป

ข้อ 6 การซึ่งจะอุดหนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขงนั้น จะมีการจำเป็นที่ทำได้ในฝั่งขวาปากทวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างกีดี้ หรือตั้งท่าเรือจอดกีดี้ ทำที่ไว้พื้นแถม่านกีดี้ คอเรือบนแม่น้ำสยามรับว่า เมื่อคอเรือบนแม่น้ำฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเป็นที่ทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ข้อ 7 คนชาวเมืองฝรั่งเศสกีดี้ คนในบังคับหรือคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศสกีดี้ ไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 เมื่อถือหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันได้กล่าวไว้นี้จะได้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ 8 คอเรือบนแม่น้ำฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลได้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคนผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสแต่ที่มีเมืองนครราชสีมา แลเมืองนาน เป็นตน

ข้อ 9 ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นต่องันในความหมายของหนังสือสัญญาแล้ว ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ 10 สัญญานี้จะได้ตรวจแก้เป็นใช้ได้ภายในเวลา 4 เดือน ตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ซึ่งได้กล่าวชื่อไว้ข้างต้นนั้น ได้ลงชื่อแลได้ประทับตราหนังสือสัญญานี้ 2 ฉบับ เหมือนกันไว้เป็นสำคัญแล้ว ได้ทำที่ราชวัลลก

กรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

(ลงพระนาม) เทวะวงศ์วโรปการ

(ลงนาม) เลอ มีร์ เคอ วิเลร์

สัญญาน้อย

ท่านผู้มีอำนาจเต็มในการที่ทำสัญญาทั้งสองฝ่ายได้จัดการตกลงในสัญญาฉบับนี้ บรรดาการทั้งหลายและข้อความทั้งปวง ซึ่งพึงนำไปให้เป็นการอันได้กระทำสำเร็จตามหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ซึ่งทำไว้ลงวันนี้ แลตามหนังสืออันติมะกาล ที่ได้รับแล้วเมื่อวันที่ 5 สิงหาคมที่ล่วงมาแล้วนั้น เป็น

ข้อ 1 ว่าคานหลังที่สุดของทหารฝ่ายสยามที่ฝังชายปากควันออกแม่น้ำโขงนั้น จะต้องเลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายในเดือนหนึ่ง ตั้งแต่วันที่ 5 กันยายน

ข้อ 2 ว่าบรรดาป้อมค่ายคูอันอยู่ในจังหวัดที่กล่าวไว้ในข้อ 3 ของหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ที่ทำไว้วันนี้แล้ว จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้น

ข้อ 3 ผู้ก่อการพยายามความร้ายที่ทุ่งเชียงคำและที่คำวนนั้น เจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะไต่ข่าวระคัดสิน และผู้แทนกรุงฝรั่งเศสจะไต่ช่วยในการคัดสิน แลจะกำกับการลงโทษตามคำคัดสินนั้น คือเรือนจำที่ฝรั่งเศสรักษาอำนาจไว้ในการที่จะเห็นชอบว่าคำคัดสินลงโทษนั้นจะพอสมควรหรือยัง ถ้ายังไม่เห็นพอแล้ว ก็ขอให้ตั้งศาลซึ่งมีพระลาการผู้ถือชื่อเรือนจำที่ฝรั่งเศสจะกำหนดพิจารณาด้วยทั้งสองฝ่ายนั้นคัดสินใหม่

ข้อ 4 ว่าเรือนจำที่สยามจะต้องส่งให้ตามใจราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ หรือเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่พรมแดนนั้น บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส คนญวน คนลาว ชาวที่อยู่ฝังชายปากควันออกแม่น้ำโขงแลคนเขมร ผู้ที่ต้องกักขังอยู่ควยสรรพเหตุใดใดนั้นทั้งสิ้น เรือนจำที่สยามจะไม่ขัดขวางอย่างใดอย่างหนึ่งในการที่คนชาวเมืองในฝังชายปากควันออกแม่น้ำโขงนั้นจะกลับไปบ้านเมืองเดิม

ขอ 5 ว่าบางเบียนแห่งทุ่งเชียงคำกับพวกพ้องของเขานั้น เจ้าพนักงานกรมท่าคนหนึ่งจะได้นำไปส่งยังสถานราชทูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ พร้อมกับธงฝรั่งเศส แลเครื่องอาวุธ ซึ่งเจ้าพนักงานสยามได้จับไว้

พระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงเทเวระวงศ์โรปรการ ทรงถามว่า บางเบียนใดเข้าไปอยู่ในแดนฝรั่งเศสเสียแล้ว แลเมื่อการเป็นดังนี้จะให้เจ้าพนักงานพาตัวไปส่งยังราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ไม่ได้

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า ถ้าบางเบียนเข้าไปอยู่ในแดนฝรั่งเศสแล้ว ความขอนี้ก็ไม่ควรทำการเอง การที่ยังยื่นความขอนี้ได้ก็ เพราะเป็นการจำเป็นที่คอเรือนแม่น้ำสยามจะต้องทำให้เห็นจริงว่า คนผู้นี้ได้กลับคืนไปจริงแล้ว เหตุนี้พระเจ้านองยาเชอฯ จะต้องทรงมีหนังสือต่างหากให้ทราบ ว่า แต่ที่จับได้ซึ่งบางเบียนได้ออกไปจากแดนสยามเพื่อที่จะได้ทราบได้ว่าไปอยู่ในแห่งใดควย ความขอนี้ต้องใช้ได้ในตัวสามแลทหารญวนนั้นควย เหมือนกัน ถ้าบางเบียนแลคนในบังคับฝรั่งเศสอื่น ๆ นั้นยังอยู่ในกรุงสยามแล้ว ขอความนี้ก็เปนอันใช้ได้ในความข้อ 6 นั้น

พระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงเทเวระวงศ์โรปรการ ทรงขอให้อธิบายความในคำว่าการสงขมเรียบร้อยนั้น

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า คอเรือนแม่น้ำฝรั่งเศสสงวนความขอนี้ไว้เพื่อว่าจะเกิดความยุ่งยากหรือจลาจลซึ่งคนไทยจะไปก่อเหตุขึ้น

ในกรมหลวงฯ ทรงวิตกว่า ตามความที่ว่านี้ก็จะมิยหน้าเหตุกล่าวอยู่ได้เสมอว่าการยังไม่สงบเรียบร้อย ว่าคนไทยไปก่อการนั้นขึ้น

มองซิเออร์ เลอ มีร์ เคอ วิเลร์ ว่าหนังสือสัญญาทางไมตรีแลสัญญา น้อยนี้ทำควยความเชื่อกันโดยสุจริต แลว่าความสำคัญที่เชื่อกันโดยสุจริตนี้ยอมเป็นใหญ่ในกิจการงานของผู้มีอำนาจเต็มสำหรับทำสัญญา แลว่าถ้าโต้เถียงกันในความเชื่อกันโดยสุจริตนี้แล้ว ก็ไม่มีทางที่จะปรกษาหารือกันได้อยู่เอง

ในกรมหลวงฯ ทรงถามว่า จะนับเอาได้หรือไม่ ว่าจะเลิกถอนไป
จากจันทบุรีในเวลาเมื่อทหารไทยได้เลิกถอนกลับคืนมาหมดแล้ว

มองซิเออร์ เลอ มิร์ เคอ วิเลร์ ทอบว่า ยังไม่ได้ก่อน การนี้ที่
แรกคอเวือนแม่น้ำฝรั่งเศสต้องให้เห็นจริงว่า คอเวือนแม่น้ำสยามได้กระทำให้
สำเร็จตามข้อความในหนังสืออันคิมะกาลนั้นเสียก่อน

ในกรมหลวงฯ ทรงถามว่า จะได้ทำอย่างไรจึงจะเห็นความจริงของ
คอเวือนแม่น้ำสยาม เพื่อว่าจะได้ถึงเวลาเลิกถอนไปจากจันทบุรีนั้น

มองซิเออร์ เลอ มิร์ เคอ วิเลร์ ทอบว่า คอเวือนแม่น้ำฝรั่งเศส
ไม่มีความประสงค์ที่จะรักษาเมืองจันทบุรีไว้ แลว่าประโยชน์ที่หมายของฝรั่งเศส
นั้น ก็มีแก่จะเร่งให้ทำการให้แล้วแก่กันเร็ว เพื่อที่จะได้ไม่เบียดเบียนเงินที่ใช้ใน
การตั้งอยู่ที่นั่น แลว่าการอันนี้ก็ยอมอาศัยความเชื่อกันโดยสุจริตเท่านั้น

เขียนที่ราชวัลลภ

กรุงเทพฯ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

(ลงพระนาม) เฑาะวงศ์ยุโรปการ

(ลงนาม) เลอ มิร์ เคอ วิเลร์

หนังสือสัญญา

ระหว่าง

กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส

ทำเมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศส มีความปรารถนาจะผูกพันทางไมตรี แลจะให้ความไว้วางใจซึ่งมีอยู่ต่อกัน ในระหว่างประเทศทั้งสองมั่นคงขึ้น แลเพื่อจะระงับความยากบางอย่าง ซึ่งได้เกิดขึ้นจากการที่ความของหนังสือสัญญาใหญ่ที่เคยทำไว้เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จึงได้ตกลงทำหนังสือสัญญาอันขึ้นใหม่ฉบับหนึ่ง เพื่อประโยชน์จึงได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย คือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น

พระยาสุริยานุวัตร อรรคราชทูตพิเศษ แลผู้มีอำนาจเต็มของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ณ สำนักนี้ท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศส เครื่องราช-
อิสริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่หนึ่ง แลเครื่องอิสริยาภรณ์ เลยองคอนเนอร์ชั้นที่
สอง ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศสนั้น

มองซิเออร์ เทโอฟิล เดลคาสเซอ เคบยูเต เสนาบดีว่าการต่างประเทศ
 ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ผู้ซึ่งเมื่อได้ส่งหนังสือมอบอำนาจให้ทราบจึงกันแลกัน เห็นเป็นอันถูกต้อง
แบบอย่างดีแล้ว ได้ปรึกษาตกลงกันทำสัญญาเป็นข้อดังต่อไปนี้

ข้อ 1

เขตรแดนในระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพูชานั้น ตั้งแต่ตั้งแต่ปากคลองกะพงพลูข้างฝ่ายชายทะเลสาบเป็นเส้นเขตรแดนทิศตะวันออก ไปจนจบถึงคลองกะพงจวม ตั้งแต่ที่นี้ต่อไปเขตรแดนเป็นเส้นตรง ทิศเหนือขึ้นไป จนจบถึงภูเขาพนมดงรัก (คือภูเขาบันทัด) ต่อขึ้นไป เขตรแดนเนื่องไปตามแนวยอดภูเขาบันทัดในระหว่างดินแดนน้ำตกน้ำแสนแลดินแดนน้ำตกแม่น้ำของฝ่ายหนึ่ง กับดินแดนน้ำตกน้ำมูนอีกฝ่ายหนึ่ง จนจบภูเขาผาด่าง แล้วต่อเนื่องไปข้างทิศตะวันออกตามแนวยอดภูเขานี้จนจบถึงแม่น้ำของ ตั้งแต่ที่จบนี้ขึ้นไป แม่น้ำของเป็นเขตรแดนของกรุงสยามตามความข้อ 1 ในหนังสือสัญญาใหญ่ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

ข้อ 2

ฝ่ายเขตรแดนในระหว่างเมืองหลวงพระบางข้างฝั่งขวาแม่น้ำของแลเมืองพิไชยกับเมืองน่านนั้น เขตรแดนตั้งแต่ปากน้ำเหนือที่แยกแม่น้ำของเนื่องไปตามกลางลำน้ำเหนือจนถึงที่แยก ปากน้ำตาม เลยขึ้นไปตามลำน้ำตามจนจบถึงยอดภูเขาบันทัด ในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงที่แห่งหนึ่งที่เขากแดนดิน ตั้งแต่ที่นี้เขตรแดนต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศเหนือ ตามแนวยอดภูเขาบันทัดในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำของ แลดินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยาจนจบถึงปลายน้ำคอบ แล้วเขตรแดนต่อเนื่องไปตามลำน้ำคอบจนจบกับแม่น้ำของ

ข้อ 3

จะใดกำหนดเขตรแดนในระหว่างกรุงสยามกับดินแดนที่เป็นแผ่นดินอินโดจีนฝรั่งเศส รัฐบาลทั้งสองฝ่ายที่ไต่ทิวสัญญาครั้งนี้ ต่างจะตั้งข้าหลวงผสมกัน

ไปทำการกำหนดเขตแดนนี้ การกำหนดเขตแดนนี้จะทำลงตามเขตแดนที่ได้กำหนดไว้
ไว้ในข้อ 1 และข้อ 2 ทั้งจะกำหนดลงในดินแดนที่อยู่ในระหว่างทะเลสาบกับทะเล

เพื่อจะกระทำให้การของข้าหลวงผสมสดวกขึ้น แลเพื่อจะหลีกเลี่ยงเสีย
จากความยากทุกสิ่งทุกอย่างที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในการกำหนดเขตแดนในดินแดน
ซึ่งอยู่ในระหว่างทะเลสาบนั้น เมื่อก่อนที่จะตั้งข้าหลวงผสม รัฐบาลทั้งสอง
ฝ่ายจะตกลงกันเสียก่อนว่าจะกำหนดที่สำคัญแห่งใดเป็นที่หมายกำหนดเขตแดน
ในดินแดนนี้ แห่งใดเป็นเขตแดนที่จะจดทะเลเป็นต้น

จะได้ตั้งข้าหลวงผสม แลข้าหลวงนี้จะตั้งตนทำการใน 4 เดือน
ภายหลังจากวันรับอนุญาตใช้หนังสือสัญญาฉบับนี้

ข้อ 4

รัฐบาลสยามยอมเสียสละอำนาจ ซึ่งเป็นเจ้าของแผ่นดินเมืองหลวง-
พระบางที่อยู่ข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ

เรือคัวชายแลแพไม้ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของคนไทย มีอำนาจที่จะขึ้น
ลงได้โดยสะดวก ปราศจากการขัดขวางในตอนแม่น้ำของซึ่งไหลตลอดที่ดินแดน
ของเมืองหลวงพระบาง

ข้อ 5

เมื่อใดตกลงกันตามข้อความ ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 ตอนที่ 2 ว่า
ควยเรื่องการกำหนดเขตแดนในระหว่างทะเลสาบแลทะเลแล้ว แลเมื่อรัฐบาลสยาม
ได้แจ้งความให้เจ้าพนักงานฝรั่งเศสทราบโดยทางราชการว่า ที่ดินแดนซึ่งเป็น
ผลแห่งการที่จะใดตกลงกัน กับที่ดินแดนซึ่งอยู่ข้างทิศตะวันออกของเขตแดน ตาม
ที่ได้กำหนดลงไว้ในข้อ 1 ข้อ 2 ในหนังสือสัญญานับนี้ว่า เจ้าพนักงานฝรั่งเศส
จะรับเอาได้เมื่อใดแล้ว กองทหารฝรั่งเศสซึ่งได้เข้าตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีชั่ว
ครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง ตามหนังสือสัญญาวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จะ
ออกจากเมืองจันทบุรีในทันที

ข้อ 6

ข้อสัญญาข้อ 4 ในหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 นั้น เป็นอันยกเลิก เปลี่ยนเป็นข้อสัญญาตามความต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสัญญาว่า พลทหารซึ่งจะได้ให้ส่งไปหรือจะให้ค้างประจำอยู่ในเขตแคว้นที่ลุ่มแม่น้ำของข้างฝ่ายกรุงสยามนั้น จะเป็นพลทหารชาติไทยอยู่ในใต้มังคับนายทหารชาติไทยอยู่เสมอ มีความยกเว้นอย่างเดียวกับสัญญาข้อนี้ให้เป็นประโยชน์แก่ตำรวจภูธรไทย ซึ่งนายทหารชาติเดนมาร์คมังคับอยู่ในขณะนี้ ถ้ารัฐบาลสยามปรารถนาจะเปลี่ยนนายทหารเหล่านี้ให้เป็นนายทหารของชาติอื่น รัฐบาลจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อน

ในเรื่องที่เกี่ยวข้องของควยแขวงเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองศรีโสภณนั้น รัฐบาลสยามสัญญาจะให้ไม้แกล่งพลตระเวนซึ่งเป็นที่ต้องการสำหรับรักษาความสงบเรียบร้อย คนที่จะให้เป็นพลตระเวนนี้ จะเกณฑ์เอาคนเหล่านั้นที่เป็นชาวเมือง ณ ที่นั้น

ข้อ 7

ถ้าในกาลภายหน้า รัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ที่ในดินแดนลุ่มน้ำตกแม่น้ำของฝ่ายข้างฝ่ายของกรุงสยาม (มีทางรถไฟที่จะให้เป็นการติดต่อจากกรุงเทพฯ ไปถึงที่แห่งใดในแคว้นลุ่มน้ำนี้โดยเฉพาะ) แมว่าจะทำการเหล่านี้ไปมิได้แต่โดยอ้างเจ้าพนักงานไทย แลโดยทุนของไทย รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศส ส่วนการที่จะทำสำหรับให้ การต่าง ๆ ที่กล่าวนี้เป็นผลประโยชน์ขึ้นก็เหมือนกัน

ในการที่จะใช้ท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ในแคว้นลุ่มน้ำตกแม่น้ำของฝ่ายของกรุงสยามก็ดี ทั้งภายในพระราชอาณาเขตรออกไปจากแคว้นลุ่มน้ำนี้ก็ดี เป็น

ความเข้าใจกันว่าจะไม่ตั้งพิกัดเก็บเงินให้ต่างกัน ให้เป็นการผิดไปจากหลักฐาน
ซึ่งจะต้องทำให้เสมอกันในการค้าขาย ทั้งได้สัญญาไว้ในหนังสือสัญญาทั้งหลาย
ที่กรุงสยามไคลงชื่อ

ข้อ 8

ในที่นี้จะทำการให้สำเร็จไปตามความข้อ 6 ของหนังสือสัญญาใหญ่
วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 นั้น รัฐบาลสยามจะอนุญาตที่ดินเป็นขนาด
กว้างยาวตามซึ่งจะได้กำหนดให้แก่รัฐบาลบริบับลิก ณ ที่ต่าง ๆ ข้างฝั่งขวาแม่น้ำ
ของ คือ :-

ที่ที่เชียงคาน หนองคาย เมืองไชยบุรี ที่ที่ปากน้ำเก่า (ฝั่งขวาหรือ
ฝั่งซ้าย) เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐ กับที่ปากน้ำมูน (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย)

รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันในการที่จะเอาสิ่งทีถักกันไม่ให้เรือเดิน
ไค่สะดวกในลำน้ำมูน ตอนที่อยู่ในระหว่างเมืองทิมูลมังษาหาร กับแม่น้ำของ ถ้า
เห็นว่าการนั้นจะทำให้สำเร็จไปไม่ได้ หรือว่าจะเปลืองเงินเกินไป รัฐบาลทั้ง
สองจะช่วยกันจัดแจงทำทางบกให้ไปมาถึงกันได้ ในระหว่างเมืองทิมูลมังษาหาร
แลแม่น้ำของ

รัฐบาลทั้งสองจะตกลงกันด้วยว่า ในระหว่างเมืองจำปาศักดิ์กับเขตร
แดนเมืองหลวงพระบาง ดังที่ได้กำหนดลงไว้ในข้อ 2 ของหนังสือสัญญานับนี้
จะให้มีการรถไฟขึ้นใช้แทนการเดินเรือที่ไม่สะดวกในแม่น้ำของ ถ้ายอมรับกันว่า
เป็นที่ต้องการ

ข้อ 9

ตั้งแต่เดี๋ยวนี้นี้ไป เป็นการตกลงกันแล้วว่า รัฐบาลทั้งสองจะช่วยให้มี
ทางรถไฟตั้งแต่เมืองพนมเปญไปถึงเมืองพระตะบองขึ้นให้ได้โดยสะดวก การก่อสร้าง

และการที่จะกระทำให้มีผลประโยชน์ขึ้นนั้น รัฐบาลทั้งสองจะหาเองโดยลำพัง ส่วนการในที่ดินแดนของรัฐบาลใดรัฐบาลนั้นรับทำ หรือรัฐบาลทั้งสองจะยินยอมพร้อมกันให้บริษัทไทยปนกับฝรั่งเศสบริษัใดก็ได้

รัฐบาลทั้งสองได้เห็นควยกันแล้วว่า เป็นการจำเป็นที่จะทำการเพื่อจะให้ทางน้ำในคลองเมืองพระตะบองในระหว่างทะเลสาบกับเมืองนั้นดียิ่งขึ้น เพื่อนี้รัฐบาลฝรั่งเศสพร้อมตัวที่จะให้ผู้อำนวยการช่างซึ่งรัฐบาลสยามอาจจะต้องการใช้ ทั้งสำหรับที่จะทำการแลรักษาการที่กล่าวนี้ควย

ข้อ 10

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยอมรับรายชื่อของคนในบังคับฝรั่งเศส เช่นกับที่มีอยู่แล้วเดี๋ยวนี ยกเว้นเสียแต่คนจำพวกที่จะได้ยอมรับกันทั้งสองฝ่ายว่า ได้เข้าจดทะเบียนอยู่ในรายชื่อนั้นโดยเหตุอันไม่สมควร เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะไ้ส่งสำเนารายชื่อเหล่านี้ให้แก่เจ้าพนักงานไทย

บุตร หลาน ของคนอยู่ในบังคับซึ่งเข้าอยู่ในใ้แต่อำนาจศาลฝรั่งเศส เช่นนี้ จะไม่มีอำนาจที่จะอ้างเข้าอยู่ในทะเบียนใด ถ้าหากว่าคนเหล่านี้ไม่ได้ตกเป็นคนอยู่ในจำพวกซึ่งได้กำหนดไว้ในข้อสัญญาต่อความข้อนี้ไปในหนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้

ข้อ 11

คนกำเนิดประเทศเอเชีย เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในใ้แต่อำนาจโดยตรงของกรุงฝรั่งเศส หรือในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันปกครองของกรุงฝรั่งเศส นั้น จะมีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศสได้ ยกเว้นเสียแต่ผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยามเมื่อก่อนเวลาที่ดินแดนที่กำเนิดของคนเหล่านั้นได้เข้าอยู่ในอำนาจปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส

ความป้องกันฝรั่งเศสจะมีไปถึงเพียงบุตรของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีแต่เพื่อต่อไปถึงหลานของคนเหล่านั้น

ข้อ 12

ในการที่เกี่ยวข้องด้วยอำนาจศาล ซึ่งตั้งต้นต่อไป คนฝรั่งเศสแลคนในบังคับฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ จะต้องเข้าอยู่ในใต้อำนาจโดยไม่มีที่กเว้นเลยนั้น รัฐบาลทั้งสองได้ตกลงกันทำข้อสัญญา คั้งที่จะกล่าวต่อไปนี้ขึ้นไว้แทนข้อสัญญาที่มีอยู่แต่ก่อน

1. ในความอาญา คนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสจะอยู่ในใต้อำนาจศาลฝรั่งเศสเท่านั้น
2. ในความแพ่ง คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นโจทก์ฟ้องคนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศส จะต้องฟ้องต่อศาลกงสุลฝรั่งเศส

คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นจำเลย ศาลไทยสำหรับพิจารณาคดีความต่างประเทศ ซึ่งได้ตั้งไว้ ณ กรุงเทพฯ จะพิจารณาคัดสิน

ยกเว้นเสียแต่ที่ในมณฑลพายัพ คือ เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน ความอาญาแลความแพ่งทั้งปวงซึ่งคนในบังคับฝรั่งเศสมีคดี ศาลต่างประเทศไทยจะพิจารณาคัดสิน

แต่เป็นความเข้าใจกันว่า ในคดีความทั้งปวงนี้ กงสุลฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะไปอยู่ในศาลเมื่อเวลาชำระคดี หรือจะให้มีผู้แทนผู้หนึ่ง ซึ่งได้รับอำนาจตามสมควรแล้วไปอยู่ที่ศาลในเวลาชำระก็ได้ แลเมื่อเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ผลประโยชน์ของความยุติธรรม จะทำความแนะนำตักท้วงขึ้นได้ทุกอย่าง

ในคดีความ ซึ่งคนฝรั่งเศส หรือคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลยนั้น ถ้าในระหว่างความพิจารณา กงสุลฝรั่งเศสเห็นเป็นเวลาสมควรที่จะขอถอนคดีความนั้นออกเสีย โดยทางที่จะทำหนังสือขอไปเมื่อใดก็ได้

คดีความนี้ ก็ต้องส่งต่อไปยังศาลกงสุลฝรั่งเศส ซึ่งตั้งแต่เวลานั้นไปจะพิจารณาคัดสินได้ตามคำพิพากษา แลเจ้าพนักงานไทยจะส่งเคราะห์ช่วยชำระแก่ศาลนั้นด้วย

การฟ้องอุทธรณ์ต่อคำตัดสินทั้งปวงของศาลสำหรับพิจารณาคดีความต่าง
ประเทศก็คือของศาลต่างประเทศสำหรับมณฑลพายัพที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นก็ จะต้อง
ไปฟ้องอุทธรณ์ที่ศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ

ข้อ 13

ในกาลภายหน้า เรื่องการที่ชาวประเทศเอเชีย ซึ่งมีได้เกิดอยู่ใน
ดินแดนที่ตรงอยู่ในอำนาจ หรือในดินแดนที่อยู่ในความป้องกันของกรุงฝรั่งเศส
หรือผู้ซึ่งมิได้เปลี่ยนชาติโดยถูกต้องตามกฎหมาย จะเข้าเป็นคนอยู่ในความป้องกัน
ของฝรั่งเศสได้นั้น รัฐบาลของวิบลิคจะได้รับอำนาจเท่ากันกับอำนาจซึ่งกรุงสยาม
จะยอมให้แก่ประเทศหนึ่งประเทศใดในกาลภายหน้า

ข้อ 14

ข้อความทั้งหลายซึ่งมีอยู่ในหนังสือสัญญาใหญ่ สัญญาน้อย และสัญญาทั้งปวง
แต่ก่อนมาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ที่หนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้มิได้
เปลี่ยนแปลงเสียนั้นยังคงใช้ได้โดยเต็ม

ข้อ 15

ถ้าเกิดความขัดข้องไม่เห็นต่อกันในความหมายของหนังสือสัญญา ซึ่ง
ได้เขียนขึ้นในภาษาฝรั่งเศสแลภาษาไทยนี้ ภาษาฝรั่งเศสจะเป็นหลักข้างเดียว

ข้อ 16

หนังสือสัญญาน้อยนี้ จะต้องมือนุญาตในกำหนด 4 เดือน ตั้งแต่วันที่ได้อ
ลงชื่อหรือให้เร็วกว่านั้น ถ้าจะกระทำได้

ในการที่จะให้เป็นพยานสำคัญนั้น ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อไว้
ในหนังสือสัญญานี้ และได้ประทับตราลงไว้ด้วยกัน

ได้ทำที่กรุงปารีส (เป็นสองฉบับเหมือนกัน)

ณ วันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122

(ลงนามแลประทับตรา) พระยาสุริยา

(ลงนามแลประทับตรา) เกลดคาสเซ

ภาคผนวก ข.

พระราชดำรัสตอบประชาชนเมืองจันทบุรี¹
ในการที่เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเมืองจันทบุรี
เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน รักษากโกลนทรศก 126
(พ.ศ. 2450)

คุณประชาชนอันเป็นที่รักของเรา ถ้อยคำอันไพเราะซึ่งได้กล่าว
ต้อนรับและอำนวยความสะดวก อันเจ้าทั้งหลายได้ให้ฉันทะมากกล่าวเฉพาะหน้าเราเวลานี้
เป็นที่พอใจแลจับใจเป็นอันมาก

เมืองจันทบุรีนี้แก่เคิมมาย่อมเป็นที่เราไปมาเยี่ยมเยียนอยู่เป็นนิตย์
ใคร่รู้สึกว่าเปนเมืองหนึ่งซึ่งอาจจะบำบัดโรค แลให้ความสำราญใจ สำราญกาย
เพราะได้มาอยู่ในที่นี้เป็นหลายคราว จึงเป็นที่รักมิ่งหมายจะบำรุงให้มีความ
จำเริญยิ่งขึ้น ความคุ้นเคยต่อประชาชนในที่นี้ย่อมมีเป็นอันมากคุณเจ้าทั้งหลาย
รทุกได้ ถึงว่าเราต้องห่างเหินไปไม่ได้มาเยี่ยมเมืองนี้ถึง 14-15 ปี ด้วย
ความจำเป็น แต่มิได้ละเลยความผูกพันซึ่งในใจที่จะบำรุงเมืองนี้ให้อยู่เย็นเป็นสุข
และมีใจรทุกถึงประชาชนทั้งหลายอันเป็นที่รักที่คุ้นเคยกัน แลได้ทั้งข่าวสุขทุกข์ของ
เจ้าทั้งหลายอยู่เป็นนิตย์

เมื่อเป็นโอกาสซึ่งจะได้มายังเมืองนี้ในครั้งแรก ซึ่งได้เรีสร้างไป
ช้านาน จึงมีความยินดีกักตื้นใจอยู่เสมอที่จะใคร่เห็นภูมิประเทศแลราษฎรอัน

---

¹พระบรมราชโองการ, จดหมายเหตุ ร.ศ. 112 ที่ระลึกในงานพระราชทาน
เพลิงศพ เสวกตรี พระอมรินทรธรรมาธิบดี เจ้ากรมพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงพิชิตปรีชากร ในฐานะที่คนเป็นแน่แท้หน้า 2483, หน้า 218-219.

เป็นที่รักของเรา ผลแห่งความมุ่งหมายอันแรงกล้านี้ได้สำเร็จเป็นอันดี เป็นเหตุให้เกิดความชื่นชมโสมนัสในใจว่าบ้านเมืองมิได้เสื่อมทรามไป มีความสุขสมบูรณ์อยู่สมดังความปรารถนา ทั้งได้เห็นหน้าพวกเจ้าทั้งหลายเบิกบานแสดงความชื่นชมยินดี ส่อให้เห็นความจงรักภักดีมิได้เสื่อมคลาย สมกับคำที่กล่าวว่ามีมารจิตรแลมิกรใจในระหว่างตัวเราแลเจ้าทั้งหลาย ความรู้สึกอันนี้ย่อมมีแต่ความชื่นชมยินดี

บัดนี้เมืองจันทบุรีได้เป็นเมืองใหญ่ในมณฑลฝั่งทะเลตะวันออก ซึ่งรัฐบาลของเราได้คิดจะบำรุงให้เจริญดียิ่งขึ้น เราขอเตือนเจ้าทั้งหลายให้ตั้งหน้าทำมาหากิน แลประพฤตินให้สมควรแก่ความชอบธรรมซึ่งควรประพฤติ แลขอให้ความไว้วางใจในตัวเราว่า จะเป็นผู้ชื่นชมยินดีในเวลาที่เรามีความสุขสมบูรณ์ มั่งคั่ง แลจะเป็นผู้เคียดระอนกระวนกระวายในเวลาที่เราทั้งหลายต้องไทยได้ทุกข์โดยอันใดเหตุ ในเวลานี้เราขอแสดงความไว้วางใจว่าข้าราชการทั้งหลายคงจะได้ทำหน้าที่ เพื่อจะทำงานบำรุงให้เจ้าทั้งหลายมีความสุขสมดังความปรารถนาของเรา ขออำนวยการให้เจ้าทั้งหลาย ได้รับความเจริญสุขศิริสวัสดิ์ท่ามาค้าขาย ได้ผลเป็นสุขสมบูรณ์ทั่วกันทุกคนเทอญ

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น (จันทบุรี)

ก. จากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ (กจช.)

กจช. รัชกาลที่ 5 ศ.6/12 สนธิสัญญาระหว่างประเทศ เรื่องจะยกกรุงสยาม
เป็นแผ่นดินกลาง.

กจช. รัชกาลที่ 5/1 น.33 ซังยี เล่ม 2 : ซังยีเมืองจันทบุรี.

กจช. รัชกาลที่ 5 บ.1 ส่วนพระองค์เสด็จประพาสทามที่ต่าง ๆ.

กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/13 รายงานเรื่องฝรั่งเสศมาเมืองจันทบุรี 23
กรกฎาคม 121-6 ธันวาคม 123.

กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/15 หนังสือขุนภาษาสุนทรดาม ถึงพระยาวิชัยชิบคี
ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ลงวันที่ 8 เมษายน 122.

กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/15 หนังสือกรมหลวงคำรกราชานุภาพ กราบทูล
กรมขุนสมมติอมรพันธ์ 6 ม.ค. 123.

กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/18 เรื่องฝรั่งเสศเมืองจันทบุรีจะซ่อมทหาร.

กจช. รัชกาลที่ 5 ศ.6/12 หนังสือสไตรเบล กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์-
วโรปการ ลงวันที่ 8 เมษายน 1904.

กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.8.2/5 ฝรั่งเสศ สก 112 (ตอนปริกษาพาดัญญา).

กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.12/9 พระยาประสิทธิ์ศีลการ.

กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.17/2 เรื่องให้พระยาสุขุทธจักรจัดการรักษาหัวเมืองชาย
ทะเลกะวันลอก 16-25 เมษายน ร.ศ. 112.

- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.18/7 เรื่องฝรั่งเศส ศก 112 ลอมเข้ามาอิงที่ปากน้ำ
13 กรกฎาคม - 6 พฤศจิกายน 112.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/1 เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึง
รบกัน 1 เมษายน - 19 เมษายน 112.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับฝรั่งเศส
3 ตุลาคม 112.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/1 เรื่อง ม.ปาวี ทำแผนที่ลวงดำพระราชอาณาเขต.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/2 เรื่องปรึกษาสัญญากับฝรั่งเศส 12 กันยายน -
121 - 14 ธันวาคม 122.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/4 สนธิสัญญายาม-ฝรั่งเศส สำเนารายงานการ
ทำสัญญาน้อย 7 ตุลาคม 121.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/6 เรื่องฝรั่งเศสขอทำหนังสือสัญญาใหม่ 10 เมษายน
122 - 11 สิงหาคม 122.
- กช. รัชกาลที่ 5 19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กรามทูลกรมหลวงเทวะวงศ์-
วโรปการ ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 123.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร ส่งทางราชเลขาการ
ส่งสำเนาใบบอกที่มีมาถึงกระทรวงต่างประเทศ เรื่องปลูกษาทำ
หนังสือสัญญากับฝรั่งเศส 31 ตุลาคม 122 - 15 เมษายน 123.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/10 หนังสือกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึงนาย
บัวซอนนาศ์ 27 ธันวาคม 123.
- กช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/10 ประกาศเรื่องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส 29 ธันวาคม 123.

กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.21/3 เรื่องฝรั่งเศสเข้ามาเกี่ยวข้องกับข้าหลวงราชการ
เมืองจันทบุรี 3 พฤศจิกายน 114 - 5 กันยายน 124.

กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.21/9 การรับเมืองจันทบุรีและตราด.

กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.29.2/6 เรื่องอายุลาน ข้าราชการฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรี
ตาย 22 กุมภาพันธ์ 117.

กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.30/23 เรื่องจีนอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
ขัดหมายศาลเมืองจันทบุรี 15 เมษายน - 6 พฤษภาคม 122.

กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.31/12 เรื่องพวกญวนทหารกองหลวงขนาดคามคิศจร
เมืองจันทบุรีพากันไปรับหนังสืออยู่ในบังคับ.

กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบพุด
พระเจ้านองยาเซอ กรมขุนสมมตอมรินทร์.

กจช. รัชกาลที่ 5 ม.12.2/5 ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลในตำบล
ตลาดเมืองจันทบุรีมณฑลจันทบุรี.

กจช. รัชกาลที่ 5 ม.42/11 รายงานพระยาศรีสทเทพ จักรราชการเมือง
จันทบุรี 18-21 มกราคม 123.

กจช. รัชกาลที่ 5 ศ.12 จักรการศาสนาและการศึกษา ร.ศ. 112-129.

เอกสารกองบรรณาสาร กระทรวงการต่างประเทศ (กต.)

กองบรรณาสาร, กต. แฟ้ม 2.1 แผนกสนธิสัญญาเรื่องสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส
พ.ศ. 2437 อันคืบ 1.

กองบรรณาสาร, กต. แฟ้ม 2.24 หมวดสนธิสัญญาหมู่ สัญญาสยามฝรั่งเศส
ศักราช 2446.

เอกสารชั้นต้น (ตราด)

- กจช. ร.5 ฝ.2.2/15 เรื่องกองทหารฝรั่งเศษจับทุเรียนไปตั้งอยู่เมือง
ตราด (10 มีนาคม ร.ศ. 121-24 มีนาคม ร.ศ. 123).
- กจช. ร.5 ฝ.2.2/15 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 216/1421 วันที่
22 ธันวาคม ร.ศ. 123 พระราชทานกรมหลวงดำรงราชานุภาพ.
- กจช. ร.5 ฝ.2.2/15 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 26 ธันวาคม
ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.
- กจช. ร.5 ฝ.2.2/15 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 127/1422 วันที่
27 ธันวาคม ร.ศ. 123 พระราชทานกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
เสนาบดีกระทรวงพระคลัง.
- กจช. ร.5 ฝ. 29.2/14 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย วันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 123 กราบบังคับมทูลรัชกาลที่ 5.
- กจช. ร.5 ฝ.31/28 หนังสือพระยาพิพิธพิไลยศสุนทรการ ผู้ว่าราชการเมือง
ตราด วันที่ 5 กรกฎาคม สก 121 มายังพันนายเวรเพื่อกราบทูล
“ แกรกรมหลวงดำรงฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สำเนาที่ 6688 ที่8, 460
เรื่อง ทหารเรืออ้างตัวเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส.
- กจช. ร.5 ฝ.31/28 หนังสือพระยาพิพิธพิไลยศสุนทรการ ผู้ว่าราชการเมือง
ตราด วันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 121 ขอให้ให้นำขึ้นกราบทูลแก่พระเจ้า
ของยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
สำเนาที่ 7553 แนนที่ 9, 531 เรื่องทหารเรือ 3 คนอ้างว่าเป็นคน
ในบังคับฝรั่งเศส.

- กจช. ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1787/9805
วันที่ 10 มกราคม ร.ศ. 123 กราบขุดกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราช
เลขานุการ.
- กจช. ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือขุนภาษาสุนทร ลาม ลำเนาที่ 1155 ที่ 147 วันที่
8 เมษายน ร.ศ. 122 ถึงพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี.
- กจช. ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 250/1398
วันที่ 7 พฤษภาคม ร.ศ. 123 กราบขุดกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราช-
เลขานุการ.
- กจช. ร.5 ฝ. 32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย ที่ 369/2633 วันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 122 (พ.ศ.
2446) กราบขุดกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.
- กจช. ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1722/9442
วันที่ 3 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบขุดกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราช
เลขานุการ.
- กจช. ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 265/9247 วันที่
27 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบบังคับขุดรัชกาลที่ 5.
- กจช. ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย ที่ 265/9247 วันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบบังคับขุด
รัชกาลที่ 5 และ Translation of a "Very Urgent" telegram
from Saigon, 26th December, 1904 to the Commandant
of the detachment at Chantaboon.

- กจช. ร.5 ผ.32.4/1 โทษเลขพระยาวิชาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี
ที่ 78 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมหลวงดำรง-
ราชานุภาพ อ้างถึงในหนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1700/9301
วันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราช-
เลขานุการ.
- กจช. ร.5 ม.2.25/47 หนังสือพระยาศรีสทเทพราชปลัดทูลฉลองกระทรวง
มหาดไทย ที่ 1392/8738 วันที่ 21 ตุลาคม ร.ศ. 127 กราบทูล
กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.
- กจช. ร.5 ม.42/9 หนังสือขบรวรเทาทุทธราชบุรี ผู้ว่าราชการอำเภอทุ่งใหญ่
สำเนาที่ 28927 วันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123 รายงานถึงพระยา
วิชาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี.
- กจช. ร.5 ม.42/9 หนังสือกรมขุนดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ที่ 54/3431 วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 126.
- กจช. ร.5 ม.42/9 หนังสือพระยาศรีสทเทพราชปลัดทูลฉลอง กระทรวง-
มหาดไทย ที่ 1513/8663 วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูล
กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.
- กจช. ร.5 ม.42/9 หนังสือพระยาศรีสทเทพราชปลัดทูลฉลองกระทรวง
มหาดไทย ที่ 1555/8820 วันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูล
กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.
- กจช. ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสทเทพราชปลัดทูลฉลองกระทรวง
มหาดไทย วันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ.

เอกสารชั้นรอง

ขจร สุขพานิช. "ที่ปรึกษาแผ่นดินของรัชกาลที่ 5" ชุมนุมจุฬา 23 ตุลาคม
2512.

โชนฉากร, กรม. เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส. พระนคร : โรงพิมพ์-
พานิชสุภผล, 2483.

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112. พระนคร : แสงรุ่ง-
การพิมพ์, 2523.

คำรกราชานภาพ, สมเด็จพระยา. นิทานโบราณคดี. พระนคร : คลัง-
วิทยา, 2501.

พลกุล อังกินันท์. "บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
ประสานมิตร 2515.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชนิพนธ์เสด็จประพาส
จันทบุรี พิมพ์แจกในงานศพ นางกิมเสียด อังคฺสิงห์, 2508.

ปราณี วราทร (นุราชรวม). ท่องเที่ยวไปในประเทศไทย (พระนคร :
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2517).

เพ็ญศรี คุ้ม, ดร. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย.
พระนคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527.

เฟรเดอริก อาร์เซอร์น็ล. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาว
ต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 แปลโดย ลินดง สุวรรณโกสิน
พระนคร : กรมศิลปากร, 2525.

ราชกิจจานุเบกษา. ร.ศ. 125 เล่ม 23.

- วิจิตรวาทการ, หลวง. การเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพ ขุนวิจิตรการขำนี้, 2509.
- มหาอำมาตยาธิบดี, พระยา. เรื่องของมหาดไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทย ครบรอบ 60 ปี-บริบูรณ์, 2495.
- ศิลปากร, กรม. ชุมนุมเรื่องจันทบุรี. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล 29 พฤศจิกายน 2515.
- สงวน อินคง. สารานุกรมภูมิศาสตร์ เล่ม 1 พระนคร : เกษมบรรณกิจ, 2514.
- สมบูรณ์ เฉลิมศรี. "สถานภาพของทหารในต่างแดน" รัฐศาสตร์นิเทศน์ ปีที่ 8 ฉบับที่ 3 กรกฎาคม-กันยายน 2516.
- สวัสดิ์ จันทน์, แตน บัจจสานนท์. กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. 112. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510.
- สาครคชเชตต์, หลวง. จุดหมายเหตุความทรงจำฝรั่งเศสกับจันทบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2436-2447. พระนคร : แพรวพิทยา, 2515.
- สวิทย์ ธีรสาครวัต. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126. พระนคร : แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.
- องค์การคำครุสภา. ประชุมพงศาวดาร. เล่มที่ 18, 2509.

อาร์เทอร์นี่ล, เฟรเดอริก. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาว
ต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย สิ้นจง
สุวรรณโกสิน พระนคร : กรมศิลปากร, 2525.

อัท มุญยานนท์. ฝรั่งเศส-สยาม ร.ศ. 112. กรมยุทธศึกษาทหารเรือ
15 มิถุนายน 2474.

ภาษาฝรั่งเศส

Pensri (Suvaniij) Duke, Les Relations Entre la France et
la Thaïlande (Siam) au xix^e sicle D' Apres les
Archives des Affaires Entrangers (Bangkok :
Librarie Chalermnit, 1962).

สถาบันราชบัณฑิตยสถาน
สำนักงานหอสมุดแห่งชาติ